

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studia Historica Upsaliensia

265

Utgivna av
Historiska institutionen vid Uppsala universitet
genom Margaret Hunt och Maria Ågren

Omslagets foto: Arkiv Digital

Tryck: Kph Trycksaksbolaget AB, Uppsala 2019

Christoffer Åhlman

Mötet med det skrivna ordet

Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in Sal IV, Universitetshuset, Biskopsgatan 3, Uppsala, Friday, 13 September 2019 at 13:15 for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish. Faculty examiner: Professor Åsa Karlsson Sjögren (Umeå universitet, Institutionen för idé- och samhällsstudier).

Abstract

Åhlman, C. 2019. Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet. *Studia Historica Upsaliensia* 265. 230 pp. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. ISBN 978-91-513-0697-1.

This thesis study how women in 18th century Sweden used reading and writing and how these skills could be a source of income. Historians have studied how many could read during this period or how writing was taught in the parish school. How these skills were used have, however, been overlooked. The main questions are: How, and in which circumstances, did women use reading and writing? Who were these women? What type of return did reading and writing have?

To study how literacy was used is not without difficulty. The traces are often scattered in different types of source material. Several types of sources material have therefore been analyzed. Material like moving certificates, funeral sermons, personals, account books, verifications, church protocols, contracts, court records, recipes amongst others have been used.

This thesis shows that women used reading and writing in different ways. There were not a question of one type of literacy but different types of literacies – it depended on the situation. A writing ability that was limited in one situation could be sufficient in another. By focus on social practice, this thesis argues that women's reading and writing could have different types of return depending on individual and situation.

Keywords: Literacy, Female Literacy, Women's Literacy, Reading Ability, Writing Ability, Early Modern Literacy, Reading Culture, Writing Culture, Social Practice, Literacy Practice, Literacies, Sweden

Christoffer Åhlman, Department of History, Box 628, Uppsala University, SE-75126 Uppsala, Sweden.

© Christoffer Åhlman 2019

ISSN 0081-6531

ISBN 978-91-513-0697-1

urn:nbn:se:uu:diva-389803 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-389803>)

Innehållsförteckning

Förord.....	9
Kapitel 1 Inledning.....	13
Forskningsläge	14
Teoretiska utgångspunkter.....	16
En aktiv och skapande läskultur.....	16
Förbiseendet av kvinnor i 1700-talets skrivkultur.....	19
Olika sorters läs- och skrivkunnighet.....	22
Olika typer av avkastning.....	27
Definitioner	30
Syfte och frågeställning.....	32
Metod	32
Avgränsningar	35
Delundersökningar och källor.....	37
Kapitel 2 Historisk bakgrund och definitioner.....	41
Den tidigmoderna folkundervisningen.....	41
Lärarna i den tidigmoderna folkundervisningen	44
En differentierad folkundervisning	48
Skrivkunnigheten i den tidigmoderna folkundervisningen.....	49
En nyttobetonad undervisning.....	52
Sammanfattning.....	54
Kapitel 3 Att kunna läsa i bok – läskunnighetens betydelse för unga kvinnor	55
Källkritiska problem.....	55
Fördelningen av flyttningsattesterna	60
Läskunnigheten i flyttningsattesterna.....	65
Nattvarden.....	71
Förmildrande omständigheter.....	73
Konsekvenserna av bristande kunskaper	75
Förhören.....	76
Vid sidan av förhören.....	78
Äktenskapet.....	85

Äktenskapets viktiga roll.....	89
Slutsatser.....	92
Kapitel 4 Hon lärde dem läsa i bok – kvinnor i rollen som lärare.....	95
Folkundervisningens praktik: en utmaning för forskningen.....	96
Mor och matmor i folkundervisningens tjänst.....	97
Kvinnor som avlönade lärare.....	104
Orsa.....	105
Socknens undervisning och dess lärare.....	105
De kvinnliga lärarnas civilstånd och kvalifikationer.....	112
Älvdalen.....	113
Socknens undervisning och dess lärare.....	113
De kvinnliga lärarnas civilstånd, kvalifikationer och anseende.....	116
Floda.....	118
Socknens undervisning och dess lärare.....	118
De kvinnliga lärarnas civilstånd och kvalifikationer.....	120
Räkenskapernas begränsningar som källa.....	121
Arjeplog.....	122
Socknens undervisning och dess lärare.....	122
De kvinnliga lärarnas civilstånd och kvalifikationer.....	127
Orsaken till att undervisningen blev en försörjningsmöjlighet i Arjeplog.....	129
Undervisningens utformning, omfattning och försörjningsmöjligheter.....	130
Lärarnas olika inkomstkällor.....	131
Svårigheten att uppskatta undervisningens omfattning och avkastning.....	134
Slutsatser.....	136
Kapitel 5 Konsten att skriva och räkna – kvinnors användning av skrivkunighet och räknekonst under 1700-talet.....	139
Skrivande och arbete.....	139
Skrivande och arbete i kyrkliga sammanhang.....	141
Skrivkunighet och arbete bland näringsidkare.....	156
Skrivande och arbete inom hushållets ramar.....	167
Slutsatser.....	171

Kapitel 6	En framväxande skriftkultur - mötet med det handskrivna ordet och hur det användes.....	173
	Betydelsen av att kunna uttrycka samtycke och godkännande i skrift.....	173
	Betydelsen av att behärska genrer när man skriver.....	184
	Betydelsen av att kunna läsa handskrivna text och ta emot information.....	187
	Slutsatser	194
Kapitel 7	Sammanfattande diskussion.....	197
	En aktiv läskultur.....	198
	Olika typer av avkastning.....	200
	Olika läs- och skrivkunnighet.....	201
	Mötet med det skrivna ordet	202
	Summary.....	205
	Bilaga 1. Källöverblick.....	213
	Bilaga 2. Flyttningsattester från Färila.....	215
	Källor och litteratur	219
	Otryckta källor	219
	Tryckta källor	223
	Litteratur	224

Förord

Hela fem år har nått sin slutpunkt. Det finns många att tacka. Jag kommer sannolikt att glömma hälften men jag skall i alla fall göra ett försök. De som, på grund av min stress, råkar förbises i de kommande raderna vet förhoppningsvis vilka ni är.

Genom åren har jag använt järnvägsnätet regelbundet i mina resor från Östergötland. Detta har delvis varit krävande. De som ligger bakom det eftersatta järnvägsnätet, avregleringarna m.m. vill jag inte tacka. Dock har de många förseningarna skapat ofrivillig arbetstid och kanske hade denna avhandling inte blivit av utan dessa. Så ett tack kanske ändå vore på sin plats.

Ett stort tack till Historiska institutionen vid Uppsala universitet som vågade ta mig an. De här åren har varit givande, kul...ja rent ut sagt supermysiga. Samtidigt som det är skönt att vara klar så skall det bli väldigt tråkigt att inte få träffa er regelbundet. Det är några jag särskilt vill tacka. Ett stort tack går till Lovisa Svantesson, Sandra Olsson, Elisabeth Brandberg och Moa Sjödahl som är oumbärliga för institutionen. Det är ni som hållet skeppet flytande. Tack Janne Lindgren och Margaret Hunt för flera nyttiga kommentarer i samband med det högre seminariet. Tack också Johannes Westberg som i rollen som slutopponent kom med flera bra kommentarer och idéer på hur arbetet skulle kunna bli bättre. Tack även till utbildningshistoriska seminariet vid Uppsala universitet som bidragit med flera nyttiga kommentarer. Stort tack till Dag Lindström som bidragit med värdefulla kommentarer i avhandlingens slutskede.

Inte minst vill jag tacka alla i forskningsprojektet Gender & Work som jag har haft förmånen att vara del av under dessa år. Ni har från första stund gjort att en osäker doktorand har känt sig trygg.

Jag vill också passa på att tacka Jonas Lindström, Karin Hassan Jansson och Erik Lindberg för allt stöd i samband med min undervisning och mycket annat. Stort tack!

Ett tack går till alla kyrkohistoriker vid Åbo Akademi, och kanske särskilt Ingvar Dahlbacka, där jag tillbringade en kort tid som doktorand innan jag kom till Uppsala. Förhoppningsvis kommer vi att få möjlighet att träffas någon gång snart.

En som har haft stor betydelse för att jag över huvud taget har nått hit är Otfried Czaika som jag en gång i tiden hade som handledare som d-student i Linköping. Det är tack vare ditt stöd under alla år som jag orkade fortsätta. Tack!!

I samband med arbetet av denna avhandling finns det också andra att tacka. Jag vill tacka doktorandkollegiet för att alla nyttiga kommentarer genom åren. Tack till Carolina Menker, Viktor Englund, Francisca Hoyer, Otso Kortekangas, Mari Eyice, Jezzica Israelsson, Johan Ericsson, Craig Celly, Åsa Olovsson, Astrid Pajur, Beverly Tjerngren, Mia Skott och alla ni andra. Särskilt tack till Alexander Engström, Gustaf Johansson, Chris Thompson och Katarina Nordström som jag nog har kommit närmast på institutionen. Inte minst vill jag tacka min förra kontorskollega Olov Simonsson som antogs samtidigt som jag. Tack för alla skratt och för alla stunder som vi skedade i soffan på vårt kontor när avhandlingsarbetet helt enkelt blev för mycket.

Denna avhandling hade aldrig blivit klar utan mina handledare. Tack Karin Sennefelt för din uppmuntran och dina källtips, tack till Benny Jacobsson för alla nyttiga kommentarer. Men allra viktigast har min huvudhandledare Maria Ågren varit. Tack för att du alltid har tagit dig tid och ställt upp under dessa år. Jag kunde inte ha fått en bättre handledare.

Tack vare ekonomiska bidrag från Sven A. Nilssons stipendiefond fick jag möjlighet att förlänga slutskrivningsfasen.

Sist av allt vill jag tacka min familj. Tack till min hund Miakoda som vandrat vid min sida i över 15 år. Det är på våra vandringar och dragturer i Kolmårdens skogar, på dess myrar och isar som mycket av innehållet i denna avhandling har kommit till. Hur tankarna skall komma i framtiden utan dig kan jag inte tänka mig. Ett tack går till Lumi som genom sitt enorma behov av kroppskontakt har värmt mig i vårt dragiga 30-talshus under hela slutskrivningstiden. Den värme som en dansk-svensk gårdshund har förmåga att alstra är imponerande.

Tack till min mamma, pappa och syster som alltid stöttat mig oavsett vad. Jag kan inte med ord beskriva vad ni betyder.

Sist men inte minst vill jag tacka min Linda. Du har kommit med flera nyttiga kommentarer och synpunkter. Du har en stor del i denna avhandling. Tack för att du orkat med alla perioder av stress som hade tårt på de flesta. Tack för våra barn Irma och Valde som har gjort livet så mycket större och bättre än jag någonsin hade kunnat föreställa mig. Ni är allt för mig.

Irma, Valde och Linda: Den här avhandlingen är till er.

Christoffer Åhlman
Vikbolandet, juni 2019

Inledning

Warg Karin i Stackmora för det hon lärdt S. Kiöpmans Son Lars läsa – 2 [daler].¹

Exemplet ovan är hämtat från fattigkassans utgifter i Skattunge i Orsa socken från år 1736. Räkenskapen berättar att Warg Karin detta år erhöll 2 daler för att ha lärt en son att läsa. Hennes undervisning var emellertid inte på eget bevåg. Den lutherska kyrkan i Sverige hade länge intresserat sig för att sprida läskunnigheten till gemene kvinna och man då det fanns en strävan att alla församlingsbor skulle kunna läsa Guds Ord. Karins undervisning var en del av denna strävan. Hennes läskunnighet gjorde att hon var kapabel att användas som lärare i läskampanjen. Således hade folkundervisningen försett henne med inte bara de nödvändiga kristendoms-kunskaperna utan även vissa försörjningsmöjligheter.

Denna avhandling studerar hur kvinnor använde läs- och skrivkun-ighet under 1700-talet och vilken betydelse färdigheterna fick för deras arbete och försörjning. Denna uppgift är inte helt enkel då läs- och skrivförmåga användes på olika sätt. Att fokus i forskningen ofta hamnar på den inomkyrkliga läskulturen som framkommer ovan är inte konstigt. Det var trots allt denna läskultur som tidigt berörde svenska kvinnor och män, flickor och pojkar. De allra flesta förväntades förvärva läskunnighet och kristendoms-kunskap och de kontrollerades noggrant av prästerskapet. Denna *kontroll* har på flera sätt varit ämne för studier och har gett oss viktiga kunskaper om läskunnighetens utbredning under tidigmodern tid. Om vi emellertid fokuserar på *praktiker*, hur läs- och skrivkun-ighet faktiskt har *använts*, framträder kanske en annan bild. I själva verket användes det skrivna ordet på många olika sätt och fick olika betydelse beroende av sammanhang och individ. Det var långt ifrån endast i samband med läsningen av sin katekes som kvinnor använde det skrivna ordet. Med tiden blev det också allt viktigare att besitta färdigheterna för att kunna ta del i samhället. Denna avhandling har som syfte att se hur kvinnor under 1700-talet använde dessa färdigheter, i vilka sammanhang som det var praktiskt

¹ Längder över nattvardsgäster, år 1736, s. 31, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

att behärska dem samt se vilken betydelse läs- och skrivförmåga fick för deras arbete och försörjning.

Forskningsläge

Vill vi studera den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten bör först och främst Egil Johansson nämnas som genom sina studier av husförhörslängder har visat att läskunnigheten var betydligt mer spridd i Sverige än vad som länge ansågs. Genom sina studier av Tuna församling i Medelpad mellan åren 1688 och 1691 visade Johansson att 54 % av männen över 50 år var läskunniga medan 33 % av kvinnorna uppvisade samma kunskapsnivå enligt husförhörslängderna. Johansson uppmärksammade dock att det var betydligt jämnare mellan könen bland de yngre. Av dem som var 20 år eller yngre uppvisade 44 % av männen läskunnighet och kvinnorna 41 %. Enligt Johansson tyder detta på att det började jämnas ut sig mellan könen.²

Vid sidan av läskunnighetens framväxt har Johansson också studerat skrivkunnigheten och räknekonsten under denna period. Här menar Johansson att införandet av skrivning och räkning på skolschemat kan förklaras av att det fanns ett behov av dessa färdigheter i vissa samhällsgrupper och kontexter.³ Johansson har introducerat två olika faktorer – *push* och *pull* – som kan förklara den tidigmoderna läs- och skrivkunnighetens utveckling i Sverige. I detta teoretiska ramverk, som är hämtat ifrån emigrationsforskningen, utgörs *push* av den generella läsundervisningen som omfattade de allra flesta och var ett krav medan *pull* har använts för att belysa en viss efterfrågan.⁴ *Pull*-faktorn har således använts för att förklara de skriv- och räkneklasser som växte fram under 17- och 1800-talet som främst har knutits till män.

En annan som bidragit till vår förståelse av den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten är Daniel Lindmark. Lindmark har genom sina studier av de skriv- och räkneklasser som erbjöds i sockenskolorna under 1700-talet visat att dessa ämnen inte var tillgängliga för alla då undervisningen kostade pengar.⁵ Enligt Lindmark gick denna undervisning utöver den kyrkliga för att den skulle svara mot andra samhällsbehov. Utvecklingen av sockenskolor menar Lindmark var något som skapades nedifrån utav bland annat ”jordbrukets kommersialisering” som gjorde att kunskaper i

² Johansson 1977, s. 32.

³ Lindmark 1993, s. 35 och s. 151.

⁴ Lindmark 2004, s. 239.

⁵ Lindmark, 2004, s. 94

kommersiella transaktioner var önskvärda.⁶ Medan den inomkyrkliga läskunnighet främst kan knytas till en kulturell gemenskap var skrivundervisningen i sockenskolorna istället ett ”uttryck för ett socialt bestämt behov”.⁷ I dessa klasser skulle barnen skriva vackert och flytande så det bland annat skulle lämpa ”sig för köpmän”.⁸ Det går här att se skrivkunnighetens koppling till praktiskt arbete. Det var nyttan som till stor del framhövdes, menar Lindmark, och den var ofta knuten till ”manliga näringsfång”.⁹ Samma företeelse har Johansson understrukt då han menar att mäns skrivkunnighet främst ökade i städerna i början av 1700-talet.¹⁰ I Skytts härad mellan åren 1702-1742 ökade färdigheten till exempel med 15-20 %.¹¹

Nils Erik Villstrand har lyft fram den politiska användningen av läs- och skrivkunnighet då han har studerat bonderiksdagsmän som politiska aktörer. Villstrand uppmärksammade att det var långt ifrån alla bönder som behärskade det handskrivna ordet. Han skiljer på det han kallar för en *possessiv* och *accessiv* läs- och skrivkunnighet. Här utgörs den *possessiva* av den läs- och skrivkunnighet någon själv besitter, medan den *accessiva* kan handla om att en individ får hjälp av en annan person som besitter den rätta läs- och skrivkunnigheten för ändamålet. Medan den ”växande skriftligheten inom olika samhällssektorer kunde hanteras” genom dessa två alternativ menar Villstrand att många bönder valde den senare när det kom till det politiska rummet.¹² Enligt Villstrand är det svårt att avgöra hur stora dessa grupper verkligen var. Villstrand presenterar därmed ett slags mellankategori där vissa personer kan ses som *possessivt semilitterära*. Dessa kunde enligt Villstrand:

läsa handskrivna dokument men var inte så drivna skribenter av komplicerad kansliprosa att de skulle ha skrivit (alla) sina inlagor själva. Deras läskunnighet var *possessiv* medan deras skrivkunnighet var *accessiv*.¹³

Johansson och Lindmark har gett viktiga bidrag till vår förståelse av den tidigmoderna undervisningen i Sverige. Med hjälp av husförhörslängder har de visat läskunnighetens utbredning och med hjälp av elevmatriklar kunnat visa vilka som tog del i skriv- och räkneplasserna. Således har Johansson och Lindmark visat på färdigheternas förekomst i vissa grupper.

⁶ Lindmark 1993, s. 151.

⁷ Lindmark 1993, s. 152f.

⁸ Lindmark 1994, s. 81

⁹ I alla fall om vi skall tro enkätsvaren till 1812 års uppfostringskommission. Se vidare Lindmark 1994, s. 94.

¹⁰ Lindmark 1994, s. 36.

¹¹ Johansson 1977, s. 55.

¹² Villstrand 2014, s. 221.

¹³ Villstrand 2014, s. 222

För att bredda bilden av den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten behöver dock nya frågor ställas såsom Villstrand gjort. Vad betydde till exempel läskunnigheten för pigor? Det var vanligt att pigor (och drängar) på grund av att de ofta flyttade var frånvarande vid husförhören och därför inte kunde kontrolleras i lika hög grad som andra församlingsmedlemmar. De saknas i vissa fall i husförhörslängderna. Vad betydde skrivkunnighet för kvinnor som grupp? Till skillnad från pojkar tog flickor inte lika ofta del i skriv- och räkneklasserna. Kvinnor riskerar att hamna i skymundan. Ett tillvägagångssätt är att studera hur dessa färdigheter har *använts* i vardagslivet snarare än hur de lärts ut. Detta kan göras genom att studera sammanhang där folk behövde kunna läsa och skriva. Då många av dessa läs- och skrivpraktiker inte alltid finns beskrivna i ett enda och enhetligt källmaterial är de inte heller öppna för kvantitativa studier – som tidigare forskning ofta har använt sig av – utan det krävs istället nya källgrupper med belägg som i vissa fall är mer indirekta i sin karaktär. Detta är det tillvägagångssätt som valts i denna avhandling.

Att studera läs och skrivpraktiker kan också vara ett sätt att belysa frågor om färdigheternas betydelse för arbete och försörjning då människors arbete ofta är svårt att komma åt. Mycket arbete var obetalt, det saknades ofta arbetstitlar och många kvinnor tenderar i källorna att gömma sig bakom männen.¹⁴ På senare år har dock allt fler historiker intresserat sig för dessa frågor.¹⁵ En viktig metod för att komma människors arbete har varit att studera arbetspraktiker; vad folk faktiskt gjorde. För svenskt vidkommande har forskningsprojektet Gender & Work vid Uppsala universitet bidragit till ny kunskap på detta område.¹⁶

Det betyder inte att allt är gjort. Vissa typer av arbeten krävde specifika kunskaper. Det finns således nya frågor att ställa. Att undersöka hur kvinnor använde läs- och skrivkunnighet och vilken betydelse dessa färdigheter fick för deras arbete och försörjning är ett sätt att göra detta.

Teoretiska utgångspunkter

En aktiv och skapande läskultur

För att förstå hur läs- och skrivkunnigheten under 1700-talet användes måste vi förstå den inomkyrkliga läskulturen. Johansson och Lindmark har båda gett viktiga bidrag till denna förståelse. Andra historiker har dock tenderat att se två olika läskulturer under tidigmodern tid vilket har format

¹⁴ Ågren 2017a, s. 2.

¹⁵ Se till exempel Humpries och Sarasúa 2012.

¹⁶ Ågren 2017a, s. 4.

hur läs- och skrivkunnigheten har uppfattats av forskare. Exempelvis har det ansetts att 15- och 1600-talets läskultur till viss del präglades av en ”passivitet” i jämförelse med 1700-talets. Denna uppfattning grundar sig sannolikt på att fokus i folkundervisningen på 15- och 1600-talet låg på den religiösa läsningen – som för övrigt till stor del även präglade 1700-talet. Bland annat har Jack Goody lyft fram religionen som bidragande faktor till att färdigheterna ofta var begränsade.¹⁷ Tanken om en passiv läsfärdighet har också kommit att prägla uttrycket *religious literacy* som lyfts fram av Loftur Guttormsson.¹⁸ För svenskt vidkommande har Brigitta Odén till viss del anammat denna uppfattning då hon kritiserat Egil Johansson för att vara alltför empirisk. Hon eftersöker istället en tydligare teoretisk hållning inom studiet av läskunnighet och ser här en skillnad mellan en *passiv* och en *aktiv* läskultur under 16- och 1700-talet.¹⁹ Undervisningens kontrollerande aspekter har även lyfts fram av Bengt Sandin.²⁰

Det stämmer att det krav som framhövdes av den lutherska kyrkan var inomkyrkligt till sin karaktär då det primära trots allt var att församlingsmedlemmarna skulle kunna läsa Guds Ord. Det finns emellertid flera skäl till att ifrågasätta om läskulturen var passiv, inte minst om fokus ligger på läsarna. För det första var det med största sannolikhet en stor andel som ville förvärva denna färdighet då de allra flesta var troende. Många ansåg sannolikt själva att denna färdighet var viktig och bör ha förstärkt kunskapens normativa status. För det andra påverkade läskunnigheten kvinnor och män på flera olika sätt som denna avhandling kommer att visa. Det var långt ifrån bara i samband med tillägnandet av religiös text som färdigheten användes. Med andra ord hade läskunnigheten olika typer av avkastning. Detta bör människor ha varit väl medvetna om. Församlingsborna bör inte ses som passiva mottagare, inte ens om färdigheten kan ses som påtvingad. Således finns det flera saker som kan tala för att församlingsborna själva värdesatte läsförmåga och ansträngde sig för att förvärva den.

För det tredje framkommer i källorna att läskulturen präglades av att församlingsborna aktivt tog del i den. De förväntades och uppmanades att själva läsa men också ta ansvar för den vidare förmedlingen av läskunnighet. Då läskunnigheten dessutom kontrollerades av prästerskapet på olika sätt var församlingsborna tvungna att upprätthålla denna kunskap – i alla fall om de ville ta del av de möjligheter som färdigheten förde med sig.

¹⁷ Goody 1986, s. 17.

¹⁸ Guttormsson menar att den läskunnighet som kyrkan befäste hos befolkningen präglades av bekanta texter och högläsning. Denna läskunnighet var nödvändigtvis inte alltid tillämpbar i andra sammanhang. Se vidare Guttormsson 1990.

¹⁹ Lindmark 2004, s. 240

²⁰ Till exempel har Sandin understrukit kronans intresse för undervisningens kontrollerande potential. Se vidare Sandin 1986. Dock har han funnit denna förklaringsmodell inte vara helt oproblematiske.

Den inomkyrkliga läskulturen vilade alltså i flera avseenden på ett aktivt deltagande där läskunnigheten – och ibland även skrivkunnigheten – *praktiserades* vilket i sin tur möjliggjorde att kunskaper utvecklades. Lindmark menar att eftersom ”läsinlärning och läsförmåga alltid är förbundna med ett innehåll, innebär processen att bli läskunnig samtidigt ett inlämnande i en speciell kulturell gemenskap”.²¹ Man lärde sig något specifikt, konkret när man läste och man gjorde det tillsammans eftersom alla förväntades ta del i den. Dels genom att aktivt läsa, dels genom att församlingsborna till stor del undervisade varandra.²² Johansson menar att den tidiga lästraditionen i Sverige:

[...] strongly emphasizes the importance of engaging the whole population in the literacy process. An informal learning process where everyone helps everyone else is cheap and provides effective co-operation between home and school, where the home and the family provide the primary educational context.²³

Denna läskultur med tillhörande undervisningsmodell lade en ypperlig grogrund för att nya gemenskaper kunde växa fram - gemenskaper där det skrivna ordet hade en central roll.²⁴ Praktiserandet skall således inte uppfattas som ett passivt handlande i den inomkyrkliga läskulturen. Enligt Michel de Certeau är läsning något som är ”anything but passive” och varje text modifieras när den blir läst.²⁵ Själva läsarna, liksom receptionen, skall därför anses ha en stor inverkan på läskulturen. Don Kulick och Christopher Stroud menar att vi inte enbart bör studera läs- och skrivkunnighetens påverkan på människan utan också människans påverkan på den.²⁶ Utifrån detta perspektiv kan vi utgå från det teoretiska antagandet att den tidigmoderna läs- och skrivkulturen utvecklades, eller åtminstone omformades, genom att dessa färdigheter *praktiserades*. Dessa praktiker möjliggör i de Certeaus mening att ”scriptural system moves forward on its own”.²⁷

²¹ Lindmark 1993 s. 23. Lindmark menar också att denna läskultur var ett ”instrument för både konformitet och kreativitet”. Se vidare Lindmark 1993, s. 37. Likaså menar Lindmark att den kyrkliga läskulturen hade skapat ”aktiva och begrundade läsare med förmåga att genom sin läsning ta till sig tankar”. Detta gjorde att de kunde ta till sig tankar som senare kom att spridas genom ny litteratur. Se vidare Lindmark 1994, s. 30.

²² Det har understrukits i tidigare forskning att den hemundervisningsmodell som präglade 1700-talets Sverige inte var enhetlig. Den kunde se olika ut. Daniel Lindmark menar att hemundervisningen var ”sällan renodlad. Det förekom ett otal mellanvarianter från renodlad hemundervisning till egentlig skolundervisning”. Se vidare Lindmark 1994, s. 44.

²³ Johansson 2009, s. 57.

²⁴ För att ”bokstäverna skall hålla levande i en kultur krävs systematisk övning och undervisning” enligt Lindmark. Se vidare Lindmark 1990, s. 20.

²⁵ de Certeau 1984, s. xxii och s. 169.

²⁶ På detta sätt kan varje text skifta genom ”the way in which it is read”. Se vidare Street 1994, s. 102.

²⁷ de Certeau 1984, s. 136.

Enligt de Certeau består vardagen av olika praktiker. Att studera dessa är dock inte helt okomplicerat, särskilt inte i förfluten tid. Det handlar nämligen om människors vardagliga handlande i ett system som ofta har blivit konstruerat och spridits av andra. Vad som dock är viktigt att poängtera är att även om det kan röra sig om ett påtvingat system betyder detta inte att aktörerna som handlar i ett sådant system måste vara passiva.²⁸ Detta betyder att en kvinna som använde den läskunnighet som den inomkyrkliga läskulturen hade försett henne med – oavsett hur påtvingad den än må ha varit – inte nödvändigtvis skall uppfattas som någon som utförde en passiv handling. I sin analys av de Certeaus teoretiska ståndpunkt hävdar Highmore att det vardagliga – liksom praktiker – hos de Certeau karaktäriseras av en kreativitet som bestäms utifrån en viss situation. Det handlar om att ”[...] ’making do’ with a ready-made culture, but also, and crucially, by ’making with’ this culture”. Häri visar det vardagliga levernet prov på ett slags påhittighet – en kreativitet.²⁹ Det var själva praktiserandet som gjorde att färdigheterna upprätthölls, omformades och utvecklades. Detta kan tyda på att den inomkyrkliga läskulturen var betydligt mer skapande än vi tidigare trott. Carlo Ginzburg beskriver likaså ”receptionen av det tryckta ordet, som en aktiv, selektiv och skapande tillägnelse” där ”inflytelserna alltid gått i båda riktningarna”.³⁰ Kyrkan må ha presenterat en läskultur där det primära var att läsa Guds Ord, men då församlingsmedlemmarna som ingick i denna läskultur uppmanades att aktivt läsa startades en utveckling som inte gick att stoppa. Bollen var därmed i rullning.³¹

Förbiseendet av kvinnor i 1700-talets skrivkultur

1700-talets läs- och skrivkultur bör alltså betraktas som aktiv och dess deltagare som skapande. Detta blir särskilt viktigt om vi skall förstå kvinnors användning av läs- och skrivkunnighet. Fania Oz-Salzberger menar – med hänvisning till Heidi Brayman Hackel – att:

²⁸ Highmore 2002, s. 147-148.

²⁹ Highmore 2002, s.148.

³⁰ Citerat efter Jarrick. Se vidare Jarrick 1992, s. 122.

³¹ Margaret Spufford som studerat puritaners och dissenters självbiografier menar att det först och främst var ”the ability to read (and not the ability to write) that laid the way open to cultural change”. Se vidare Lindmark 1994, s. 193. Dock är det viktigt att understryka att denna utveckling nödvändigtvis inte bör ses som något slags motsättning mot den inomkyrkliga folkundervisningen då den trots allt hade försett folk med en hemundervisningsmodell som gjorde att färdigheterna kunde förmedlas och utvecklas. Dessutom lärdes skrivkunnighet och räknekonst trots allt ut i sockenskolorna som var i kyrkans regi.

female readers are at once disproportionately invisible as readers in the historical record and overwhelmingly the subjects of contemporary polemics about literacy.³²

Den osynlighet som tenderar att drabba kvinnliga läsare i de historiska källorna blir kanske ännu mer påtaglig om fokus ligger på kvinnliga skrivare då den färdigheten till skillnad från läskunnigheten inte var en del av kyrkans läskampanj och därför inte spreds till alla. Skrivfärdigheter lärdes nämligen ut i särskilda skriv- och räkneklasser i sockenskolan som ofta kostade pengar. Men spår tyder på att vissa kvinnor kunde skriva. Hur hade dessa kvinnor förvärvat denna färdighet? Ett svar är att många förvärvade färdigheter såsom läs-, skrivkunnighet, och räknekonst i de sociala grupper som de tillhörde. Detta är en förklaringsmodell som enligt Sheilagh Ogilvie är särskilt gällande när det kommer till hur unga kvinnor förvärvade kunskaper under denna period.³³

Vissa hushåll var beroende av att dess medlemmar besatt viss läs- och skrivförmåga. Den rådande folkundervisningen hade försett dem med en undervisningsmodell som gjorde det möjligt att möta dessa behov. Johansson menar att vissa yrken var beroende av en aktiv läs- och skrivkunnighet och att specifika arbetskontexter skapade en litterär miljö fast det inte fanns någon ”particular teaching campaign”. Undervisningskraven kom i stället ifrån privata eller sociala grupper.³⁴ Med detta perspektiv följer att läs- och skrivkunnigheten har en social prägel. David Barton menar att människors läs- och skrivkunnighet ofta är knuten till relationer och därmed till breda sociala nätverk. Dessa nätverk har ofta en bred funktion då de innefattar olika sociala relationer och aktiviteter som kan knytas till arbete, hem et cetera.³⁵

De sociala nätverken kan också ses som ett slags skydds nät. Enligt Barton kan individer med bristande kunskaper undvika problem genom att andra personer i deras sociala nätverk – som besitter dessa kunskaper – hjälper dem. På detta sätt kan problem undvikas.³⁶ Det går att finna klara paralleller till Bartons tanke om det sociala nätverkets funktion i den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten. Det var inte ovanligt att individer med bristande läs- och skrivkunnighet fick hjälp av andra. Denna hjälp kunde komma från medlemmar i det egna hushållet. Kvinnor och män kunde också vända sig till en präst eller någon annan utanför hushållet för att få hjälp att skriva en supplik eller ett brev. Den tidigmoderna människan var således en del av olika sociala nätverk beroende av sammanhang. Det är dock viktigt att understryka att alla inte hade samma skydds nät. I vissa fall

³² Oz-Salzberger 2015, s. 206. Se vidare Brayman Hackel 2005, s. 11.

³³ Ogilvie 2003, s. 80.

³⁴ Johansson 1977, s. 7.

³⁵ Barton 1994, s. 191.

³⁶ Barton 1994, s. 191.

fanns inte hjälpen i den omedelbara närheten. För de grupper där det skrivna ordet inte hade en självklar plats i de vardagliga sysslorna torde den hjälp som fanns att tillgå ha varit något begränsad.

Folk kunde få hjälp men dessutom gav dessa stöd också en möjlighet att själv förvärva dessa färdigheter. Barton menar att sociala nätverk inte enbart vittnar om vilket stöd människor kan få när de är i behov av hjälp utan även om ”what access to learning opportunities they have”.³⁷ I sammanhang där det skrivna ordet fanns och praktiserades i den omedelbara närheten uppstod sannolikt en gynnsam lärmiljö. Thomas Sokoll menar att skriftliga handlingar kunde vara ett resultat av flera individers inblandning. En textbaserad praktik kan i själva verket återspegla ett spektrum av praktiker.³⁸ Denna sociala interaktion måste ha påverkat lärandet. Lärandet är i grunden ett socialt fenomen och ”människor organiserar sitt lärande kring de sociala gemenskaper i vilka de ingår”.³⁹

Dessa gemenskaper fanns många gånger att finna utanför den regelrätta skolan. I 1600-talets Tokugawa i Japan har Richard Rubinger till exempel uppmärksammat att skrivkunnskap utvecklades långt innan det fanns någon utbildning för gemene kvinna och man.⁴⁰ Cook-Gumperz har frågat sig varför det anses att läs- och skrivkunnskap är resultatet av skolundervisningen när så mycket talar emot. Exempelvis visar flera studier från bland annat Storbritannien, Europa och Nordamerika hur den vardagliga läs- och skrivkunnskapen – det vill säga *användningen* – påverkade färdigheternas utveckling. Cook-Gumperz lyfter särskilt fram S.B. Heath och Lockridge som har visat att personliga brev, dagböcker och räkenskaper spelade viktiga roller för hur färdigheterna förvärvades i 1700-talets Amerika.⁴¹ I likhet med Cook-Gumperz har Thomas Laqueur ifrågasatt om skolgång alls ska ses som den viktigaste orsaken till spridningen av kunskap. Laqueur menar att skolan i vår ”sentida institutionella mening sällan svarar mot äldre undervisningssituationer” och att kunskapsnivå och undervisning inte alltid var ett resultat av ”skolgångens omfattning”.⁴² Denna tanke har även Lindmark lyft fram då han menar att den tidigare forskningen har ”varit alltför hårt bunden till uppfattningen om skolornas betydelse för att sprida skrivkunnskap”.⁴³

³⁷ Barton 1994, s. 193f.

³⁸ Sokoll 1997, s. 133f.

³⁹ Elmgren och Henriksson 2010, s. 39.

⁴⁰ Se vidare Rubinger 2006.

⁴¹ Cook-Gumperz 1986, s. 23.

⁴² Lindmark 1994, s. 193.

⁴³ Lindmark 1994, s. 189. Han menar vidare att man dessutom har glömt viktiga aspekter såsom skrivundervisningens ”könsmässiga och sociala fördelning”. Se vidare Lindmark 1994, s. 55.

Utifrån denna avhandlings syfte finns det vissa problem med ett alltför stort fokus på den regelrätta skolundervisningen. Dock skall de bidrag som gjorts inte förringas. Dessa gör det möjligt att ställa nya frågor. Bland annat har Johanssons och Lindmarks studier av skriv- och räkneklasserna i delar av norra Sverige under 1700-talet presenterat flera intressanta resultat. Exempel på detta är färdigheternas starka samband med handeln samt att det främst var pojkar som tog del av denna undervisning.⁴⁴ Dessa studier har bidragit till att kartlägga hur pojkar och flickor erbjöds skolundervisning i olika grad vilket vittnar om olika utbildningsideal. Pojkars stora närvaro i skriv- och räkneklasserna återspeglar dock inte nödvändigtvis vilka som faktiskt besatt färdigheten. Då det saknas källor som kan ge en bild av skrivkunnighetens faktiska utbredning – samt att kunskaperna kan vara svåra att definiera – behöver vi istället ställa nya frågor.⁴⁵ En möjlighet är att se hur färdigheterna faktiskt har *använts* i olika situationer. Här menar Jenny Cook-Gumperz att även om läs- och skrivkunnighet delvis har kopplats samman med färdigheternas funktionalitet så har denna funktionalitet oftast likställts med den repertoar av färdigheter som tränas i skolundervisningen och inte alltid färdigheternas koppling till de praktiska sysslorna som förekom i de vardagliga interaktionerna.⁴⁶

Olika sorters läs- och skrivkunnighet

En studie där arbetspraktiken istället för inlärningsituationer är i fokus kan belysa andra aspekter av den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten som tidigare forskning inte har studerat. Det är här huvudfokus ligger i denna avhandling. I vissa sammanhang fanns det ett särskilt behov att förvärva läs- och skrivkunnighet. Detta förekom i grupper där det var viktigt att besitta viss läs- och skrivkunnighet för att kunna livnära sig – något som Johansson förklarar genom *pull*-faktorn. Det finns dock spår som talar om att det kanske fanns *olika* behov av att besitta läs- och skrivkunnighet. Efterfrågan kanske såg olika ut och kunde förutsätta olika kunskapsnivåer. Fokuserar vi endast på de behov som skriv- och räkneklasserna var

⁴⁴ Collins och Blot har menat att generella studier kan visa “the frequent historical correlation of female gender and restricted access to literacy and schooling”. Se vidare Collins och Blot 2003, s. 3. När det kommer till ekonomins betydelse för skrivutvecklingen har detta samband kritiserats. Ingrid Markussen har till exempel lyft fram att de olika typer av skolundervisning som fanns i Skandinavien under tidigmodern tid återspeglar olika behov. Se vidare Markussen 2017, s. 1371ff. Ekonomins betydelse för skrivutveckling har också ifrågasatts av Collins och Blot. Till exempel var det ritualpolitiska aspekter som gynnade skrivkunnigheten i Egypten. Detta talar för att ekonomin ensamt inte kan förklara “the reason” of writing”. Se vidare Collins och Blot 2003, s. 21.

⁴⁵ Lindmark 1993, s. 149.

⁴⁶ Cook-Gumperz 1986, s. 19. Även David Barton menar att institutioner såsom undervisning tenderar att stödja dominant litterära praktiker medan vardagliga litterära praktiker är betydligt mer osynliga. Se vidare Barton 2006, s. 26.

ett uttryck för finns det därmed en överhängande risk att andra behov kommer i skymundan.

Ser vi hur dessa färdigheter faktiskt har *praktiserats* blir det tydligt att färdigheterna inte endast förekom i olika sammanhang utan även kan ses som uttryck för olika kunskapsnivåer. Charlotte Appel har uppmärksammat att underskrifter i 1600-talets Danmark talar för att det fanns olika kunskapsnivåer av skrivkunnighet i samhället.⁴⁷ Lika lite som läskunnighet var en färdighet som endast tog sig uttryck i läsning av religiösa texter var konsten att skriva eller räkna några enhetliga färdigheter som endast var knutna till de ekonomiska transaktionerna i näringsidkande verksamhet. Färdigheterna skiftade många gånger beroende av sammanhang och person. Detta tyder på att det inte går att tala om en generell läs- och skrivkunnighet under tidigmodern tid. Detta har resulterat i att många har ifrågasatt tanken om *ett* slags läs- och skrivkunnighet. Harvey J. Graff har menat att det är en myt att det skulle existera en generell, universell *literacy*.⁴⁸ Richard Rubinger menar att "[t]he real value of studying literacy resides not so much in measuring its quantifiable elements but in clarifying the contexts of its transmission, acquisition, and use".⁴⁹ Det är därmed mer fruktbart att tala om olika läs- och skrivkunnighet som tog sig uttryck i olika kontexter som dessutom var "situated within the realm of everyday life".⁵⁰

Ur detta perspektiv blir det vardagliga levernet och inte minst användandet av färdigheterna det centrala. Då blir det också viktigt att praktiken inte frikopplas från det sammanhang den var en del av. Brian Street menar att läs- och skrivkunnighet endast kan bedömas om färdigheterna studeras i koppling till den specifika kontexten. Enligt Street så kan man inte fokusera på läs- och skrivkunnighetens tekniska aspekter som han menar kan leda till *en* modell av läs- och skrivkunnighet som blir "separable from the contexts in which it is found".⁵¹

Likaledes är det viktigt att aktörerna som utför praktiken inte heller frikopplas från de sociala grupper som de tillhör. Enligt Collins och Blot är risken med att utgå från *ett* slags läs- och skrivkunnighet att man förutsätter att färdigheterna ger en form av makt som är frikopplad från sociala positioner. De anser att vi istället måste:

⁴⁷ Appel 2001, s. 260.

⁴⁸ Rubinger 2007, s. 1f.

⁴⁹ Rubinger 2007, s. 1f.

⁵⁰ Collins och Blot 2003, s. 36. De kvantitativa studierna kan dock fungera som ett slags bollplank som motverkar generaliseringar. Harvey J. Graff menar att vi måste flytta fokus från kvantitativa metoder "to critical questions asked of both quantitative and qualitative findings and their relationships". Se vidare Graff 2009, s. 256.

⁵¹ Collins och Blot 2003, s. 53.

conceptualize literacy as literacies, that is, as embedded in a multiplicity of social practices, rather than as a monolithic technology or tradition.⁵²

Paula McDowell som studerat kvinnliga boktryckare i 1600-talets London har uppmärksammat att kvinnor tenderade att ”find empowerment in more dispersed modes of being based in religio-political allegiances, trades or occupations, and other collective social identifications”.⁵³ Således skapade läs- och skrivförmåga olika slags makt i olika situationer. Street menar att dessa färdigheter alltid är knutna till specifika kulturella kontexter.⁵⁴ Även Rubinger, som har kritiserat tanken om en generell läs- och skrivkunnighet, menar att ”changing notions of what literacy was or was not for *particular groups* is part of the story told here”.⁵⁵

Färdigheterna kunde praktiseras på olika sätt i vissa fall inom en och samma kontext. Detta betyder att ett specifikt sammanhang inte nödvändigtvis förutsatte en viss väldefinierad kunskapsnivå. I vissa sammanhang kunde det förekomma olika slags läs- och skrivkunnighet. Praktiker kunde i vissa situationer anpassas efter den läs- och skrivkunnighet som personen själv besatt. James Collins och Richard Blot menar att till och med en individ som utifrån vissa normer i samhället kan uppfattas vara analfabet ändå kan besitta något slags kunskap som de i vissa sammanhang kan få användning av.⁵⁶ Likaledes har Brian Street uppmärksammat i sina studier av *literacy* i Iran på 1970-talet ”hidden literary skills”, där kunskap som egentligen var knuten till en situation anpassades och nyttjades i en ny.⁵⁷

Det måste understrykas att vissa situationer ställde högre krav på individens kunskapsnivå. En individ som besatt en fördjupad skrivkunnighet kunde därför fungera i flera olika sammanhang än den som hade grundare kunskaper. Detta perspektiv har resulterat i att tankar om en kontextbunden läs- och skrivkunnighet har kommit att kritiserats för att försvara teoretiska perspektiv. Deborah Brandt och Katie Clinton har lyft fram läs- och skrivkunnighetens transkontextuella potential då de menar att vissa individer kan besitta en läs- och skrivkunnighet som är tillämpbar i andra kontexter, i vissa fall i andra samhällen.⁵⁸ En sådan jämförelse är dock inte helt utan problem om fokus ligger på 1700-talet. Till exempel förutsätts en tämligen god (och likvärdig) inblick i de sammanhang som skall jämföras, något som de tidigmoderna källorna sällan erbjuder. Det är heller inte säkert att spåren av en praktik återspeglar hela sammanhanget som den var en del av. Vissa praktiker eller aktörer kanske inte har gjort avtryck i

⁵² Collins och Blot 2003, s. 60.

⁵³ McDowell 1998, s. 15.

⁵⁴ Street 1994, s. 95.

⁵⁵ Rubinger 2007, s. 2. Min kursivering.

⁵⁶ Collins och Blot 2003, s. 39.

⁵⁷ Collins och Blot 2003, s. 59..

⁵⁸ Brandt och Clinton 2002, s. 338.

materialet. I vissa fall har material, och därmed andra viktiga spår, kanske gått förlorat. Begränsningar i källmaterialen gör att vi sällan kan uppskatta kunskapernas omfattning och djup fullt ut. Källorna är dessutom ofta av olika karaktär vilket försvårar en sådan jämförelse än mer. Dock kan en praktik vittna om en viss transkontextuell potential. Med detta menas att det kan finnas skäl att tro att en individ besatt en kunskapsnivå som förmodligen var tillräcklig även i andra situationer.

Att denna avhandling tar avstamp i praktiker beror först och främst på att syftet är att undersöka hur färdigheterna användes. Men det beror också på att ett alltför stort fokus på kunskapsnivå har sina utmaningar. Det finns en risk att de individer som vid första anblick inte var på samma kunskapsnivå som vissa andra i samma kontext uppfattas som illitterata. Exempelvis undertecknade vissa individer bara skriftliga handlingar medan andra skrev dem själva. Skulle vi utgå från dessa praktiker skulle det kunna uppfattas som att de förstnämndas skrivkunnighet endast sträckte sig så långt att de kunde skriva sina egna namn. Lyfter vi blicken och studerar andra skrivelser, och i somliga fall i andra sammanhang, kan dessa visa att samma individer i själva verket besatt god skrivkunnighet. En enskild praktik behöver inte nödvändigtvis säga något om en individs läs- och skrivkunnighet till fullo. Villstrand menar i sina studier av bonderiksdagsmän att en:

bonde som undertecknade med sitt bomärke behövde inte nödvändigtvis vara så illitterat att han inte kunde skriva; valet av bomärke kunde också vara ett uttryck för att en skrivkunnig person ville markera sin status som bonde.⁵⁹

Samtidigt kan vi inte utgå från att det var så i alla lägen. En avsaknad av bokstäver kan också tyda på bristande kunskaper. I de fall vi finner symboler istället för namnteckning kan detta indikera att individen faktiskt inte kunde skriva. I Danmark uppmanades i slutet av 1600-talet de som inte var skrivkunniga att underteckna med sitt sigill eller bomärke.⁶⁰ Richard Rubinger har för övrigt visat att det var vanligt att illitterata i 1600-talets Japan använde sig av olika typer av symboler eller märken vid underskrift. En intressant skillnad ligger emellertid i att dessa symboler många gånger gjordes med hjälp av fingernageln eller med en stämpel.⁶¹ I de svenska exemplen verkar de allra flesta ha tagit till pennan.

Detta ändrar emellertid inte det faktum att det finns en risk om kunskapsnivån får alltför stort fokus. Enligt Street har den dominanta läs- och skrivkunnigheten ofta ansetts vara den enda läs- och skrivkunnigheten. Detta har lett till att andra färdigheter har betraktats som ”inadequate or

⁵⁹ Villstrand 2014, s. 214.

⁶⁰ Appel 2001, s. 259.

⁶¹ Rubinger 2006, s. 67.

failed attempts to match the proper literacy of the dominant culture”.⁶² David Barton har påpekat att det inte går att se läs- och skrivkunnighet som ett slags ”simple dimension from basic to complex forms of literacy”.⁶³ Tanken om en hög eller låg läs- och skrivkunnighet har också Collin Lankshear ifrågasatt då han menar att det snarare kan handla om olika typer av läs- och skrivkunnighet som har olika syften.⁶⁴

Det finns således flera problem med att slå fast *ett* slags läs- och skrivkunnighet. Olika situationerna ställde helt enkelt olika krav. Detta resulterade i att praktikerna kunde skifta. Det kunde handla om att tyst läsa sin katekes eller annan andaktslitteratur i den privata kammaren. Men det kunde också röra sig om högläsning. Det var genom högläsning som en mor eller matmor kunde kontrollera att hushållsmedlemmen kunde tyda texten rätt. På samma sätt kontrollerades församlingsmedlemmarnas läskunnighet av prästerskapet i samband med de olika förhören.⁶⁵ Det skriftliga och det muntliga var således sammanflätade i många sociala situationer. Detta förekom inte endast i folkundervisningen utan även i olika instanser där det var vanligt att skrivelser av olika slag lästes upp.⁶⁶ Nils Erik Villstrand har uppmärksammat att:

[u]nder arbetet i plenum var övergångarna mellan muntligt och skriftligt taget täta. Varje gång riksdagen inledde sitt arbete lästes riksdagsordningen och den kungliga propositionen upp i ståndet. På samma sätt kommunicerades under riksdagens gång en strid ström av memorial, utskottsbetänkanden eller protokollsutdrag från de andra stånden.⁶⁷

Detta förekom även i samband med sockenstämmor, på olika ting samt i andra rättsliga instanser där det var vanligt att texter lästes upp. I dessa situationer stod den skrivna texten och det muntliga varandra nära.⁶⁸ Dock finns det inget som talar för att läskunnigheten inte ansågs som viktig. Snarare var läskunnighet något som värdesattes. I folkundervisningen särskildes läskunnighet alltmer från utantillkunskaperna. Detta kommer inte enbart till uttryck i husförhörslängder utan även i diskussioner kring folkundervisningen. I Lyngby pastorat år 1798 fick barnen till exempel inte börja med utantillläsning innan de rent kunde läsa i bok. Likaså förbjöds

⁶² Street 1994, s. 99.

⁶³ Barton 1994, s. 189.

⁶⁴ Barton 1994, s. 189. Se vidare Lankshear 1990.

⁶⁵ Likaså kan vi se att författaren Malla Montgomery-Silverstolpes kunskaper gynnades av den litteratur som ”höglästes i familjen”. Se vidare Sjöstrand 1961, s. 206.

⁶⁶ Bland annat menar Jenny Cook-Gumperz och Deborah Keller-Cohen att det muntliga – i förhållande det skriftliga – länge var det primära kommunikationsmedlet. Se vidare Cook-Gumperz och Keller-Cohen 1993, s. 283f.

⁶⁷ Villstrand 2014, s. 193.

⁶⁸ Daniel Lindmark menar att den kyrkliga lästraditionen ofta bestod av högläsning vilket ofta var en ”gemensam religiös aktivitet i form av sång eller bön”. Se vidare Lindmark 1990, s. 11.

”barnen den oseden, at alla på en gång läsa högt under öfverläsningen, detta rättas efter hand så ford möjligd är, och barnen til vänjas at hvart och ett i tysthet läsa för sig sjelfva”.⁶⁹

Det går att fråga sig hur läskunnigheten i den inomkyrkliga läskulturen skall uppfattas. Många av böckerna som församlingsborna hade tillgång till innehöll till stor del välkända texter.⁷⁰ Var denna läskunnighet verkligen användbar i mötet med andra texter eller rörde det sig bara ett slags memorering av kända avsnitt i böckerna? Då denna hållning ofta har varit på tapeten i tidigare forskning är denna fråga fullt legitim att ställa. Dock kan vi se att prästerskapet allt oftare under 1700-talet lade vikt på själva stavningen. Detta kommer att närmare att diskuteras i kapitel 2.

En annan viktig sak som nyanserar läs- och skrivförmåga under denna period än mer är att texterna präglades av två olika typsnitt. I folkundervisningen förekom den tryckta frakturstilen. Det var denna stil som kvinnor och män förväntades kunna och som kontrollerades – detta kommer att behandlas i kapitel 3 och 4. Detta betyder att den läskunnighet som förmedlades i folkundervisningen inte nödvändigtvis hade försett människor med tillräckliga kunskaper för att tyda handskrivna texter. Om än stilarna var besläktade skiljde de sig åt. En kvinna som behärskade sin ABC-bok var därför inte alltid per automatik förmögen att läsa ett handskrivet dokument. Likaså är det inte säkert att någon som kunde tyda den handskrivna texten var skrivkunnig. Dock vittnar de olika praktikerna om att många ändå mötte det handskrivna ordet under 1700-talet och många kom på olika sätt att använda det. Användningen av det handskrivna ordet kommer att behandlas i kapitel 5 och 6.

Olika typer av avkastning

Läs- och skrivkunnighetens olika användningsområden torde ha betytt att färdigheterna fick olika slags betydelse. Färdigheterna användes på olika sätt, av olika individer samt i olika situationer. Detta kan nyansera viss äldre ekonomiskhistorisk forskning där läs- och skrivkunnigheten har ansetts haft ringa betydelse. Enligt David Mitch var *the rates of return* när det gällde kvinnors läs- och skrivkunnighet i 1800-talets England tämligen låga då färdigheterna inte gav någon särskild ekonomisk avkastning.⁷¹ Detta grundar han på en studie av äktenskapsbevis mellan åren 1839-1843 som bland annat innehåller brudens och brudgummens namn, deras yrke samt om de har undertecknat beviset. Genom detta material har Mitch kopplat

⁶⁹ Handlingar, år 1798, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

⁷⁰ Lindmark 1990, s. 11.

⁷¹ Mitch 1984, s. 562.

ihop specifika yrken (och en viss uppskattning av deras ekonomiska avkastning) med de personer som var kapabla att underteckna bevisen.⁷²

För svenskt vidkommande har Anders Nilsson menat att den läskunnighet som kyrkan spred till folket under 17- och 1800-talet först och främst hade ett kulturellt värde då det handlade om att bli accepterad i samhället, men att det är högst osäkert om denna typ av läskunnighet verkligen fick någon annan avkastning i en tid av ekonomisk tillväxt och utveckling.⁷³ Lars G. Sandberg har till och med menat att sambandet mellan ekonomisk tillväxt och läs- och skrivkunnighet var svagt då landet före år 1870 var fattigt trots att det fanns en hög andel läs- och skrivkunniga personer i samhället.⁷⁴ Läs- och skrivkunnighet verkar därför inte ha haft någon vidare betydelse för den ekonomiska nyttan. I själva verket försörjde sig folk som besatt goda kunskaper genom aktiviteter som inte gav någon vidare avkastning ur en ekonomisk synvinkel. En förklaring till den stora andel humankapital som ändå fanns måste enligt Sandberg vara att befolkningen lade vikt på ”possession of certain types of human capital”.⁷⁵

Däremot har Alexandra M. de Pleijt och Jan Luiten van Zanden menat att det faktiskt går att se ett samband mellan det humankapital läs- och skrivkunnighet gav och ekonomisk tillväxt under tidigmodern tid. Medan tidigare forskning ”focussed on using literacy as a proxy of human capital, which is likely to measure only very basic skills” lyfter de istället fram mer utvecklad läs- och skrivkunnighet som återspeglas i den tidigmoderna bokproduktionen och vissa typer av sekundärutbildning.⁷⁶ Detta samband har även Jan Luiten van Zanden presenterat tillsammans med Joerg Baten då de uppmärksammat att länder med stark löneutveckling århundradena innan den industriella revolutionen var länder vars bokproduktion samtidigt ökade. Det var dessa länder – som också hade höga nivåer av humankapital under 1700-talet – som initierade eller bidrog till industrialiseringen under 1800-talet.⁷⁷

Det finns vissa problem med utgångspunkterna ovan d.v.s. att förekomsten av böcker och skolundervisning gör det möjligt att mäta en viss typ av läs- och skrivkunnighet. R.A. Houston har pekat på problemet att det inte alls är säkert att en bokproduktion återspeglar en jämn fördelning av böcker bland folket. I 1660-talets England såldes till exempel runt

⁷² Även kostnaden för undervisning lyfter Mitch fram som en viktig parameter för att bedöma den ekonomiska avkastningen. Se vidare Mitch 1984, s. 558f.

⁷³ Nilsson 1999, s. 277 & s. 294.

⁷⁴ Sandberg, 1979, s. 225. Sandberg menar att ”the remarkable size and efficiency of the modern financial system” tyder på att många besatt goda kunskaper. Det svaga sambandet mellan läs- och skrivkunnighet och ekonomisk tillväxt har också lyfts fram av andra. Se vidare Cipolla 1969 samt R. S. Schofield 1973.

⁷⁵ Sandberg 1979, s. 226f..

⁷⁶ de Pleijt och van Zanden 2016, s. 406f.

⁷⁷ Baten och van Zanden 2008. s. 232f.

400 000 almanackor varje år. Detta kan betyda att ungefär vartannat, eller var tredje, hushåll köpte en almanacka. Men det kan lika gärna betyda att ett av 10 hushåll köpte fyra varje år. Båda dessa förklaringsmodeller är lika sannolika.⁷⁸ Att kvantitativt bedöma läs- och skrivkunnighetens spridning utifrån bokproduktion kan därmed vara missvisande.

En möjlig lösning på detta problem skulle kunna vara att undersöka bevarade bouppteckningar för att se vilka som har ägt vissa böcker. Men en sådan lösning är inte heller utan svårigheter. Det är nämligen inte säkert att bokägande återspeglar ägarens kunskaper till fullo. Det finns exempel som berättar att ägare inte har använt böckerna som de ägde.⁷⁹ För den svenska kontexten blir fokus på bokproduktion ännu mer problematisk om man anser att detta ”measures more advanced reading and *writing skills* than literacy rates do”.⁸⁰ Det var inte ju inte frakturstilen som användes när man skrev för hand. Att bokägande återspeglar skrivkunnighet är således inte alls självklart.

Det är inte heller säkert att viss typ av skolundervisning vittnar om färdigheternas utbredning på det stora hela. För svenskt vidkommande är detta särskilt gällande då trots att många församlingar saknade skola var det ändå en stor del av befolkningen som kunde läsa.⁸¹ Ett fokus på skolundervisning blir problematiskt om vi ämnar studera kvinnors användande av skrivkunnighet som diskuterats ovan.

Att de främsta industrialiseringsländerna visar tecken på en stor bokproduktion är onekligen intressant. Men förklaringsmodellen tar inte i beaktande att läs- och skrivkunnighet kunde se olika ut och kunde ha olika betydelse. Vad betydde läs- och skrivkunnighet för kvinnor? Kunde den ha olika betydelse för olika grupper? Precis som med tanken om *rates of return* riskerar dessa frågor att hamna i skymundan i en strävan att endast se läs- och skrivkunnighetens betydelse för samhället i stort.

Tanken om *rates of return* har också kommit att kritiseras. Om än utifrån ett modernt perspektiv har Alison Wolf menat – i sina studier om utbildningens koppling till ekonomisk tillväxt – att det som ger avkastning på ett individuellt plan inte nödvändigtvis motsvarar ”the social rate of return”.⁸² Detta betyder att även om en viss utbildning (och vissa färdigheter) kan vara betydelsefull för en individ är det inte alltid den stimulerar ekonomisk tillväxt för samhället i stort.⁸³ Detta gör att det kan vara svårt

⁷⁸ Houston 2013, s. 126.

⁷⁹ Houston 2013, s. 127.

⁸⁰ de Pleijt och van Zanden 2016, s. 395. Min kursivering.

⁸¹ Houston 2013, s. 125f.

⁸² Wolf 2002, s. 22ff.

⁸³ Sanderson 2008, s. 40.

att mäta avkastningen.⁸⁴ Dessutom verkar skolutvecklingen i England inte nödvändigtvis ha haft med ekonomisk tillväxt att göra. De offentliga diskussionerna angående den offentliga undervisningen handlade snarare om undervisningens moraliska effekter än om att skapa produktiva arbetare.⁸⁵ Således ansågs det att kunskaperna kunde ge andra typer av avkastning för samhället.

Det är också viktigt att understryka att det är svårt att bedöma vilken betydelse färdigheterna hade för den ekonomiska avkastningen under 1700-talet då avkastningen inte går att kvantifiera på samma sätt som 18- och 1900-talets källor. Här ligger problemet inte i att kunna observera att praktikerna förekom i situationer som gav ekonomisk avkastning. Problemet ligger snarare i att exakt uppskatta vad användningen av läs- och skrivkunnighet gav. Användningen av läs- och skrivkunnighet var nämligen ofta en i raden av olika praktiker, till exempel i en näringsidkande verksamhet. Hur skall praktiken bedömas jämfört med de andra? Vilken ekonomisk avkastning gav praktiken som de andra inte gav och varför? Dessa frågor kan vara svåra att svara på. Många praktiker gav ekonomisk avkastning indirekt. Exempelvis kunde goda kunskaper stärka en kvinnas sociala anseende vilket i sin tur påverkade hennes sociala nätverk och förtroende. Dessa aspekter kunde i högsta grad påverka hennes försörjning. Användning av läs- och skrivkunnighet kan således bedömas vara viktig för individens ekonomiska avkastning men är likväl svårbedömd.

Det fanns också andra typer av avkastning i 1700-talets Sverige. I vissa fall hade läs- och skrivförmåga koppling till vissa typer av försörjningsarbete som gav viss ekonomisk avkastning – även om den kan vara svår att uppskatta – men inte alltid. Färdigheterna hade inte minst betydelse på det sociala planet. Dessutom kommer denna avhandling att visa att läs- och skrivkunnighet alltmer påverkade kvinnors (och mäns) handlingsutrymme i samhället. Ett alltför stort fokus på ekonomisk avkastning riskerar att kasta en skugga över dessa andra typer av avkastning.

Definitioner

Vissa centrala begrepp som rör folkundervisningen kommer att presenteras i samband med den historiska bakgrunden i kapitel 2. Detta för att på effektivt sätt sätta in dem i det historiska sammanhanget de var en del av.

⁸⁴ Wolf 2002, s. 25. Ekonomer har lyft fram något som de kallar för ”*net returns to education*”. Med detta menas att även det som man inte tjänar räknas som ett slags investering. Se vidare Wolf 2002, s. 22.

⁸⁵ Mitch 1984, s. 566. Mitch är dock medveten om källgruppens begränsningar. Den låga ekonomiska avkastning som kvinnors läs- och skrivkunnighet genererade menar han kanske kan förklaras av att detta gav ”*returns to female literacy in household activity that have not been measured here*”. Se vidare Mitch 1984, s. 563.

Andra begrepp och definitioner har jag dock valt att närmare presentera i detta kapitel.

När det kommer till vad som skall klassas som *läs-* och *skrivkunnighet* utgår jag i avhandlingen från en vid definition. Med detta omfattas de flesta praktiker som är på något sätt kopplade till text. Det kan handla om att använda en skriftlig handling i en särskild situation, eller att sätta några bokstäver på papper. Denna definition grundar sig på att syftet med avhandlingen inte är att mäta en viss kunskapsnivå. Det handlar inte om att avgränsa vad som är eller bör klassas som läs- och skrivkunnighet utan syftet är istället att studera hur olika textrelaterade färdigheter *användes* där och då samt vilken roll de spelade för individen. Det blir påtagligt att färdigheterna förekom i många olika sammanhang och förutsatte olika slags läs- och skrivkunnighet. Detta betyder att färdigheterna kunde ha olika betydelse. Även en ”låg” läs- och skrivkunnighet kunde i vissa sammanhang vara fullt tillräcklig och praktisk att besitta för det specifika ändamålet medan andra sammanhang ställde högre krav. Att mäta en viss läs- och skrivkunnighet ställer höga krav på källorna. Anders Nilsson har till exempel lyft fram problemet med att uppskatta dessa färdigheter i historiskt material från 1800-talet då källorna tenderar att inrymma flera kunskapsnivåer.⁸⁶ Detta är särskilt gällande för 1700-talets källor.

En kritik mot denna definition skulle kunna vara att den är allt för bred. Men då syftet med denna avhandling inte är att mäta om folk nådde upp till någon specifik kunskapsnivå utan att se hur färdigheterna faktiskt har använts är en vid definition passande. Skulle en snävare definition tillämpas finns det en risk att sammanhang där en viss typ av läs- och skrivkunnighet ofta förekom förbises. Det finns även en risk att tankar om låg och hög läs- och skrivkunnighet, eller vad som inte skall klassas som läs- och skrivkunnighet, cementeras än mer. Detta skulle kunna leda till att läs- och skrivkunnighetens roll under denna period förminskas – vilket i sin tur riskerar leda till att kvinnors användande av dessa färdigheter liksom deras närvaro i vissa arbetssysslor förbises. Då en textrelaterad praktik återfinns i ett sammanhang vittnar den först och främst om det specifika sammanhagens minimikrav, men säger inte nödvändigtvis något om individens samtliga kunskaper i andra situationer. En tämligen vid definition gör det möjligt att lyfta fram olika situationer där olika grader av läs- och skrivförmåga spelade roll.

Under denna period skiljde sig arbete en hel del från vår moderna uppfattning om vad det innebär att arbeta. I vissa fall gav arbetet en ekonomisk avkastning men mycket arbete som människor ägnade sin tid åt var obetalt. Arbete kunde se olika ut, likaså dess avkastning.⁸⁷ I hushållet kunde en arbetssyssla bestå av att en piga hämtade vatten, en dräng kunde

⁸⁶ Nilsson 1999, s. 279f.

⁸⁷ Ågren 2017a, s. 2.

ta hand om barn eller att en matmor delegerade vissa sysslor till sitt tjänstefolk. Jag tillämpbar därmed en vid uppfattning om vad *arbete* är. Skulle fokus endast ligga på den ekonomiska avkastningen av arbete riskerar vissa typer av arbete och sysslor att förbises. Då det dessutom har visats att det kan finnas svårigheter att bedöma den ekonomiska avkastningen är det fullt rimligt att utgå från en tämligen vid definition om vad det innebar att arbeta under denna period.

En tämligen vid definition av arbete kan även lyfta fram viktiga arbetsysslor och ansvarsområden i verksamheter som tidigare inte har studerats. Likaså kan den föra fram aktörer som i andra källor lätt blir osynliga. Till exempel kan en skriftlig handling vittna om att hustru eller änka var högst delaktig i en näringsidkande verksamhet.

Syfte och frågeställning

Avhandlingen har som syfte att belysa hur kvinnor under 1700-talet använde läs- och skrivkunnighet och vilken betydelse dessa färdigheter fick för deras arbete och försörjning. Då dessa aspekter är understuderade i forskning som berör den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten. De övergripande frågeställningarna är följande:

- Hur och i vilka sammanhang använde kvinnor läs- och skrivkunnighet?
- Vilka var dessa kvinnor?
- Vad gav färdigheterna för avkastning?

Den första frågan innebär att fokus ligger på själva praktiken. Detta öppnar vidare upp för frågor om vem som har använt färdigheten, i vilken kontext detta skedde och vad detta fick för betydelse för individen.

Vidare kommer avhandlingens olika empiriska kapitel ta hjälp av några underfrågor. Dessa har klara kopplingar till de övergripande frågorna ovan men är delvis utformade för att bättre passa de särskilda kapitlen. Dessa underfrågor kommer närmare att presenteras i början av varje kapitel.

Metod

Tidigare forskning som studerat läs- och skrivkunnigheten under denna period har till stor del fokuserat på hur många som kunde läsa, mätt med hjälp av husförhörslängderna, eller vilka som erbjöds undervisning i de specifika skriv- och räkneklasserna (huvudsakligen pojkar). Att kartlägga

läsfärdigheterna på ett mer generellt plan har alltså redan gjorts, och skol-situationen är också behandlad. Därför behöver nya frågor nu ställas. En central fråga är hur kvinnor har använt dessa färdigheter samt vilken betydelse dessa färdigheter fick för deras arbete och försörjning. Här blir det intressanta inte noteringar av präster och lärare utan belägg för att kvinnor faktiskt utfört arbete som förutsatte viss kunskap. Denna studie är därmed ett alternativt sätt att undersöka kvinnors läs- och skrivförmåga. För att komma åt dessa belägg använder jag mig av flera olika metoder som kommer att beskrivas nedan.

Med avhandlingens syfte är *praktiker* den allra viktigaste tolkningsnyckeln. Praktikerna är liktydiga med hur läs-, skrivkunighet och räknekonst verkligen användes. Detta öppnar i sin tur upp för frågor om vem som utfört praktiken, i vilket sammanhang och vilken betydelse den fick för arbete och försörjning. Här är en tänkbar metod att komma åt dessa praktiker att fokusera på de *verb* som förekommer i de tidigmoderna källorna. Exempelvis kan ett rättsprotokoll vittna om att en kvinna ”läste” eller ”skrev” i ett specifikt sammanhang. Likaså kan en räkenskap vittna om att en kvinna erhöll en specifik summa för att ha ”undervisat” flera barn. Vid första anblick kan sådana spår anses vara knapphändig information och lätt förbises. Dock vittnar sådana spår om praktiker i vardagen som var viktiga. Även hos de Certeau blir verben centrala då det vardagliga kan vara aspekter såsom att gå, prata, laga mat, äta et cetera.⁸⁸

Det kan också handla om spår som är mer indirekta till sin karaktär men som tillsammans med vår förkunskap om en viss situation kan hjälpa oss att göra vissa antaganden. Det kan finnas situationer där det är rimligt att anta att en praktik förekom i högre grad än vid första anblick eller att det åtminstone fanns ett behov av att kunna utföra den. Detta kanske blir särskilt viktigt i fråga om just *läsning* då läsare tenderar att vara osynliga i källorna om inte ”some form of textual or visual production accompanied or followed their reading”.⁸⁹ Enligt de Certeau handlar det om att finna det vardagliga mellan raderna i källorna, att ”rescue the traces, the remainders of the overflowing unmanageability of the everyday that erupt within representation”.⁹⁰

Att studier av läs- och skrivkunighetens användning inte kan begränsas till endast verb blir särskilt påtagligt när det kommer till skrivkunigheten. Även om det återfinns verb som berättar att en kvinna ”skrev” i sin hushållsbok så är det svårt att bortse från att spåren av denna praktik främst utgörs av fysiska spår i källorna. Det handlar om att uppmärksamma *olika* fysiska spår för att bättre förstå kvinnors användning av dessa färdigheter. Med detta menar jag att fokus inte bara kan ligga på de kvinnor

⁸⁸ Higmore 2002, s. 26.

⁸⁹ Brayman Hackel och Kelly 2008, s. 147.

⁹⁰ Higmore 2002, s. 26.

som stod för en stor produktion av text. Det handlar också om att uppmärksamma spår som vid första anblick lätt kan tänkas ha ringa betydelse, men i Carlo Ginzburgs mening kan bära på viktig information.⁹¹ Här kan Ginzburgs *ledtrådsparadigm* tillämpas för att lyfta fram detaljer som sällan har studerats och tillsammans med andra spår (ledtrådar) kan bredda vår uppfattning.

I de fall källorna tillåter det kommer en komparation av handstilar att tillämpas. Denna kommer bland annat att användas när flera skrivelser kan knytas till samma individ. I dessa fall är det möjligt att jämföra handstilarna i de olika skrivelserna för att se om dessa har utförts av samma person. I vissa fall kan exempelvis en underskrift eller vissa bokstavsformer ha utförts på ett karakteristiskt sätt vilket kan tala för att det sannolikt är samma hand som har skrivit eller undertecknat en handling. Handstilen kan också bära på viktig information då den till viss del kan vittna om vilka kunskaper en kvinna besatt. Är skrivelsen väl skriven? Är det en väldriven hand som ligger bakom den? Alla dessa spår kan säga något om en kvinnas skrivkunnighet. Här menar Nils Erik Villstrand i sina studier av bonderiksdagsmäns skrivkunnighet under 1700-talet att även om det inte finns någon klar metodapparat för dessa studier kan både handstil och bokstävernas utformning ge ”fingervisningar om skribentens skicklighet och vana att skriva”.⁹²

Vill vi därför studera användningen krävs en öppenhet för att dessa färdigheter kunde ta sig olika uttryck och förekomma i olika sammanhang. Med detta finns vissa utmaningar. För det första kräver denna studie att en stor *mängd* källor studeras då spåren av praktikerna tenderar att vara utspridda i källmaterialet. För det andra krävs det att *olika* källgrupper behandlas då läs- och skrivkunnighet användes av olika individer samt förekom i olika sammanhang och har därför satt spår i olika källgrupper. Jag kommer att använda mig av det som Janken Myrdal kallar för *källpluralism*. Denna metod är snarare ett slags metodpaket än en metod i sig. Här är en utgångspunkt det som Myrdal kallar för *det svårutforskade* som innebär att källpluralism tillämpas eftersom ”tillräcklig information inte ges av ett enda material”.⁹³ Något som också innefattas i detta metodpaket är bland annat *indiciemetoden* som fokuserar och använder sig av ”indikationer och ledtrådar i källorna”.⁹⁴ Denna metod kan vara fruktbar i de fall det råder oklarheter om författarskapet då spåren består av handstil, utformningar av specifika bokstäver et cetera. Här menar Nils Erik Villstrand att forskaren i dessa fall ”är hänvisad till att argumentera utgående från indicier”.⁹⁵

⁹¹ Se vidare Ginzburg 1986.

⁹² Villstrand 2014, s. 215.

⁹³ Myrdal 2007, s. 495f.

⁹⁴ Myrdal 2007, s. 495.

⁹⁵ Villstrand 2014, s. 215.

Att studera sådana spår innebär även andra svårigheter då spåren inte endast återfinns i olika källgrupper utan dessutom tenderar att vara av olika karaktär. Detta gör att det är svårt att studera spåren ur ett kvantitativt perspektiv. Frågor rörande hur utbredd en specifik praktik faktiskt var kan vara svåra att besvara. Om än materialet sällan tillåter en renodlad kvantitativ analys kan emellertid en praktik som nämns i många olika källgrupper ändå vara värd att uppmärksamma. Med detta menas att om en praktik beskrivs på olika ställen, och i vissa fall i olika källor, så styrks antagandet att praktiken förekom och kanske till och med var vanlig i vissa kontexter. I detta sammanhang är det relevant att hänvisa till det Rolf Torstendahl presenterat som *pluralitetsprincipen*. Denna princip går ut på att ” trovärdigheten i en uppgift stärks i förhållande till källornas antal”.⁹⁶ Med hjälp av denna princip kan kvinnors användning av läs- och skrivkunnighet, till exempel i samband med ett specifikt försörjningsarbete, bli mer sannolik om praktiken går att återfinna i flera källor eller sammanhang. Denna princip kan därmed vara användbar då den kan motverka en övertolkning av enstaka fall.

Många gånger behöver uppgifter om en praktik kompletteras med annan information. Det kan till exempel handla om att en handling som en kvinna har undertecknat eller skrivit kan kopplas samman med ett särskilt försörjningsarbete. Praktiken sätts då in i ett särskilt sammanhang. Men det kan också röra sig om att vi behöver komplettera med annan information, i vissa fall ur andra källor. Exempelvis kan kyrkliga längder stå till vårt förfogande. Genom information i husförhörlängder kan en kvinna knytas till ett hushåll som bör ha rymt skrivkunniga personer. I vissa fall kan bevarade handlingar vittna om att personer i hennes omedelbara närhet var skrivkunniga. I dessa fall kan hennes sociala nätverk tala för att hon till viss del var skrivkunnig eller åtminstone hade möjlighet att förvärva kunskapen. Likaledes är det rimligt att anta att hon också praktiserade den. Här handlar det ofta om att knyta olika spår, ofta funna i olika källor, till varandra tills en mer övertygande bild framträder.

Avgränsningar

En viktig avgränsning handlar om aktörskap. Vilka individer är det denna avhandling studerar? Avhandlingens huvudfokus ligger först och främst på kvinnor. Då flera studier redan har berört kvinnors läs- och skrivkunnighet i de adliga stånden skall denna avhandling främst lyfta fram kvinnor som inte tillhörde adeln. Olika källor vittnar om att kvinnor från olika sociala skikt använde läs- och skrivkunnighet i olika sammanhang och i vissa

⁹⁶ Citerat efter Myrdal 2007, s. 496.

fall fick färdigheterna betydelse för deras försörjning. Denna avhandling ämnar analysera dessa kvinnor.

Den största delen av de studerade källorna hämtas från de kyrkliga arkiven. Orsaken till de kyrkliga källornas stora roll är flera. För det första är det ett medvetet val att lyfta fram material som vittnar om kunskapernas roll i sammanhang som inte alltid var kopplade till näringsidkande verksamhet såsom handel – det område som ofta har framhävts i samband med användandet av skrivkunnighet. Här är de kyrkliga källorna väl rustade för uppgiften då det skrivna ordet hade en central plats i den kyrkliga verksamheten. För det andra har de kyrkliga källorna helt enkelt bevarats i högre grad än många andra källgrupper. Ett intressant källmaterial är till exempel kyrkliga verifikationer som i flera fall kan knytas till konkreta kvinnor. Denna källgrupp blir inte minst intressant då materialet även kan vittna om hur kvinnor från olika sociala grupper mötte det skrivna ordet och använde det.

Även om huvudfokus ligger på 1700-talet används också källmaterial från 1600-talet. Detta kommer särskilt att ske i samband med att jag studerar kvinnor i rollen som lärare och de normer som detta var ett uttryck för. Trots att rollen som lärare först och främst blev en försörjningsmöjlighet för kvinnor på 1700-talet kommer likpredikningar och personalier från 1600-talet studeras för att fastställa kvinnors betydelse för den tidigmoderna folkundervisningen – något som kan förklara deras roll under 1700-talet. Vill vi förstå kvinnors försörjningsmöjligheter under 1700-talet måste vi också förstå vilken roll den obetalda hemundervisningen spelade i folkundervisningen.

För att studera några av de många sammanhang där läs- och skrivkunnighet användes har olika geografiska områden valts. För det första är tanken att få en viss geografisk spridning. Till exempel studeras kvinnliga lärare i Arjeplog och i ett antal dalasocknar liksom pigor i områdena kring Färila som alla kan ses som landsortssocknar. Vid sidan av dessa områden har till exempel Avesta, Stockholm och Lund fått representera städer. De valda områdena vittnar således om praktiker i både stad och land.

För det andra beror valet av flera olika områden på att det kan vara problematiskt att finna ett område som ensamt svarar upp mot avhandlingens syfte. Det beror bland annat på källäget, att olika källgrupper helt enkelt inte har bevarats i lika hög grad i alla områden. Det beror också på att områdenas olika karaktär och därav specifika praktiker återspeglas i källorna. Exempelvis präglades vissa områden i högre grad av handel vilket resulterar i att kommersiella praktiker satt sina spår i källmaterialet. Det kan till exempel vara fruktbart att fokus läggs på städer om syftet är att studera skrivkunnighet. Margaret Hunt menar att städer är lämpliga att

studera då de blev ”centers of rising literacy, publishing, and record keeping”.⁹⁷ Om vi vill studera olika sociala och ekonomiska sammanhang krävs det att olika geografiska områden studeras.

Avhandlingens kronologiska huvudfokus ligger alltså på 1700-talet. Denna period blir särskilt intressant då mycket tyder på att läs- och skrivkunnigheten ökade under denna period och kom att användas av fler individer, inte minst kvinnor, och i fler sammanhang. Här har både Egil Johansson och Daniel Lindmark visat att det fanns ett behov i vissa grupper att besitta olika läs- och skrivkunnighet – något som Johansson ser som en *pull*-faktor. Denna period blir därmed särskilt intressant då denna efterfrågan rimligtvis inföll under 1700-talet.

Ytterligare en viktig avgränsning som bör tas upp handlar om språk då det förekom flera språk i 1700-talets Sverige. Denna avhandling fokuserar på hur kvinnor använde läs- och skrivkunnighet på *svenska*. Dock kommer kvinnliga lärare i Arjeplog studeras i kapitel 4. En stor del av församlingsborna talade här samiska och kyrkan försåg också folket med böcker på det samiska språket. Trots de språkmässiga skillnaderna som fanns har undervisningen i Arjeplog inte särskilts från den generella folkundervisningen. Detta beror på att det svårt att få en klar bild av språkets roll i undervisningen. Undervisningen i Arjeplog var också en del av folkundervisningen och tillämpade en liknande undervisningsmodell, även om språket kunde skilja sig åt.

Det finns visserligen en disciplineringsaspekt när det kommer till kyrkans undervisning av samerna. Denna studie har emellertid inte syfte att belysa detta. När det handlar om Arjeplog är syftet istället att undersöka hur kvinnor, liksom i flera dalasocknar, kunde försörja sig som lärare. Att se läsarna och lärarna i Arjeplog som passiva aktörer, oavsett språk, skulle också stå i kontrast till avhandlingens teoretiska utgångspunkter. En sådan utgångspunkt skulle riskera att förbise dessa lärares försörjning liksom deras roll i folkundervisningen.

Delundersökningar och källor

Denna avhandling tar sin början med ett kortare bakgrundskapitel. Detta har i syfte att ge läsaren en viss inblick i den tidigmoderna läskulturen och dessa läsare. Likaså kommer folkundervisningens framväxt beröras i syfte att presentera läs- och skrivkunnigheten ur ett bredare perspektiv. Då de olika kapitlen berör olika geografiska områden har också dessa tilldelats visst utrymme i kapitel 2.

I kapitel 3 behandlas *flyttningsattester* från Färila mellan åren 1711-1800. Valet av just Färila har till viss del varit materialstyrt. Med detta menas för

⁹⁷ Hunt 1996, s. 18.

det första att det här återfinns en stor mängd flyttningsattester bevarade från en längre period. Materialets mängd tillåter därmed ett slags enkel kvantitativ analys. För det andra beror valet av källgrupp på den kvalitativa information som ofta går att finna om en församlingsmedlem. Denna information bestod exempelvis av namn, födelseort, uppförande, vilken ort individen ämnade flytta till samt ofta om hon eller han besatt läskunnighet och kristendomskunskap. För det tredje ramar flyttningsattesterna in den grupp där läskunnigheten kom att få särskilt stor betydelse, nämligen *de ogifta*. Under denna period och i detta område bestod de allra flesta som flyttade mellan socknarna av tjänstefolk. I Färila har den allra största delen av flyttningsattesterna tillhört pigor som var tvungna att flytta mellan olika socknar i syfte att försörja sig. Materialet är därmed särskilt passande om vi vill studera läskunnighetens betydelse för denna grupp. Kapitlet har också i syfte att undersöka vilken betydelse den ”generella” läskunnigheten hade för kvinnor – det vill säga den läskunnighet som var del av kyrkans läskampanj. Således berör kapitlet läskunnighetens betydelse ur ett bredare perspektiv än de andra empiriska kapitlen.

I kapitel 4 studeras kvinnor i rollen som lärare under 1700-talet. När det kommit till den obetalda undervisningen i det egna hushållet har flera källor behandlats. Det primära materialet består av likpredikningar och personalier som vid ett flertal tillfällen lyfter fram kvinnor i denna roll. Likaså har andra kyrkliga källor såsom sockenstämmoprotokoll använts om de berört undervisningen. Det mesta av materialet är hämtat från 1700-talet men även källor från 1600-talet har använts för att belysa kvinnors viktiga roll i den tidigmoderna folkundervisningen.

Medan kapitlets första del alltså berör den obetalda hemundervisningen undersöker kapitlets andra del kvinnor som försörjde sig som lärare under 1700-talet. För att komma åt dessa kvinnor har olika material analyserats. Kyrkliga räkenskaper från tre olika dalasocknar från 1700-talet har utgjort det huvudsakliga materialet. Dessa har bestått av fattigkassans räkenskaper – som lärarnas löner ofta togs ifrån – från Skattunge (som var en del av Orsa), Älvdalen och Floda. I Skattunge sträcker sig räkenskaperna mellan åren 1732-1750. Här spelar räkenskaperna från Skattunge en intressant roll då de nyanserar räkenskaper från Orsa kyrkoarkiv som Johannes Boëthius har studerat. I Älvdalen sträcker sig räkenskaper mellan åren 1700-1799, medan Floda sträcker sig mellan åren 1638-1799 – om än huvudfokus ligger på 1700-talet. Valet av dessa socknar har dels att göra med att de var en del av Västerås stift där folkundervisningen tidigt förekom, dels har dessa källor inte studerats i lika hög grad som många andra då de kyrkliga källorna i flera dalasocknar länge bevarades ute i de olika församlingarna.

Vid sidan av dalasocknarna har fattigkassans räkenskaper mellan åren 1752-1800 från Arjeplog studerats. Vad som gör undervisningen i Arjeplog särskilt intressant är inte endast att kvinnor användes som lärare

utan att undervisningsmodellen som här tillämpades öppnade upp för annan typ av försörjning för den som var läskunnig.

På grund av de särskilda geografiska omständigheterna (områdena var glesbefolkade samt att norra Dalarna och Lappland låg långt från stiftsstäderna) så kan man förvänta sig att det uppstod särskilda problem med lärarbemanningen. Jag har således medvetet valt att studera dessa områden där det finns anledning att tro att vi kan hitta kvinnliga lärare. Jag koncentrerar mig på att analysera djupare vad kvinnors färdigheter betydde i dessa miljöer.

I de två sista empiriska kapitlen undersöks kvinnors användning av skrivkunnighet och i viss del räknekonst. Medan de föregående empiriska kapitlen främst berör det *tryckta* ordet ligger fokus i dessa kapitlen på det *handskrivna* ordet. I kapitel 5 studeras kvinnors användande av skrivkunnighet och räknekonst främst i koppling till olika typer av försörjningsarbete under 1700-talet. Då färdigheterna tenderade att förekomma i många olika sammanhang och såg olika ut har detta resulterat i att flera olika källgrupper från olika geografiska områden studerats. Kyrkliga verifikationer från Avesta mellan åren 1700-1799 har fått stor plats i kapitlet. Denna källgrupp är intressant då den vittnar om kvinnors användning av skrivkunnighet liksom olika typer av försörjningsarbete. Detta material bär därmed på viktig information då praktikerna kan kopplas samman med individer från olika sociala grupper samt olika typer av försörjningsarbete. Vid sidan av verifikationerna har också räkenskaper från Skeppsholmens kyrkoarkiv, vissa typer av pass samt recept och huskurer studerats för att ge en vidare bild av skrivkunnighetens olika användningsområden.

Valet av källmaterial har styrts av observationer i tidigare forskning som tyder på att läs- och skrivkunnigheten var särskilt utvecklad i vissa näringsmiljöer. Jag har alltså inte försökt göra något representativt urval av områden utan istället valt att borra djupare i sådana miljöer där man kan anta att det fanns mer utvecklade färdigheter. Min fråga är således inte främst om kvinnor besatt läs- och skrivkunnighet i dessa miljöer utan vilka uttryck färdigheterna tog sig och vad de betydde för kvinnors försörjningsförmåga.

I kapitel 6 behandlas det handskrivna ordet från ett lite annat perspektiv. Medan kapitel 5 berör användningen av läs- och skrivkunnighet – och till viss del räknekonst – i olika typer av arbete behandlar detta kapitel hur kvinnor (och män) mötte och använde det handskrivna ordet i allt fler sammanhang. För att belysa detta har bland annat äktenskapshandlingar i domkapitlet i Lund från slutet av 1700-talet, suppliker i Flottans pensionskassa i slutet av 1600-talet, köpekontrakt i Mölnbacka bruks arkiv mellan åren 1768-1800 samt olika kyrkliga verifikationer från 1700-talet studerats. Dessutom har domstolsprotokoll och kallelser från av 1700-talet använts för att visa på hur allt fler människor mötte och använde det handskrivna ordet.

Historisk bakgrund och definitioner

Denna avhandling behandlar kvinnors användande av läs- och skrivkunighet samt till viss del räknekonst under 1700-talet. Fokus ligger således först och främst på själva användningen och den nytta den avkastade för kvinnorna. Men för att förstå dessa praktiker i ett vidare sammanhang behöver man förstå hur färdigheterna lärdes ut. För att läsaren skall få grund att stå på är det lämpligt att den tidigmoderna undervisningen presenteras närmare. Kapitlet kommer därför ta sin avstamp i läskunnighetens roll i folkundervisningen – det är denna färdighet som behandlas i kapitel 3 och 4 – för att sedan ge en bakgrund till skrivkunighetens roll i folkundervisningen som behandlas i kapitel 5 och 6. Tillsammans med den historiska bakgrunden kommer även vissa centrala begrepp som är viktiga för avhandlingens empiriska kapitel att definieras. För att bättre förstå dessa begrepp i det historiska sammanhanget de var en del av kommer dessa knytas till tidigare forskning och empiriska exempel.

Den tidigmoderna folkundervisningen

Under 1600-talet sjösatte den lutherska kyrkan sin läskampanj som innebar att församlingsmedlemmarna skulle få vissa kristendoms-kunskaper, specifika kunskaper i katekesen, Fader vår, trosbekännelsen, men även förmågan att läsa. Kunskaperna kontrollerades genom de så kallade *husförhören* där prästen gick från gård till gård och förhörde hushållsmedlemmarna. I områden som var glesbefolkade, och präster därmed hade svårigheter att besöka alla hushåll, var det istället vanligt att församlingsborna samlades inne i kyrkbyn där var och en förhördes i de nödvändiga kristendomsstyckena (så kallade *byförhör*). Förhören kunde också äga rum i samband med nattvardsgång där ungdomens kunskaper kontrollerades och i vissa fall vid visitationer där biskopen eller prostens kontrollerade hur det var ställt i församlingen. Kunskaperna kom därmed att kontrolleras i flera olika sammanhang av flera olika personer och bedömdes ofta med hjälp av olika betyg som nedskrevs i de så kallade *husförhörslängderna*.

Tack vare husförhören i Sverige, och undervisningen som föregick dem, ökade läskunnigheten under tidigmodern tid. Utvecklingen såg dock inte likadan ut i landets alla delar då husförhören under 1600-talet skedde sporadiskt. I och med kyrkolagen år 1686 blev husförhören dock mer av en generell praxis i stiftet och kunskaperna ökade. Tack vare förordningar under 1700-talets första hälft ökade kravet på läskunnighet än mer. Inte minst fick förordningen från år 1723 stor betydelse där det underströks att föräldrar hade ansvar att lära sina barn att läsa.⁹⁸ Egil Johansson menar att den press som lades på föräldrarna för att sköta detta ansvar var enorm.⁹⁹ Att denna förordning spelade en viktig roll för läskunnighetens utbredning blir särskilt tydligt bland ungdomen som till skillnad från sina föräldrar nu var tvungna att lära sig läsa. Detta går exempelvis att se i handlingarna från en biskopsvisitation i Adelöv år 1762 där det beskrevs att det var flera ”gamla” som inte kunde ”läsa i bok”.¹⁰⁰ Trots att det fanns vissa som ”felade mycket i stafningen” var kunskapen annars god bland de yngre i församlingen. Biskopen ansåg dock att många av de äldre församlingsmedlemmarna som uppvisade bristande läskunnighet, och som fortfarande hade synen i behåll, inte var:

för gamla at ännu lära läsa i bok, hwilket de icke heller borde räkna för en skam: de hafwa annars jämte skadan långt större skam, när de icke en gång Kunna sjunga Psalmer med den öfriga församlingen i Kyrkan, och förtaga sig sjelfwa mycken hugswalelse och tröst.¹⁰¹

Här blir det tydligt att biskopen ansåg att de äldre församlingsmedlemmarnas hade en glädje av att kunna läsa men även att läskunnigheten var praktisk då den gav möjlighet att lära sig psalmer. Vidare intressant är att prästerskapet underströk den skam som annars skulle drabba dem som inte kunde då de inte kunde sjunga med i psalmerna.

I exemplet Adelöv blir det tydligt att kunskapskraven i folkundervisningen inte enbart rörde sig om utantillkunskaper. Församlingsmedlemmarna var tvungna att kunna tyda bokstäverna. Det rörde sig om en *innan-tilläsning*, med andra ord läsning av text. Kvinnor och män, ofrälse och frälse, förväntades att tyda bokstäverna i den tryckta texten. Biskopen ansåg att läskunnigheten var viktig då han uppmanade folket att inte försumma en ”så nödvändig sak. At wäl stafwa är det som de först och främst ound wikeligen skola lära”.¹⁰² Likaså kan vi se i Billingsfors år 1763 att församlingsmedlemmarna skulle fortsätta undervisa så länge brukspredikanten ansåg att det var nödvändigt och till dess att de kunde ”wäl stafwa

⁹⁸ Johansson 1977, s. 19f.

⁹⁹ Johansson 2009, s. 29.

¹⁰⁰ Födelse och dopböcker, år 1762, s. 36, C:2, Adelövs kyrkoarkiv.

¹⁰¹ Födelse och dopböcker, år 1762, s. 36f, C:2, Adelövs kyrkoarkiv.

¹⁰² Födelse och dopböcker, år 1762, s. 37, C:2, Adelövs kyrkoarkiv.

och rent läsa”. Först efter att de hade förvärvat denna kunskap skulle brukspredikanten ”vänja dem at begynna med underwisning uti Lutheri Lilla Cateches, Morgon-Afton- och Bord-Bönera”.¹⁰³ Här var det stavningen som lade grunden för den fortsatta undervisningen.

Då jag använder begreppet läskunnighet i avhandlingen, exempelvis i samband med de kyrkliga källorna, åsyftas *innantilläsning* – d.v.s. läsning av text. I likhet med Adelöv var det flera församlingar som gjorde en skillnad mellan att läsa innantill, som var läsning av text, och att läsa utantill, som innebar att församlingsmedlemmarna memorerade kristendoms-kunskaper. I vissa fall använde prästerskapet mer breda begrepp såsom *kristendomsstycken*, *salighetslära* eller exempelvis att kunna *läsa sin kristendom*. I de fall jag använder dessa senare begrepp för att tala om innantilläsning (läskunnighet) har jag varit noga med att fastställa att det handlar om församlingar där innantilläsning av allt att döma faktiskt förekom. Detta har kunnat beläggas antingen genom att de primära källgrupperna uttryckligen säger att det var så eller med hjälp av kompletterande material såsom husförhörslängder eller sockenstämmoprotokoll. I de fall det går att belägga att innantilläsning faktiskt tillämpades i en specifik församling under samma period har uttryck som kristendomsstycken eller läsa sin kristendom kopplats samman med innantilläsning.

För att läskunnigheten skulle kunna övas ute i församlingarna behövdes också böcker. Det var svårt att kunna upprätthålla läskunnighet om man inte hade tillgång till det skrivna ordet. Kyrkan blev här en viktig förmedlare av katekeser, ABC-böcker och postillor. Det var emellertid inte alla som hade tillräcklig god ekonomi att införskaffa dessa. De som inte hade råd att köpa dem – ofta av kyrkan – kunde dock få böcker till skänks från kyrkan. De kyrkliga fattigräkenskaperna vittnar vid ett flertal tillfällen om att böcker utdelats bland socknens fattiga. I Färila togs till exempel 36 daler från fattigkassan år 1771 för att bekosta två dussin katekeser.¹⁰⁴ I Älvdalen köpte församlingen in flera katekeser och ABC-böcker för 16 daler redan år 1687 där en tredjedel gick till de fattiga barnen i socknen.¹⁰⁵ Likaså skänktes 12 psalmböcker, 16 Svebilus katekeser och fyra Luthers lilla katekeser år 1729 till de fattiga barnen i socknen.¹⁰⁶ Tillhandhållandet av böcker är en förklaring till läskunnighetens spridning under 16- och 1700-talet. Detta var kanske särskilt viktigt i de områden där kontakterna med kyrkan var knappa eller där det inte var lätt att få tag på böcker på det egna språket. I Arjeplog framtogs därför flera böcker på samiska. Exempelvis klagade kyrkoherden år 1742 på att ingen ”på eget språk föremått

¹⁰³ Sockenstämmans protokoll och handlingar, år 1763, s. 125, KI:1, Billingsfors kyrkoarkiv.

¹⁰⁴ Räkenskaper för fattigvård, år 1771, s. 85, LIII:4, Färila kyrkoarkiv.

¹⁰⁵ Räkenskaper för fattigvård, år 1687, opag, LIIIb:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

¹⁰⁶ Räkenskaper för fattigvård, år 1729, opag, LIIIb:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

läsa i bok”.¹⁰⁷ Bristen på böcker på samiska uttrycktes även av församlingsmedlemmarna själva då äldre ”folk och gifta män” beklagade att de inte hade haft möjlighet att lärt sig läsa i sin ungdom på grund av att det inte fanns några böcker på deras eget språk.¹⁰⁸ Detta var en utmaning då det samiska språket bestod av flera olika dialekter. Från kyrkans sida försökte man därför utforma ett enhetligt samiskt kyrkospråk – ett skriftspråk. År 1737 gjorde kyrkoherden i Lycksele Pehr Fjellström en resa i områdena och kom året efter ut med tre arbeten, ”däribland hans ordbok och en lapsk grammatik”.¹⁰⁹

I syfte att sprida läskunnigheten i Arjeplog började kyrkan sälja samt dela ut gratis böcker i församlingen från år 1747 och en bra bit in på 1800-talet. Exempelvis vittnar protokollen från år 1747 om att 11 psalmböcker delades ut gratis medan 15 böcker såldes för 2 daler kopparmynt styck.¹¹⁰ Av de psalmböcker som delades ut gratis gick fyra till skolan medan de resterande sju gick till församlingsmedlemmar. Av dessa sju böcker gick tre stycken till kvinnor, däribland en fattig piga vid namn Sara Larsdotter ifrån Arvidsjaur.¹¹¹

Således försåg kyrkan folket med böcker genom försäljning men också genom att de skänkte böcker till de mindre privilegierade i samhället. Detta skedde i olika områden och olika sociala grupper. Många fick härmed tillgång till det skrivna ordet.

Lärarna i den tidigmoderna folkundervisningen

Den som undervisade församlingsborna var ofta prästen och det skedde i samband med de olika förhören eller kyrkobesöket. I många församlingar fungerade också klockaren som lärare.¹¹² Enligt 1686 års kyrkolag skulle klockaren bland annat kunna läsa och skriva samt undervisa ungdomen.¹¹³ Dock förekom det uppenbarligen problem med undervisningen. I glesbefolkade områden var det exempelvis svårt för prästerskapet att besöka alla

¹⁰⁷ Nordberg 1955, s. 28.

¹⁰⁸ Nordberg 1955, s. 101. Det går också att finna klagomål i Åsele år 1793 angående samiska böckers brister. Se vidare Visitationshandlingar, år 1793, opag, FIIIbf:16, Härnösands domkapitel.

¹⁰⁹ Detta följdes senare av andra böcker såsom Nya Testamentet. Se vidare Nordberg 1955, s. 38ff.

¹¹⁰ Kommunionlängder, år 1747, s. 161f, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv. År 1750 kan vi se att böckerna som delades ut även innefattade postillor. Se vidare, DII:1, s. 168f. Från år 1752 erbjöds även ”lapska” psalmböcker., se vidare DII:1, s. 175.

¹¹¹ Kommunionlängder, år 1747, s. 161, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

¹¹² Gösta Cavonius har studerat klockaren i rollen som sockenskollärare i den östra rikshalvan (nuvarande Finland) under 1700-talet. Se vidare Cavonius 1943.

¹¹³ Se vidare *Kyrkolagen 1686 kap 24, paragraf 31*.

hushåll och många barn hade svårt att dra nytta av klockarens undervisning. Ofta bodde klockaren i kyrkbyn vilket gjorde att barn som bodde långt ifrån kyrkan inte kunde ”utnyttja hans tjänster”.¹¹⁴ Den geografiska faktorn var emellertid inte den enda problematiken. Carin Bergström menar att långt ifrån alla församlingar hade möjlighet att anställa en klockare på heltid och i vissa församlingar fanns det ingen klockare alls. Dessutom går det att ifrågasätta klockarens kompetens då det fanns flera klockare en bra bit in på 1700-talet som bara ”hjälpigt kunde läsa och inte alls skriva” – färdigheter som var krav.¹¹⁵ Vi kan se att klockarens undervisning ansågs var bristfällig år 1762 i Adelöv då han endast hade lärt några av församlingens barn att läsa. Vid denna tidpunkt hade därför församlingen tagit hjälp av en gammal soldat och ”en annan wid namn Strandberg”. Biskopen uppmanade dock församlingen att kontrollera dem som undervisade att de ”sjelfwa kunna rätt stafwa”.¹¹⁶

I vissa fall kunde kyrkan inte erbjuda undervisning alls. I många församlingar saknades sockenskola och i vissa fall lärare – d.v.s. skolmästare, klockare et cetera. I ett visitationsprotokoll från Berg i Skara stift år 1704 nämns det att ”[i]ngen är som lærer barnen läsa i bok här i församlingen, vtan berättades att barnen gå tilsamman om somaren at lära hwarandra”.¹¹⁷ Brister i undervisningen framkommer även i Svedala socken där man använde sig av speciella tillsyningsmän år 1797 som skulle övervaka undervisningen och rapportera till kyrkoherden.¹¹⁸ I Lyngby pastorat användes till och med särskilda husmän för att bistå i undervisningen.¹¹⁹

Det finns ytterligare källor som vittnar om att undervisningen inte alltid fungerade problemfritt. I ett visitationsprotokoll från Berg från slutet av 1600-talet kan vi utläsa att biskopen var kritisk till att församlingen inte hade upprättat någon katekeslängd år 1693 och därmed inte kunde kontrollera församlingsmedlemmarnas kunskaper. Dock kan vi se en förbättring tre år senare då ”Catechizations längden” ansågs var ”mycket wäll stält”.¹²⁰

Trots att många församlingar alltså brottades med att nå ut med undervisningen kan vi idag utgå ifrån att läskunnighetens spreds i Sverige under 16- och 1700-talen. Egil Johansson har visat att det går att se en skillnad

¹¹⁴ Bergström 2000, s. 11.

¹¹⁵ Bergström 2000, s. 10.

¹¹⁶ Födelse och dopböcker, år 1762, s. 37, C:2, Adelövs kyrkoarkiv.

¹¹⁷ Födelse och dopböcker, år 1704, s. 209, C:2, Bergs kyrkoarkiv.

¹¹⁸ Handlingar, år 1797, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

¹¹⁹ Handlingar, år 1798, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

¹²⁰ Födelse och dopböcker, år 1693, s. 183, C:2, Bergs kyrkoarkiv. Hur undervisningen verkligen såg ut år 1693 är dock svårt att få en inblick i. För år 1695 se vidare C:2, s. 185.

mellan generationerna när det kommer till läskunnighet under denna period. I Tuna på 1690-talet har Johansson uppmärksammat att de flesta yngre i församlingen förvärvade läskunnighet medan de äldre inte gjorde det. I 1700-talets Skanör ökade läskunnigheten från 58 % till 92 %. Detta tyder på att det rörde sig om en successiv förändring under denna period.¹²¹

Att mycket tyder på att läskunnigheten ökade under denna period kan delvis förklaras av den undervisningsmodell som präglade folkundervisningen och som till stor del bestod i att församlingsmedlemmarna undervisade varandra. Vi bör därför inte underskatta vilken betydelse hemundervisningen hade för den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten. Exempelvis kan man se att hemundervisningen spelade en viktig roll bland studenter från södra Österbotten som inskrev sig vid Åbo Akademi under 1700-talet. Av 611 studenter mellan åren 1722-1808, som kom från det upptagningsområde som utgjorde rekryteringsbas till Vasa trivialskola, hade 121 studenter ”studerat privat och alltså inte gått i någon skola”.¹²²

Det kan dock vara svårt att veta vilket slags hemundervisning det rörde sig om. När begreppet *hemundervisning* används i denna avhandling handlar det om den hemundervisning som fungerade som kyrkans förlängda arm. Med andra ord den hemundervisning som förutsattes vara del av folkundervisningen där innantilläsning och kristendomskunskaperna lärdes ut, den undervisning som riktade sig till alla människor.

Det bör understrykas att det även fanns annan form av undervisning som använde hushållet som skolrum. Här avser jag privatundervisning. I Göteborg var flera privatlärare och ”privatpedagogier” verksamma. Dessa privatlärare var i många fall lärare i olika skolor som hade elever utanför de regelrätta klasserna”.¹²³ Men det förekom även andra personer – främst i städerna – som erbjöd sina tjänster och det var inte ovanligt att undervisningen syftade till att ge mer fördjupade kunskaper. I tidningsannonser från slutet av 17- och början av 1800-talen går det att utläsa att det fanns flera kvinnor som besatt fördjupade kunskaper som erbjöd sina tjänster. Exempelvis kan vi se att ett ”ungt Fruntimmer” som bland annat ”skrifwer en god stil” söker tjänst år 1805 i ”något hederligt hus, antingen som Guvernant eller sällskap och biträde i de göromål som förefalla”.¹²⁴ Likaså var det i en annons som år 1806 bland annat sökte en:

¹²¹ Johansson 2009, s. 50ff.

¹²² Av dessa var endast fyra elever adel. Se vidare Sjöstrand 1961, s. 186.

¹²³ Sjöstrand 1961, s. 185f.

¹²⁴ *Posttidningar*, 9 maj 1805, s. 8.

Guvernant för fina Döttrar, ett hederligt medelåldrigt Fruntimmer, som har en städad Lektör både i Franska, Tyska och Swenska Språken, med fullkomlig insigt och förtutenhet i alla ekonomiska göromål och Fruntimmers-slögder.¹²⁵

Den hemundervisning som var en del av folkundervisningen hade dock en stark ställning och var vanlig även i de delar av landet som faktiskt hade tillgång till privatundervisning – d.v.s. den som drevs av privata aktörer. Exempelvis var många elever redan läskunniga när de antogs till trivialskolor och det förväntades att eleverna skulle besitta ett slags grundläggande läskunnighet vid inträdet.¹²⁶ Hemundervisningen hade sannolikt bidragit till detta. I Åsele lappskola kunde till exempel Sjul Jonsson vid ”sin ankomst til Scholan någorlunda läsa innantill och hela abc-boken”.¹²⁷ Likaså kan vi se i husförhörslängder från Arjeplog att prästerskapet använde sig av en symbol för de barn som tog del av skolundervisning och en annan för ”den som kan läsa i Bok och ei gåt i Schola”.¹²⁸

Det är den undervisning som erbjöds och kontrollerades av kyrkan som åsyftas i avhandlingen när jag talar om den samtida *folkundervisningen*. Det var den undervisning som riktade sig till de allra flesta, kvinna och man, frälse och ofrälse, och som förväntades ge viss läskunnighet och kristendomskunskap. *Folkundervisningen* åsyftar därmed den undervisning som innefattade de allra flesta och inbegrep hemundervisning, såsom det ordet används här, medan privata undervisningsalternativ, såsom privatlärare i städerna, som inte var i kyrkans tjänst, inte omfattas av begreppet folkundervisning.

Kravet att föräldrarna skötte barnens undervisning blev allt starkare under 1700-talet. I Svedala informerade prästerskapet församlingsborna år 1777 om de böter och straff som skulle åläggas om undervisningen inte sköttes. Bland annat skulle föräldrar som inte satte sina barn i skolan plikta:

första gången en skil: och andra gången dubbelt, hwar öfwer Scholemästaren bör hafwa noga inseende, och försummelsen för uppsyningsmännen tillkänna gifwa[...].¹²⁹

I skolordningen för Brågerups och Näfvitshögs församlingar från år 1792 menades det att de föräldrar som inte satt sina barn i skola var skyldiga till en oförsvarlig:

¹²⁵ *Inrikestidningar*, 8 januari 1806 s. 7f.

¹²⁶ Sjöstrand 1961, s. 184.

¹²⁷ Johansson och Flodin 1991, s. 26.

¹²⁸ Husförhörslängd, år 1772-1826, opag, AI:2, Arjeplogs kyrkoarkiv.

¹²⁹ Handlingar, 21 december år 1777, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

Wårdslöshet och sorglöshet om sina omyndiga och fattiga barns västånd, därför plikta första gången 8 skl: Specie, andra gången dubblat så mycket och tredje gången åter dubblat; och om sidst och efter alt intet annat kan värka, skola föräldrarna ehwad det är man eller hustru därföre med Stockstraff afstraffas 3:ne Söndagar å rad.¹³⁰

Dock var det försvarbart om barnen inte sattes i skola ”under det förefwande, at de antingen sielfwa kunna bättre läsa för dem än Scholemästaren, eller och at de för fattigdom skull icke hafwa råd at löna honom”.¹³¹ Här går det tydligt att urskilja en acceptans för hemundervisningen som sågs som ett godtagbart substitut under förutsättning att den bedömdes vara bra nog. Det går att se att hemundervisningen spelade en fortsatt viktig roll även i de områden som hade tillgång till skolundervisning.

En differentierad folkundervisning

Den tidigmoderna folkundervisningen var allt annat än enhetlig. Detta gällde både hur undervisningen såg ut och lärarsituationen. Under 1600-talet genomfördes till exempel husförhören sporadiskt och var ofta resultat av enskilda prästers eller biskopars egen strävan. Medan församlingsmedlemmarnas kunskaper tidigt kontrollerades i exempelvis Västerås och Linköpings stift skedde det betydligt senare på många andra ställen. Denna så kallade *stiftspartikularism* var i mångt och mycket påtaglig även under 1700-talet vilket innebar att kunskaperna och undervisningen såg väldigt olika ut i landet. Likaså vittnar de olika typerna av skolor som fanns under tidigmoderna tid om att det fanns olika typer av utbildningsideal.¹³²

När det kommer till den mer generella folkundervisningen fanns det flera skäl till den rådande stiftspartikularismen. I vissa fall var det ekonomiska faktorer som gjorde att många församlingar inte hade råd att bygga en sockenskola eller inte hade råd att anställa en skolmästare eller klockare. Till exempel vittnar svaret till 1812 års Uppfostringskommitté att Brägerups socken vid denna tidpunkt fortfarande saknade en fysisk skolbyggnad.¹³³ Att så många som 1211 av landets 2308 församlingar saknade skolhus så sent som år 1839 ger ytterligare en fingervisning om de problem församlingar brottades med.¹³⁴

¹³⁰ Handlingar, år 1792, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

¹³¹ Handlingar, år 1792, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

¹³² Till exempel hade gymnasierna i uppdrag att utbilda präster vilket förde med sig ett särskilt utbildningsideal. Se vidare Karlsson Sjögren, Larsson och Rimm 2018, s. 17.

¹³³ Från konsistorierna infordrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, s. 853, EIIb:4, 1812 års Uppfostringskommitté..

¹³⁴ Bergström 2000, s. 27.

På många ställen var det geografiska förutsättningar som satte käppar i hjulet för kyrkans läskampanj. Många församlingsbor bodde helt enkelt långt ifrån kyrkan eller kyrkbyn vilket gjorde att undervisningen inte kunde nå ut till alla, något som var vanligt i de norra delarna av den västra rikshalvan. I flera områden kom därför andra än prästerskapet att användas i undervisningen. I Arbrå undervisades barnen år 1752 av bland annat klockaren:

men som hans tjenst i detta målet ei är tilräckelig; så har ock Pastor anmodat en Student wid namn Rivelius; som nu är wid academien at Komma hit och informera församlingens ungdom, hwilket haft en särdeles god nytto; Hwar förutan ock Socken Skrifwaren, der han bor plägar lära barnen, och Soldater finnes här ock der i byarna, som äro skickelige at lära barn läsa i bok.¹³⁵

Jack Goody har menat att ”religions of the Book are often associated with restrictions on the uses and extent of literacy”.¹³⁶ Enligt Goody kontrollerades sådana religioner, såsom kristendomen, av religiösa ”specialister”, som också hade kontroll över läs- och skrivkunnigheten i samhället ända fram till den ”sekulära” undervisningen i modern tid. En kontroll som Goody menar att de ville behålla “to maintain their role as gate-keepers of ideas”.¹³⁷ För svenskt vidkommande stämmer detta dock inte alls. Lärarsituationen tyder på att det var församlingsbornas aktiva roll som gjorde att läskulturen rörde sig framåt. Läskulturen förutsatte ett aktivt deltagande från församlingsmedlemmarna både i rollen som läsare och i vissa fall som lärare. Kyrkan uppmuntrade till detta deltagande. Detta kommer att behandlas i kapitel 4.

Skrivkunnigheten i den tidigmoderna folkundervisningen

Till skillnad från läskunnigheten lärdes inte skrivkunnighet ut i den generella folkundervisningen utan kom istället att erbjudas i specifika skriv- och räkneklasser i sockenskolan eller trivialskolan. Dessa klasser var emellertid inte öppna för alla. I sockenskolan kostade dessa klasser ofta pengar och besöktes främst av pojkar från grupper där exempelvis ekonomiska transaktioner ofta förekom. Daniel Lindmark har uppmärksammat att det enligt svaren till 1812 års uppfostringskommitté främst var pojkar som tog del i dessa skriv- och räkneklasser i Norrland. Likaså knöts färdigheten

¹³⁵ Räkenskaper för kyrka, huvudböcker, år 1752, s. 142, L1a:2, Arbrå kyrkoarkiv.

¹³⁶ Goody 1986, s. 17.

¹³⁷ Goody 1986, s. 17.

ofta till ”manliga näringsfång” och det var främst ”de mer välbärgade bondsönerna” som tog del av den.¹³⁸

Lindmark menar att utvecklingen av sockenskolor var något som skapades nedifrån bland annat genom ”jordbrukets kommersialisering” där kunskaper i ekonomiska transaktioner var önskvärda.¹³⁹ Ekonomidocenten Nils Svanström i Uppsala menade i sin avhandling på 1780-talet, som berörde lantmannabarnens uppfostran, att blivande jordbrukare ”bör kunna läsa, skriva och räkna, upprätthålla en hushållsjournal, rita och behärska teori och praktik inom lantbruket”.¹⁴⁰ Dessa tankar fortsatte att florerat in på 1800-talet. Bland annat menade pedagogen Carl Ulrik Broocman att sockenskolorna:

skall ha två klasser, där man enligt Pestalozzis metod skall lära läsa, skriva och räkna, kristendom, sedelära, naturlära, geografi, historia och ’den särskilda förberedelse för samhället och på tillkommande yrke, som varje gosse och flicka vid slutet av skoltiden bör erhålla’[...].¹⁴¹

Med nyttoperspektivet för ögonen kan man att tro att det endast var de som jobbade med handel som satte sina barn i dessa apologistklasser, som var klasser i trivialskolan där räknekonst lärdes ut. Det ”synes emellertid inte främst ha varit det handlande borgerskapet, som satte sina barn i denna klass utan mestadels hantverkare och lägre tjänstemän”.¹⁴²

Under 1700-talet var läs- och skrivkunnigheten dock vanlig i familjer där försörjningsverksamheten krävde att familjemedlemmarna hjälpte till i sysslorna. Detta gjorde att många barn var mer eller mindre tvungna att förvärva och fördjupa de kunskaper som ansågs nödvändiga och som gick utanför det som folkundervisningen innefattade. Detta bör även ha skett utanför skolans ramar särskilt då det var långt ifrån alla skolor som erbjöd specialklasserna. Vi kan inte heller förutsätta att alla tog del i specialklasserna trots att undervisningen fanns att tillgå. I de hushåll som var beroende av dessa kunskaper är det sannolikt att skrivkunnighet redan besatts av vissa medlemmar och att det därmed fanns möjlighet att lära de andra i hushållet. Exempelvis menar Sjöstrand att blivande näringsidkare sällan stannade länge i skolan.¹⁴³ Likaså har Johansson sett att bondebarnen inte var representerade i lika hög grad i skolan i Bygdeå som andra barn men att de ändå visade upp bättre kunskaper vid förhören än barn från andra

¹³⁸ Lindmark 1994, s. 93 och s. 106.

¹³⁹ Lindmark 1993, s. 151.

¹⁴⁰ Sjöstrand 1961, s. 106f.

¹⁴¹ Sjöstrand 1961, s. 124.

¹⁴² Sjöstrand 1961, s. 146.

¹⁴³ Sjöstrand 1961, s. 80.

yrkesgrupper.¹⁴⁴ Intressant är att den största andelen barn i skolundervisningen kom från ämbets- och tjänstemannafamiljer. Det tyder på att bondebefolkningen – där läs- och skrivkunnigheten var viktig som visats ovan – i större utsträckning nöjde sig med hemundervisningen i dessa områden.¹⁴⁵ Detta vittnar om att många förvärvade nödvändiga kunskaper även om de inte tog del i fördjupningsklasserna. Att förvärva färdigheten på detta sätt var kanske särskilt vanlig för kvinnor. Genom handelsmannen och borgmästaren Erland Svenssons räkenskaper går det exempelvis att se att hans barn tidigt lärde sig läsa och skriva. I hans privata räkenskapsböcker som finns bevarade i landsarkivet i Vadstena återfinns flera spår av deras skrivövningar. Bland annat har de tränat att skriva siffror men också det latinska och nygotiska alfabetet har pryddigt antecknats i en av böckerna.¹⁴⁶

Färdigheterna verkar ha förekommit i högre grad i städerna där handeln var vanlig. Likaså var färdigheterna vanliga i många bruksorter. I Norberg fick till exempel sönerna lära sig skrivfärdigheter då det ansågs att dessa ”för deras yrke af Bergsbruk är behöfligt”.¹⁴⁷ Mycket talar för att kunskaperna var tämligen goda även i Avesta, som studeras i denna avhandling. Här hade det tidigt funnits:

en efter tidens krav förstklassig barnaskola, en verklig folk- och botten-skola, där alla samhällets barn, flickor som gossar, erhållit en efter tidens krav utmärkt undervisning, där dagakarlarnas barn suttit på samma skolbänk som bruksförståndarens.¹⁴⁸

I denna undervisning förekom inte endast läsning och kristendoms-kunskap utan det erbjöds tidigt skrivning och räkning i både kollegasklassen och rektorsklassen, där den senare var ett slags fördjupningsklass.¹⁴⁹ Exakt vilka som tog del av undervisningen under 1700-talet är svårt att veta då det saknas detaljerade källor. Dock går det att utläsa att både flickor och pojkar hade tillgång till dessa kunskaper åtminstone år 1795 då det var relativt jämnt mellan könen i de båda klasserna i Avesta.¹⁵⁰ Det fanns även

¹⁴⁴ Johansson 1972, s. 200.

¹⁴⁵ Johansson 1972, s. 183.

¹⁴⁶ Övriga handlingar, år 1648-1650, J:1, Vadstena rådhusrätts och magistrats arkiv. Att böcker användes för skrivövningar var tämligen vanligt. Ett exempel är ett exemplar av Mårten Helsing's bönbok som återfinns i Linköpings stiftsbibliotek som innehåller flera skrivövningar. Se vidare *Een nyttigh och christeligh bönebook, bådhe aff gamla och nya kyrkionnes lärare tilbopa draghen, vthi allahanda nödtörffter til at bidia, och tacka Gudh för bewijsta welgerningar. / Aff Martino Helsingio förswenskat*, 1577.

¹⁴⁷ Lindmark 1994, s. 105.

¹⁴⁸ Norberg, 1956b, s. 1064f.

¹⁴⁹ Norberg, 1956b, s. 1067.

¹⁵⁰ Norberg 1956b, s. 1060. Dock minskade flickor i rektorsklassen markant under 1800-talet.

möjligheten att förvärva kunskaper genom privata alternativ då vissa ”biskolor” växte fram under 16- och 1700-talen.¹⁵¹

Det är svårt att få en bredare bild av kunskapernas förankring i Avesta utifrån skolundervisningen då det inte finns några elevmatriklar bevarade. Inte heller användes några betygsskalor i församlingen.¹⁵² Det går dock att utläsa genom husförhörslängderna att det var gott ställt med innantilläsningen i slutet av 1700-talet. Mellan åren 1775-1785 kan vi se att nära 60 procent av församlingsborna erhöll det högsta betyget (*väl*), cirka 37 procent *någorlunda* medan endast drygt 3 procent bedömdes läsa *illa* eller *klen*.¹⁵³ Husförhörslängderna visar däremot inte alls hur det var ställt med skrivkunnigheten i församlingen. Andra källor i Avesta kyrkoarkiv visar dock tydligt att färdigheten förekom. Detta kommer närmare att behandlas i kapitel 5.

En nyttobetonad undervisning

Även om specialklasserna alltså ofta nyttjades av barn som kom ifrån familjer där färdigheterna behövdes – såsom familjer som sysslade med handel – var det inte endast dessa barn som förvärvade färdigheterna. På vissa håll i landet kan vi se att färdigheterna även erbjöds till andra barn. I Lyngby kan vi se år 1798 att de barn som ville lära sig skriva och räkna fick ”denna öfning Tisdags och Torsdags eftermiddag och betala Schole mästaren derföre dubbelt vekopenningar”. Vad som är intressant är att denna undervisning inte endast erbjöds de barn som kunde betala för den utan här fick ”de utfattige [...] lära detta utan afgift, emot det at Scholemästaren undfår af fattig cassan 16 dr för hvarje sådan om året.”¹⁵⁴

Att skrivkunnigheten erbjöds alltmer under 1700-talet torde tyda på färdighetens allt viktigare roll i det tidigmoderna samhället. Detta går inte minst att se i uppfattningen om vad den generella folkundervisningen borde innehålla där allt fler röster ansåg att skrivkunnighet och räknekonst borde erbjudas till de flesta. Dessa tankar kan vi särskilt se i debatterna angående skolundervisningen kring mitten av 1700-talet och inte minst i koppling till 1760 års skolordningsförslag.¹⁵⁵ Exempelvis menade privatläraren Gustav Ruder i sin *Anledning till läro- och näringsverkens förbättring* år 1749 – som var en skrift som lämnades till uppfostringskommissionen –

¹⁵¹ Exakt vad som lärdes ut i dessa biskolor är svårt att få en inblick i.

¹⁵² Norberg 1956b, s. 1064f.

¹⁵³ Norberg 1956b, s. 866.

¹⁵⁴ Handlingar, år 1798, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

¹⁵⁵ Sjöstrand 1961, s. 88.

att man måste skilja på ”allmänt nödvändiga vetenskaper och de för speciella ändamål behövlige”.¹⁵⁶ Här skulle man kunna tro att skrivkunighet och räknekonst tillhörde de senare. Ruder ansåg dock att ”läsning, skrivning, räkning och naturalhistoria” hörde till de förra och att ämnen såsom geografi, bokhålleri, geometri, mekanik et cetera, var de mer ”speciella”. Till de förra ansåg han att det bör ”finnas barnskolor överallt på landsbygden upp till 12 årsåldern”, medan de mer specifika ämnena istället skall erbjudas i bland annat trivialskolor och gymnasier.¹⁵⁷ Ruder var inte ensam om att anse att kunskaper såsom skrivkunighet och räknekonst skulle ha plats i folkundervisningen utan många andra argumenterade för en sådan sak. Exempelvis menade Johan Browallius, biskop och professor, att ämnen såsom ”kristendom, läsning, skrivning och räkning, elementär matematik, mekanik, naturalhistoria m.m.” hörde till undervisning som riktade sig ”[...] till alla eller åtminstone de flesta stånd och levnadsarter[...]”.¹⁵⁸ Det var först efter detta som han ansåg att en specialisering skulle ske. Rektorn Johan Kraftman i Björneborg var av samma åsikt då han var kritisk till att de olika ämnena skulle läras ut i olika klasser. Han menade istället att de olika ämnena skulle innefattas i ett ”gemensamt grundstudium” där elever sedan kunde fördjupa sig.¹⁵⁹ Här kan också nämnas komministern Anund Hammars som i *Tänkar om svenska barn* från år 1758 framhävde att även bonden ”behöver kunna läsa, skriva och räkna m.m.”,¹⁶⁰ liksom Schönberg som menade att sockenskolorna på samma sätt som undervisningen i städerna ”bör befördra insikter även i naturalhistoria och ekonomi resp. bokhålleri och handelsräkning m.m.”.¹⁶¹ Den nyttobetonade undervisningen började under slutet av 1700-talet också vara en del av debatten om flickors undervisning. I flera tidningsinlägg under andra hälften av 1700-talet började röster höras som krävde en direkt nyttobetonad undervisning och en mer jämställd uppfostran för kvinnor.¹⁶² Detta tyder på att färdigheter såsom skrivkunighet och räknekonst blev viktigare färdigheter att besitta för många människor, inte endast för dem som livnärde sig genom handeln och inte endast för pojkar.

¹⁵⁶ Sjöstrand 1961, s. 79.

¹⁵⁷ Sjöstrand 1961, s. 79.

¹⁵⁸ Sjöstrand 1961, s. 83f.

¹⁵⁹ Sjöstrand 1961, s. 84.

¹⁶⁰ Sjöstrand 1961, s. 86. Hammars menade dessutom att alla barn skulle gå i skolan.

¹⁶¹ Sjöstrand 1961, s. 94.

¹⁶² Sjöstrand 1961, s. 98.

Sammanfattning

Detta kapitel har på ett övergripande plan visat hur den tidigmoderna folkundervisningen fungerade formellt och till viss del utvecklades. Detta har gjorts med hjälp av tidigare forskning och empiriska exempel. De empiriska exemplen har också haft i syfte att förtydliga några begrepp som är centrala för denna avhandling.

Det går att ana en förändring i fråga om läs- och skrivkunnigheten under 1700-talet. Dels har Egil Johansson visat att läsförmågan ökade under denna period. Dels tyder diskussionerna om folkundervisningen på en förändring som innebar att de nyttobetonade aspekterna lyftes fram alltmer. Det finns därför skäl att tro att läs- och skrivförmåga fick en större betydelse för människor i Sverige under denna period. Det kanske till och med är så att läs- och skrivförmåga kunde praktiseras på olika sätt. Vi kan därför ställa oss frågan: hur använde kvinnor läs- och skrivkunnighet och vilken betydelse fick dessa färdigheter?

Att kunna läsa i bok – läskunnighetens betydelse för unga kvinnor

Det har länge ansetts att läskunnigheten i det tidigmoderna Sverige präglades av ett slags passivitet i och med att tonvikten låg på läsning av tryckta religiösa texter. Det är riktigt att folkundervisningen hade en stark koppling till religionen under denna tid då det primära i kyrkans läskampanj var att varje församlingsmedlem skulle kunna läsa Guds Ord. Undervisningen påverkade dock inte enbart församlingsbornas möjlighet att läsa Bibeln och katekesen utan påverkade även andra delar av det vardagliga levernet. I detta kapitel skall jag visa hur *flyttningsattester* från Färila från 1700-talet kan ge oss en inblick i hur den läskunnighet som förmedlades i folkundervisningen påverkade andra aspekter av vardagen. Här kommer jag först att lyfta fram vilka personer flyttningsattesterna från Färila har tillhört och sedan studera läskunnigheten som den beskrivs i attesterna. Jag kommer även att studera visitationsprotokoll från Funbo i södra delen av Uppsala stift för att bredda denna bild. Slutligen kommer jag att diskutera vilka aspekter av livet vid sidan av tron som påverkades av att kvinnor kunde läsa. Frågor som kommer besvaras är följande; hur påverkades kvinnor om de kunde läsa? Fick läskunnigheten särskild betydelse för vissa grupper? Vad blev konsekvenserna om de inte kunde läsa?

Källkritiska problem

Innan en närmare analys av flyttningsattesterna görs bör några källkritiska problem behandlas. Till exempel var prästerskapet inte konsekvent med vilka begrepp som användes för att beskriva en församlingsmedlems kunskaper. Detta blir särskilt tydligt i attesterna från början av 1700-talet då de olika kunskaperna sällan särskildes, men förekom även senare. Exempelvis skall pigan Giölen Olofsdotter år 1770 ha varit mycket svag i sin ”salighetskundskap” och år 1740 bedömdes pigan Karin Jonsdotter ha

god kunskap i sin kristendom och ”salighetz handell”.¹⁶³ Vilka kunskaper som prästerna specifikt avsåg framkommer inte.

Flera fall vittnar om att olika slags kunskaper åsyftades då präster valde att använda begrepp såsom *kristendom*, *kristendoms-kunskap* eller dylikt. År 1759 utfärdade kyrkoherden i Sveg en flyttningsattest till pigan Kierstin Hendricsdotter och flickan Kerstin Swensdotter. Medan prästen bedömde att pigan ägde en god kunskap i ”Christendoms läran” ansågs det inte lika gott ställt med flickans. Prästen menade att flickan ”har ei mera lärdt läsa, än D. Lutheri lilla Cateches, och måste altså sig mera förkofra”.¹⁶⁴ Vilka kunskaper prästen specifikt eftersökte hos flickan är svårtolkat. Det kan ha varit att kyrkoherden efterfrågade en djupare förståelse av vad hon läste. Det kan ha varit att Kerstin besatt vissa utantillkunskaper av katekesen men behövde förbättra andra delar. Vad exakt prästen åsyftade är svårt att få en bild av. Vad som dock är klart är att prästen valde att använda sig av ett bredare begrepp för att bedöma pigans kunskaper medan flickans kunskaper nämns i mer specifika ordalag.

Det kan också vara svårt att tolka vissa bedömningar. Exempelvis är bedömningar såsom *svag* och *illa* begrepp som kan vara svåra att definiera. Dessa blir ännu mer problematiska då vissa präster kunde göra olika bedömningar och ha olika krav. Egil Johansson har bland annat uppmärksammat att bedömningarna kunde skilja sig åt mellan präster i Västernorrland under första hälften av 1800-talet.¹⁶⁵ Svårigheten att uppskatta vissa bedömningar kan dessutom vara ett uttryck för stiftpartikularismen som var påtaglig även under 1700-talet. Vi kan därför ställa oss frågan om de kvinnor som läste *illa* eller *klent* besatt något slags läskunnighet över huvud taget? Kunde kvinnor som exempelvis läste *försvarligen* läsa den text som de uppmanades att läsa, kunde de endast tyda vissa bokstäver, eller var det så att texten var helt främmande för dem? Exempelvis kan vi se att i Härnösands stift var det lägsta betyget ”begynt att läsa” medan de församlingsbor som fick betyget ”försvarligen” i alla fall uppvisade någon form av läskunnighet. Ett annat exempel är husförhören i Tuna socken i Medelpad från 1690-talet där bedömningarna *intet*, *begynt* och *kan* knöts till församlingsmedlemmarnas läskunnighet, medan bedömningen ”klent”, som användes i områdena kring Färila, inte förekommer alls.¹⁶⁶ Vad som kan fastställas är att prästerskapet sällan bedömde församlingsmedlemmarna som läskunniga eller icke läskunniga, utan tenderade att tillämpa ”betygsskalor” som kunde användas för att göra olika bedömningar. Det är emel-

¹⁶³ Bilagor till husförhörslängder, år 1770, nr. 96, HIA:2, och år 1740, nr. 236, HIA:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁶⁴ Bilagor till husförhörslängder, år 1759, nr. 573., HIA:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁶⁵ Johansson 1972, s. 89.

¹⁶⁶ Se vidare Johansson 1990, s. 49.

lertid rimligt att utgå ifrån att en kvinna som ansågs läsa *kelent* eller *illa* förmodligen var bristfällig i sin läskunnighet. Inte minst då det mesta talar för att kyrkan tog läskunnighet på stort allvar. Detta betyder å andra sidan att det är osannolikt att de kvinnor som sades uppvisa någon form av läskunnighet inte kunde läsa alls.

Attesterna tyder på att olika typer av paraplybegrepp tillämpades när det kom till de olika kunskaperna som församlingsborna skulle besitta. Till exempel bedömdes pigan Kirstin Jonsdotter år 1718 ha ”en god enfaldig Kunskap om the stycken som Christendomen tilhøre”,¹⁶⁷ och år 1743 menade prästerskapet att pigan Karin Mattsdotters ”uti sin Christendoms Kundskap skal kunna läsa i bok”.¹⁶⁸ Det senare fallet vittnar således om att läskunnigheten kunde innefattas i *kristendomskunskapen*. Detta visar inte minst pigan Malena Ersdotters attest från Bollnäs år 1776 som berättar att Malena kunde läsa sina kristendomsstycken ”både innan och utan”,¹⁶⁹ samt pigan Ingeborg Nilsson som kunde ”läsa sina Christendoms stycken; i bok tydeliga, utan till wäl och förstår dem wacker”.¹⁷⁰

Ett annat exempel går att finna i prostvisitationerna i Dannemora i södra delen av stiftet från första hälften av 1700-talet. Här nämner protokollet till en början endast församlingsmedlemmarnas *kristendomskunskap* när församlingsbornas kunskaper tas upp. År 1729 framkommer dock att läskunnighet tillsammans med utantillkunskaper var något som de skulle besitta, för att år 1733 endast omnämna *kristendomsstycken*.¹⁷¹ Hade läskunnighet – tillsammans med mer specifika utantillkunskaper – helt plötsligt försvunnit från folkundervisningen i Dannemora? Förmodligen inte. Då vi vet att läskunnighet förekom i församlingen år 1729 torde i själva verket den kunskapen ha varit en del av församlingsmedlemmarnas *kristendomsstycken* år 1733.

¹⁶⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1718, nr. 63, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁶⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1743, nr. 310, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁶⁹ Bilagor till husförhörslängder, år 1776, nr. 178, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

¹⁷⁰ Bilagor till husförhörslängder, år 1756, nr. 485, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁷¹ Husförhörslängd, år 1733, s. 88ff, A1:1, Dannemora kyrkoarkiv.

Bild 1. Pigan Karin Mattsdotters attest från år 1743

310

Pigan ^{car:} och ^{Opis}läskunnighiga Karin Matts
 dottern, född i Rosvången och vuxit i hini
 17 år till god fast skolan i Örnarvången,
 ägar sin förstånd och taler om att hon
 kan läsa; och uti sin skola hon har lärt sig
 förut en magraars barn, ty hon har uti
 uti sin skola varit lärare och uti
 sin skola varit lärare, och uti sin skola
 hon uti sin skola varit lärare, och uti
 sin skola varit lärare, och uti sin skola
 varit lärare, och uti sin skola varit
 lärare, och uti sin skola varit lärare,
 42 Febr. 1743.

Mattsson
v. B. S.

Kommunens arkiv i Lofholm, 1743

Källa: Bilagor till husförhörslängder, år 1743, nr. 310, H1a:1, Färila kyrkoarkiv. Foto: Riksarkivet

Det är också möjligt att läskunnighet var något som pigan Elisabet Månsdotter i Berg besatt då det bedömdes att hon kunde *läsa* "sine christendoms stycken" år 1724.¹⁷² Det finns för övrigt flera attester från Färila och kringliggande församlingar som nämner att en piga kunde *läsa i bok*, vilket visar att läskunnighet förekom. Detta bekräftas av husförhörslängder som visar att innantilläsning faktiskt kontrollerades. Till exempel går det att se i husförhörslängderna från Färila att församlingsbornas läskunnighet åtminstone kontrollerades från år 1721 då längderna tar sin början.¹⁷³ I husförhörslängderna från Ytterhogdal antecknades om församlingsborna kunde läsa i bok eller inte år 1742, och i Oviken återfinns läskunnighet i husförhörslängderna från år 1726-1746.¹⁷⁴ Läskunnigheten var alltså något

¹⁷² Bilagor till husförhörslängder, år 1724, nr. 134, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁷³ Husförhörslängd, AI:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁷⁴ Husförhörslängd, år 1742, s. 108a, AI:1, Ytterhogdals kyrkoarkiv, och Husförhörslängd, år 1726-1746, AI:1, Ovikens kyrkoarkiv.

som kontrollerades i många av dessa församlingar. Inte minst bör den Kungl. resolutionen från år 1723 i vilken alla föräldrar ålades att lära sina barn att läsa ha bidragit att stärka kravet på läskunnighet, liksom särskiljandet mellan läskunnighet och kristendomskunskap.¹⁷⁵ Attesterna visar emellertid att kunskapen förekom tidigare än så. Till exempel vittnar drängen Per Olufssons attest från Hogdal redan år 1713 att han kunde läsa i bok,¹⁷⁶ och i Sveg ansågs pigan Märta Johansdotter kunna läsa Luthers lilla Katekes ”både innan och utan” redan år 1715.¹⁷⁷

Det bör samtidigt nämnas att *innantilläsning* kunde benämnas på olika sätt även i husförhörslängderna. I Färila kontrollerades om församlingsmedlemmarna var *boklärda*,¹⁷⁸ medan läsförmågan i Ytterhogdal – som stod under rubriken kristendomskunskap – kunde beskrivas på olika sätt såsom *boklärdd*, *kan i bok*, *läser* et cetera.¹⁷⁹ Detta styrker tesen om begreppens mångtydighet.

När det gäller attesterna var det sannolikt praktiskt att använda *ett* begrepp – som alla kunskaperna samlades under – under förutsättning att kunskaperna ansågs vara goda nog. Det är därmed svårt att uppskatta hur många pigor som kunde läsa då begrepp såsom *innantilläsning* eller att *läsa i bok* inte användes konsekvent för att bedöma en pigas läskunnighet. Detta skedde i flera fall, men långt ifrån alltid. Det finns därmed ett stort mörkertal. Särskilt tydligt är denna problematik i koppling till de handskrivna attesterna där stilistiska drag såsom ordval och begrepp skiljde sig åt mellan präster. Det är också de handskrivna attesterna som dominerar i antal – hela 394 av 459 attester.

När det kommer till formulären är det betydligt enklare att komma åt läskunnigheten då kunskaperna särskildes i de förtryckta kolumnerna. Av 65 bevarade formulär – där 48 attester har ägts av pigor – var det endast en piga och en hustru som läste *illa*.¹⁸⁰ Resten ansågs besitta viss läskunnighet. Problemet med formulären är emellertid att attesterna ofta saknar

¹⁷⁵ Johansson 1977, s. 19f.

¹⁷⁶ Bilagor till husförhörslängder, år 1713, nr. 22, H1a:1, Färila kyrkoarkiv. Det var långt ifrån alla attester från Hogdal som nämnde kunskaperna specifikt. Exempelvis kan se år 1716 att pigan Lisbeta Pedersdotters kunskaper – av samma kyrkoherde – endast benämns som kristendomsstycken. Se vidare Bilagor till husförhörslängder, år 1716, nr 33. H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁷⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1715, nr. 41. H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁷⁸ Husförhörslängd, A1:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁷⁹ Husförhörslängd, s. 113ff, A1:1, Ytterhogdals kyrkoarkiv.

¹⁸⁰ Se vidare Bilagor till husförhörslängder, nr. 386, H1a:1 och Bilagor till husförhörslängder, nr. 16, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

den kvalitativa information som återfinns i de handskrivna.¹⁸¹ Dock kan de komplettera varandra.

Källans begränsningar påverkar inte bara vår möjlighet att komma åt läskunnigheten – eller rättare sagt, hur många som ansågs kunna läsa. Skulle avsikten vara att kvantitativt kartlägga andra delar av kristendomskunskapen står vi inför samma källkritiska problem. En bit in på 1700-talet förväntades det till exempel att församlingsmedlemmarna skulle besitta specifika kunskaper i Luthers lilla Katekes och Svebilus Katekes, men det är långt ifrån alla attester som nämner dessa. I likhet med innantilläsning användes inte alltid begrepp såsom att *läsa utantill* eller *utan bok* för att beskriva vad en församlingsbo hade memorerat. Liksom med läskunnigheten var det många gånger begrepp såsom *kristendomskunskap*, *kristendomsstycken* eller att en församlingsmedlem *kunde sin Katekes*, som användes för att åsyfta dessa kunskaper. Sammanlagt är det 342 av 459 attester som nämner att innehavaren besatt någon form av kristendomskunskap. 275 av attesterna har tillhört pigor. Av dessa är det 129 attester där endast innehavarens kristendomskunskap lyfts fram medan läsförmåga inte nämns över huvud taget. Även om det är möjligt att läskunnighet kunde vara en del av kristendomskunskapen har dessa fall inte använts för att belysa pigors läskunnighet.

Det bör understrykas att detta kapitels primära syfte inte är att belysa läskunnighetens utbredning. Syftet är snarare att visa att läskunnigheten var något som församlingsmedlemmarna skulle besitta samt att färdigheten hade betydelse på olika sätt. För detta syfte är attesterna ett ypperligt material då materialet, jämfört med källor såsom husförhörslängder, kan ge kvalitativ information såsom ägarnas kunskap, förkovring samt vilka möjligheter som öppnades upp om de kunde läsa och vilka konsekvenserna var om de inte kunde.

Fördelningen av flyttningsattesterna

Det var vanligt förekommande i det tidigmoderna Sverige att människor flyttade i jakt på arbete och försörjning. Detta var dock inget som kvinnor och män kunde göra hur som helst. Vilde exempelvis en piga flytta till grannsocknen då hennes årstjänst var slut var hon tvungen att få en flyttningsattest utfärdad av kyrkoherden, eller av en annan präst, i den församling där hon bodde. Attesten, som bland annat innehöll pigans namn, födelseort, vart hon ämnade flytta, hur hon hade skött sig i församlingen et cetera, skulle hon sedan presentera för kyrkoherden i den nya församlingen.

¹⁸¹ Det förekom exempelvis förtryckta attester där vidare information skrevs ned i en särskild ”kolumn”. Se vidare Bilagor till flyttningslängderna, opag, HII:1, Älgå kyrkoarkiv. Dessa återfinns emellertid inte i Färila.

Anledningen till varför människor flyttade bör ha varit olika. Exempelvis kan vi se att pigan Malin Halvarsdotter flyttade från Malungs församling på 1770-talet på grund av den ”swåra hungersnöden och missväxten här å orten”.¹⁸² Dock verkar den främsta orsaken ha varit de kvinnor och män som sökte arbete och försörjning. Egil Johansson har visat att en stor del av de in- och utflyttade församlingsmedlemmarna i Bygdeå på mitten av 1800-talet var tjänstefolk.¹⁸³ Samma företeelse går att finna i Färila då det är tydligt att den största delen av flyttningsattesterna från 1700-talet har tillhört just tjänstefolk. Här har 459 attester mellan åren 1711-1799 tillhört kvinnor och av dessa har 367 attester innehafts av pigor.¹⁸⁴

Tabell 1. Fördelningen av flyttningsattester mellan åren 1711-1799 från Färila

År	Totalt♀	Pigor
1711-1719	35	29
1720-1729	36	33
1730-1739	45	40
1740-1749	81	60
1750-1759	77	59
1760-1769	54	38
1770-1779	72	60
1780-1789	27	24
1790-1799	32	24
Totalt	459	367

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1 och HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

Exempelvis har hela 29 av 35 attester från åren 1711-1719 innehafts av just pigor. En liknande fördelning går att finna under resterande decennier av 1700-talet. Exempelvis har 33 av 36 attester tillhört pigor mellan åren 1720-1729 och mellan åren 1730-1739 har 40 av 45 attester tillhört pigor. Vad som dock skiftar är det totala antalet bevarade flyttningsattester. Medan det totalt återfinns 36 attester från åren 1720-1729, så återfinns nästan dubbelt så många från åren 1740-1749.

¹⁸² Se vidare Bilagor till husförhörslängder, opag. Återfinns mellan nr. 142 och 143, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

¹⁸³ Johansson 1972, s. 66.

¹⁸⁴ I fyra fall har en attest gällt två pigor. En av dessa skrevs av allmogen. Ingen av dessa nämner läskunnighet. Vidare har flyttningsattester som tillhört gifta par, syskon med mera, inte tagits med i undersökningen.

Tabell 2. Titlar som förekommer i flyttningsattesterna som innehafts av kvinnor mellan åren 1740-1749 i Färila

Titlar	Antal attester
Piga	58
Jungfru	1
Kvinnoperson	3
Hustru	6
Änka	9
Okänt	2
Sedelvisare	1
Tjänstehjonet	1
Totalt	81

Källa: Bilagor till husförhörslängder, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

Kommentar: Två attester har räknats som en attest i statistiken om dessa har tillhört samma piga. Dessa fall är dock få. Se bilaga 1 för alla decennier

Utifrån flyttningsattesterna verkar det ha varit mycket folk i rörelse under 1740-talet i jämförelse med tidigare decennium, och detsamma går att finna under de första decennierna av andra hälften av 1700-talet. Här finns det 77 bevarade attester från åren 1750-1759, 54 stycken från 1760-1769 samt 72 stycken från 1770-1779. Dock verkar det som att det var färre personer som flyttade under de två sista decennierna då det endast finns 27 attester bevarade från 1780-1789 och 32 attester från 1790-1799.¹⁸⁵

Det bör dock understrykas att de bevarade flyttningsattesterna endast berör dem vars flytt har suttit sina spår i materialet. Det är till exempel rimligt att anta att många attester inte har bevarats. Vissa har förstörts och många pigor förlorade sannolikt sin attest när de var på resande fot. Kan vi därför utgå från att alla som flyttade syns i materialet? Absolut inte. Det finns med allra största sannolikhet ett mörkertal. Även om det var ett krav att kunna presentera en flyttningsattest så finns det exempel på pigor i Färila som hade flyttat eller tagit tjänst i ett hushåll utan att ha anmält detta. Exempelvis nämns det att gamla pigan Brita Erichsdotter hade bosatt sig i Arbrå utan att hon hade anmält sin flytt till prästerskapet.¹⁸⁶ Likaså berättar Ingeborg Pålssdotters attest från år 1756 att hon hade flyttat utan ”at begära sin Kyrkoherdes vittnesbörd” och därmed hade gjort sig skyldig ”til det wite” som beskrevs i Tjänstehjonsstadgan.¹⁸⁷ I Orsa år 1730 förbjöd till och med kyrkoherden pigan Karin Michelsdotter ”widare wi-standinge här på finnemarken” på grund av att hon inte hade ”någon laga

¹⁸⁵ Här kan de bevarade in- och utflyttningslängderna användas som kompletterande källor. Liksom flyttningsattesterna vittnar längderna om att det var många personer i rörelse under denna period.

¹⁸⁶ Bilagor till husförhörslängder, år 1745, nr. 334, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

¹⁸⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1756, nr. 488, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

tenst”.¹⁸⁸ Dock bör det understrykas exemplen ovan utgör de fall av olaga flytt som uppmärksammades av överheten. Hur många som lyckades undgå överheten är svårt att veta.

Att Tjänstehjonsstadgan inte alltid följdes var dock inget som var specifikt för Färila. Bland annat har Toivo Nygård visat att systemet med års-tjänst i Savolax – i nuvarande Finland – var ”alldeles oorganiserat”.¹⁸⁹ Arthur Montgomery har därför menat att det fanns en okunskap om lagen i många områden under denna tid. Exempelvis klagade bönder i södra Ångermanland på 1750-talet på att ”de inte hade tillgång till kopior av legohjonsstadgan och att detta orsakade ’olägenheter’ med tjänstefolket”.¹⁹⁰ Det går därför att fråga sig om alla restriktioner kring tjänstefolk och flytt verkligen efterföljdes i praktiken. Börje Harnesk menar dock att böndernas klagomål sannolikt var ett försvar mot ”myndigheternas kritik”, och att den påstådda okunnigheten om lagen snarare berodde på att den var svår att tillämpa.¹⁹¹

I likhet med Harnesk vill jag diskutera om det verkligen rörde sig om okunnighet i områdena kring Färila om en piga flyttade och tog ny tjänst utan att ha anmält detta. Det finns nämligen flera saker som bör ha bidragit till en medvetenhet om vad som gällde. För det första började utdrag av Tjänstehjonsstadgan att tryckas på baksidan av de förtryckta flyttningsattesterna som var som ett slags formulär där prästerskapet med några få handskrivna ord kunde få med all den information som kyrkan behövde angående den nya församlingsmedlemmen. Dock bör det diskuteras om dessa formulär verkligen motsvarade behoven som fanns då det förekom att de kompletterades med mer kvalitativ information. Det går också att se att vissa församlingar, där formulär i vissa fall användes, senare verkar ha återgått till att utfärda helt handskrivna attester. Exempelvis kan vi se att formulären förekom i Färila i mitten av 1700-talet för att sedan användas mer sällan. Det finns till exempel 12 formulär bevarade från Färila mellan åren 1746-1761. Dock ökade användningen av formulären i slutet av 1700-talet och användes flitigt på 1800-talet. Oavsett skäl till varför de förtryckta formulären i vissa fall kompletterades bör en kunskap om lagen ha spridits då utdrag ur lagen trots allt fanns tryckt på attesterna. På dessa kunde det exempelvis stå att:

¹⁸⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1732, nr. 185, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

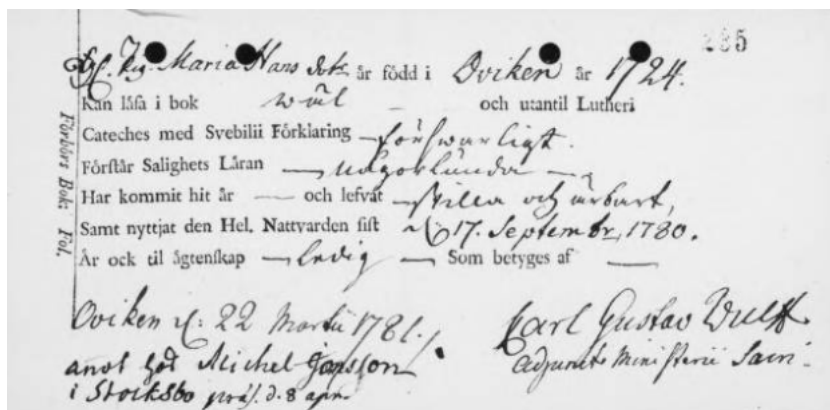
¹⁸⁹ Harnesk 1990, s. 37.

¹⁹⁰ Harnesk 1990, s. 37.

¹⁹¹ Harnesk 1990, s. 37.

Innehafvaren påminnes, at inom 2:ne månader efter ankomsten till bestämd ort aflämnas Attest. Uttages den ej innan flyttning sker, pligte Fem Daler Silfvermynt, eller Fyratio Schilling Specie, Så väl den flyttande sjelf, som den Husbondem som emottager ett Tjenstehjon, hvilket dermed icke är förseedt, enligt Kongl. Brefvet af den 19. Februarii 1768.¹⁹²

Bild 2. Pigan Maria Hansdotters förtryckta flyttningsattest från år 1781

Källa: Bilagor till husförhörslängder, år 1781, nr. 235. HIIa:2, Färla kyrkoarkiv. Foto: Riksarkivet

För det andra bör en medvetenhet om lagen ha inneburit att både tjänste- och husfolk blev medvetna om det vite som kunde drabba dem, som nämnts ovan. Då både pigan och husbonden kunde få plikta låg det sannolikt i bådas intresse att en flyttningsattest kunde presenteras. I områden med få människor och ett levande församlingsliv så var det lätt att hålla koll på alla och svårt att undvika att information om vilka pigor som tjänstgjorde hos vilka husbönder nådde fram till prästerskapet. Detta resulterade sannolikt i att många husbönder undvek att anställa en piga som inte ägde en flyttningsattest, i alla fall om husbonden i fråga ville undvika böter.

För det tredje fanns det en medvetenhet om stadgan bland prästerskapet i dessa områden då olaga tjänst och flytt noga lyfts fram i attesterna. Exempelvis uppdagades det år 1756 i Särna att pigan Ingeborg Pålsdotters hade:

hiordt sig brotlig til det wite, som uti § 3 af Kongl Stadgan af d. 20 martii 1735 och sättes för dem, hon flytta utur nogon församling, utan at begära sin Kyrkoherdes vittnesbörd: har ock öferträdt 1 k: 5 artic: af Kongl Tienstehjons förordningen.¹⁹³

Det blir också tydligt att prästerskapet tog flera tillfällen i akt att informera församlingarna om vad som gällde. Exempelvis informerade prästerskapet församlingen vid en sockenstämma i Arbrå på mitten av 1700-talet om det

¹⁹² Bilagor till husförhörslängder, nr. 329, HIIa:2, Färla kyrkoarkiv.

¹⁹³ Bilagor till husförhörslängder, år 1756, nr. 488, HIIa:1, Färla kyrkoarkiv.

vite som skulle drabba den som anställde tjänstefolk som inte kunde presentera en attest.¹⁹⁴ Denna information bör även ha nått tjänstefolket då det trots allt var hos prästerskapet de anmälde sin flytt.

Det går att diskutera om de förtryckta formulären vittnar om en okunnighet i lagen – att det ansågs nödvändigt att trycka utdrag ur Tjänstehjonsstadgan för att göra husbönder och tjänstefolk medvetna om vad som gällde. Skälen ovan talar dock för att denna tes är föga trolig.

Läskunnigheten i flyttningsattesterna

Vilken information innehöll då flyttningsattesterna? Som tidigare nämnts innehöll attesterna ofta personens namn, var personen var född och i vissa fall till vilken ort eller socken personen ämnade flytta. Även om det länge inte fanns några direkta krav på vilken information attesterna skulle inrymma så var det vanligt att kunskaper såsom läskunnighet och kristendoms-kunskap särskilt lyftes fram. Det bör understrykas att omnämmandet av läskunnighet varierar under 1700-talet. Här kan nämnas att av 56 attester mellan åren 1711 och 1723 så nämns läskunnighet i endast 3 attester.¹⁹⁵ Det är först från år 1724 som det går att se en ökning av omnämnan- den av läskunnighet och kristendoms-kunskap. Att kunskaper såsom läskun- nighet börjar nämnas alltmer en bit in på 1700-talet kan sannolikt förklaras av att kunskapskraven blev allt starkare. Bland annat innebar 1723 års re- geringsresolution, som nämnts ovan, att föräldrar hade en skyldighet att lära sina barn att läsa.¹⁹⁶ I denna resolution uttrycktes det att:

¹⁹⁴ Räkenskaper för kyrka, huvudböcker, s. 144, LIa:2, Arbrå kyrkoarkiv.

¹⁹⁵ I vissa fall kan in- och utflyttningslängderna vittna om pigornas kunskaper då många flyttningsattester har skrivits av. Dock nämns inte alltid all information som attesterna inrymmer såsom tillägg med mera. Exempelvis har den som skrivit flyttningslängderna i vissa fall endast beskrivit en attest som *vacker* eller dylikt, då en piga anlände med goda vitsord – dvs en flyttningsattest.

¹⁹⁶ Johansson 1977, s. 19f.

Föräldrar och förmyndare skola flitigt hålla sina barn till att lära läsa i bok och deras kristendomsstycken. Kunna föräldrarna efter deras plikt ej själva undervisa dem, så skola de vara förbundna att hålla dem hos skolmästaren eller klockaren i socknen eller var eljest lägenhet därtill finns, och gälle ingen annan ursäkt till befrielse från vitet än högsta fattigdom. Skulle någon av tredska och utan laga ursäkt sådant eftersätta, sedan han första och andra gången blivit åtvarnad, plikte då 2 mark sm:t till socknens fattiga barns undervisning och vare icke dess mindre skyldig att sätta barnet till att lära läsa i bok. Och åligger kyrkoherden med församlingens ledamöter, när allmän sockenstuga hålles, härom göra en noga efterfrågan. Skulle några föräldrar vara så utfattiga, att de icke mäktade härtill hålla sina barn, så förmodar Kungl. Maj:t, att socknen till ett så nyttigt ändamål lärere något sammanskjuta, såframt sådana fattiga barn av det, som eljest till socknens fattiga samlas, ej kunna få något understöd.¹⁹⁷

Även om läskunnighet redan förmedlades i folkundervisningen i många församlingar så fick färdigheten en starkare ställning tack vare resolutionen. Dessa krav kom också att påverka vuxna församlingsmedlemmar, vilket delvis kan förklara varför läskunnigheten ansågs viktig att nämna angående en pigas karaktär. Under denna period började även andra typer av kunskaper nämnas i attesterna såsom kunskap i Luthers lilla katekes och Svebilus katekes – som fungerade som ett slags förklaring av den förstnämnda.

Att kunskaperna allt oftare omnämmandes i attesterna kan delvis förklaras av det kungliga cirkulärbrev som sändes ut till domkapitlen och landshövdingarna år 1768. I brevet omnämns inte endast att alla församlingsmedlemmar som flyttade skulle presentera en flyttningsattest inom en viss period utan kunskapskraven lyftes fram som särskilt viktiga. Här menade man att kunskapen ute i landet hade blivit alldeles för bristfällig och det underströks bland annat att information om församlingsmedlemmens ”Christendoms kunskap” skulle tas upp i attesterna.¹⁹⁸

Det framgår i flyttningsattesterna att goda kunskaper bland kvinnorna kring områdena i Färila inte var helt ovanligt. Bland pigorna verkar ett flertal ha förvärvat goda kunskaper i både läsning och kristendomskunskap. Av 367 attester som har tillhört pigor, nämner 155 att en piga kunde läsa i bok, läsa Katekesen eller dylikt – cirka 42,2 %. Endast några få pigor uppvisade bristande läskunnighet. Mellan åren 1711 och 1799 uppvisade exempelvis 11 pigor bristfällig läskunnighet enligt attesterna – alltså endast cirka 3 %. Exempelvis bedömdes tre pigor läsa ”illa” och två pigor fick bedömningen ”ej väl”. Här återfinns även en piga som var född i Norge som år 1793 flyttar från Järvsö där det ansågs att hon läste ”klent i Bok”.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Sjöstrand 1961, s. 258.

¹⁹⁸ Wagnsson 1955, s. 114.

¹⁹⁹ Bilagor till husförhörslängder, år 1793, nr. 320, H1a:2, Färila kyrkoarkiv. Utöver dessa bedömdes en piga läsa ”ej tydligt”, en ”icke rent”, en bedömdes ”svag”, en ansågs läsa ”ej fördeles” och en ”icke så grundligen”.

Det var inte enbart pigor som förvärvade läskunnighet enligt attesterna. Av de återstående 91 bevarade flyttningsattesterna som tillhört kvinnor som inte var pigor så är det 40 attester – nästan 44 % – som vittnar om kvinnor som ansågs besitta något slags läskunnighet. Fördelningen av attesterna blir följande:

Tabell 3. Läskunnigheten bland kvinnor mellan åren 1711-1799 i områdena kring Färila

Titlar	Antal som var läskunniga	Totalt
Änka	7	24
Hustru	9	29
Bonedotter	4	4
Flicka	7	13
Madmoiselle	2	2
Kolaredotter	1	1
Jungfru	3	4
Kvinnoperson	1	5
Okänt	3	5
Dotter	2	4
Antal	39	91

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1 och HIIa:2, Färila kyrkoarkiv,

Kommentar: En flicka benämns som tjänsteflicka och har därmed kategoriserats som piga. En av de som benämns som kvinnoperson hade tagit tjänst i ett hushåll då attesten skrevs och en hade tjänat i ett hushåll. Änkorna fördelning är följande: en klockaränka, en båtman-änka, en bondeänka och två soldatänkor. Resterande benämns endast som änkor.

Av dessa kvinnor kan vi se att en *jungfru* uppvisade god läskunnighet. Hon hette Klara Luth och var dotter till kyrkoherden Simon Luth. Denna attest vittnar om den centrala plats det skrivna ordet hade i många prästfamiljer under denna period, då den berättar för oss att Klara hade med ”ett flitigt läsande så i Bibelen som andra gudela Böcker sig öfwat och tröstat”.²⁰⁰ I tabellen ovan framkommer att av totalt 29 stycken²⁰¹ attester som tillhört hustrur nämns det att nio stycken av dessa kunde läsa, och av totalt 24 attester som tillhört änkor så vittnar sju om läskunnighet.²⁰² Värt att nämna är att en ”kvinnsperson” kunde läsa. Denna var Anna Olofsdotter som kunde läsa ”litet” i bok och till viss del kunde sin kristendom. Varför Anna kallades för *kvinnsperson* förtäljer inte attesten. I själva verket finns det inget i attesten som tyder på bristande vandel. Hon ansågs till och med

²⁰⁰ Bilagor till husförhörslängder, år 1744, nr. 273, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁰¹ Vid sidan av dessa hustrur nämns det att tre pigor skulle vigas. Därutöver återfinns 2 *madmoiselle*, och 1 *madam*, vilka kunde användas för att benämna en gift kvinna. Dessa titlar kan dock vara problematiska. I detta fall nämns exempelvis att den ena som benämndes som *madmoiselle* skall ha varit *öförlövad* och den andra *ogift* då deras attester skrevs. Dock betyder detta inte att dessa kvinnor inte hade varit gifta tidigare.

²⁰² Fördelningen av dessa 25 är följande: 20 som endast benämns som *änkor*, 1 *båtman-änka*, 2 *soldatänkor*, 1 *bondeänka* och en 1 *klockaränka*.

ha fört en ”Kysk och ärbar lefnad” och beviljats nattvarden vid ett flertal tillfällen. Likaså var hon hinderlös till äktenskap.²⁰³ Detta kan jämföras med kvinnspersonen Catharina Andersdotter som flyttade från Hogdal till Kårböle år 1751 med sin ”oäkta” dotter. Även om Catharina hade fått barn utanför äktenskapet uppvisade hon viss kristendoms kunskap då hon kunde läsa katekesen utantill – läskunnighet nämns inte i attesten.²⁰⁴ Oavsett varför de benämndes som kvinnspersoner tyder inget på att detta hindrade dem från att bli framläppta till nattvardsbordet, så länge de kunde uppvisa vissa kunskaper.

I likhet med pigorna går det att finna bristande kunskaper bland kvinnor som inte var tjänstefolk. Dock är det endast en flicka som ansågs inte kunde läsa alls medan en hustru och en flicka läste *illa*. Utöver detta fick en flicka bedömningen *icke rent* och en bedömdes läsa *dåligt*. Av dem som uppvisade bristande läskunnighet blir det tydligt att den största delen bestod av *fläckor* – vilket är föga överraskande då sannolikt inte hade hunnit förvärva lika goda kunskaper som de vuxna.²⁰⁵

Påverkade pigors läskunnighet deras möjligheter att få anställning i ett hushåll? Även om majoriteten av flyttningsattesterna i Färila skrevs av kyrkoherden eller prästen – vilket var gällande praxis – har några få skrivits av husbönder. I dessa lyfts fram om pigan hade varit ansvarsfull och hur hon hade uppfört sig. I några enstaka fall nämns vilka arbetsysslor pigan har ägnat sig åt. Till exempel berättar pigan Karin Olofsdotters attest från år 1733 att hon hade ”omgådt med boskaps skiötzel”,²⁰⁶ och Brita Olofsdotter som hade varit ”flitig i syslorna”.²⁰⁷ Något som emellertid sällan omnämns är pigornas läsförmåga eller annan kristendoms kunskap. Detta kan ha att göra med att det fanns en form av förförståelse att detta lades till av prästerskapet i efterhand – att kunskaperna var prästerskapets ansvarsområde. Flera attester innehåller nämligen tillägg av prästerskapet där dessa kunskaper lyfts fram. I Christina Persdotter Alborgs attest från Söderhamn från år 1741 så nämns det enbart att hon hade varit trogen i sin tjänst medan en präst i Söderhamn lade till information om hennes kunskaper.²⁰⁸ Likaså lade prästen i Hudiksvall till information om Gertu Er-

²⁰³ Bilagor till husförhörslängder, år 1748, nr. 376, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁰⁴ Bilagor till husförhörslängder, år 1751, nr. 429, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁰⁵ Det bör dock nämnas att flera attester vittnar om barn med goda kunskaper. Exempelvis ansågs det att flickan Cherstin Eriksdotter år 1757 kunde läsa rent i bok redan vid tio års ålder – se vidare Bilagor till husförhörslängder, år 1757, nr. 504, H1a:1, Färila kyrkoarkiv. Ytterligare exempel är rostvändaren Anders Janssons dotter Brita hade börjat läsa psalmboken vid åtta års ålder. Se vidare H1a:1, år 1758, nr. 533.

²⁰⁶ Bilagor till husförhörslängder, år 1733, baksidan av nr. 200, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁰⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1749, baksidan av nr. 410, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁰⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1741, nr. 276, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

iksdotters kunskaper på den attest som skrevs år 1741 av hennes husbonde.²⁰⁹ Ytterligare exempel är Greta Löfgrens attest från Gävle år 1744 där komministern i Gävle, dagen efter husbonden hade utfärdat hennes attest, lade till information om hennes läskunnighet och kristendoms-kunskap.²¹⁰

Att läskunskaperna sällan nämndes av husbönderna kan alltså förklaras av att kunskaper såsom läskunnighet var prästerskapets ansvar, men det kan också ha berott på att det ibland inte spelade någon avgörande roll för om en piga fick en tjänst eller inte. Dock kunde pigor utföra många olika arbetssysslor. Exempelvis kan vi se i 1664 års Tjänstehjonsstadga att ”om een Huusbonde eller Mathmoder på egen bekostnadt hafwer hollit någon til lähra Handwärck, Bookhållerij, eller annat slijkt, då må een sådan icke affträda, för än Huusbonden är skiähligen förmögder”.²¹¹ Vi bör därmed inte hålla dörren stängd för att vissa arbetssysslor krävde att pigan besatt goda läs-, och i vissa fall, skrivkunskaper. Det kunde till och med vara så att en piga blev begränsad om hon saknade de rätta färdigheterna. Till exempel ansökte handelsmannen Prisetz änka i Stockholm år 1712 om att inte bli dömd för konfiskationen av fem tunnor malt - detta då det visade sig att hennes piga, som påstods inte kunde läsa, hade haft med sig brygg-sedeln istället för kvarnsedeln till kvarnen.²¹² Bristande läskunnighet hos pigor ansågs också ligga bakom konfiskationen av borgarna Johan Bourgman och Paul Thims parti av malt år 1712.²¹³ Likaså var konfiskationen av adelsmannen Petter Wilhelm Ranschaus tunnor med malt resultatet av hans pigas oförstånd.²¹⁴ En bristande läskunnighet hos tjänstefolket kunde därmed ställa till problem. Det går dock att diskutera om pigorna ovan verkligen inte kunde läsa. Det kan ha varit ett försvar från husfolkets sida. Genom att åberopa en pigas bristande läskunnighet kunde matmodern eller husbonden undkomma bestraffning. I vissa avseenden är det uppenbart att det kunde vara besvärligt att anställa en piga med dåliga kunskaper. Exempelvis ansågs det år 1733 att pigan Margreta Pärsdotters kristendoms-kunskap var så pass bristfällig att hon var tvungen till vidare förkovring. Ansvaret för hennes fortsatta undervisning föll dock inte på prästen

²⁰⁹ Bilagor till husförhörslängder, år 1741, nr. 277., H1a:1, Färla kyrkoarkiv.

²¹⁰ Bilagor till husförhörslängder, år 1744, nr. 331., H1a:1, Färla kyrkoarkiv.

²¹¹ Se vidare ”Stadga om Tienstefolck och Legohjon 1664”, i von Stiernman 1753, s. 246.

²¹² Skrivelser från kommerskollegiet till Kungl. Maj:t, 9:20, år 1712, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t

²¹³ Skrivelser från kommerskollegiet till Kungl. Maj:t, 9:20, år 1712, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t

²¹⁴ Skrivelser från kommerskollegiet till Kungl. Maj:t, 9:20, år 1712, Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t

utan istället på hennes ”fader och husbonde”.²¹⁵ I och med att många pigor hade flyttat långväga landade detta ansvar troligen ofta på pigans matmor och husbonde – som på detta sätt också utsattes för prästerskapets kritik.

Husbondens ansvar gentemot tjänstefolket var något som flitigt debatterades under 1700-talet. Exempelvis argumenterade Anders Chydenius i *Tankar om husbönders och tjenstehjons naturliga rätt* som utkom år 1778 för att husbonden hade ett ansvar för tjänstefolkets moraliska uppfostran och leverne – något som Chydenius också utvecklade i flera artiklar som trycktes i *Daglig Allehanda* på 1770-talet.²¹⁶ Även om debatten främst berörde tvångstaxor så levde tanken om husbondens ansvar för tjänstefolkets uppfostran ändå kvar och utvecklades, exempelvis i 1805 års Tjänstehjonsstadga. Harnesk menar att även om det går att se en skillnad i den patriarkala ideologin i stadgan från år 1805 så var sakinhållet detsamma som tidigare under 1700-talet.²¹⁷

Husfolkets undervisningsansvar kan ses i flera källor från denna tid. Exempelvis så sände kyrkoherden i Borgeby Severin Schülter ett förslag till landshövding Adlerfelt år 1768 – som senare sände förslaget vidare till regeringen – om att undervisningen behövde förbättras i landet. Bland annat föreslog Schülter att det borde finnas en fast skola i varje socken samt att det här skulle finnas ”en god skolmästare och en kateket”.²¹⁸ I samband med Schülters förslag yttrade sig flera kyrkoherdar ”i Helsingelands Wästra Contract” att tillståndet i deras område i alla fall var gott. I yttrandet från 22 september år 1768 beskriver bland annat kyrkoherdarna hur undervisningen och förhören av ungdomen gick till i församlingarna. I denna beskrivning framkommer att ansvaret för undervisningen inte endast knöts till prästerskapet och föräldrarna. Exempelvis omnämns det att efter barnens förhör som brukade hållas på en ”Sön- eller Helgedag, då Skrift och mässa icke hålles, efter slutad Gudstjenst” så brukade prästen hålla inför nästkommande ”examen, ett Kortt upmuntrans tal ifrån Altaret, stäldt i synnerhet till Föräldrar och *Husbönder*, om Christelig Barns upfostran och underwisning”.²¹⁹ I samband med detta underströks dessutom föräldrars och husbönders ansvar när det handlade om barns och ”ungt” husfolks nattvardsgång.²²⁰

²¹⁵ Bilagor till husförhörslängder, år 1733, nr. 196 (baksida), H1a:1, Färila kyrkoarkiv. Tyvärr nämner inte skrivelsen Margtas födelseort och hon återfinns inte i in- och utflyttningslängderna från detta år. Inte heller nämns vilket hushåll eller var i församlingen Margta skall ha tjänstgjort.

²¹⁶ Harnesk 1990, s. 59.

²¹⁷ Harnesk 1990, s. 76.

²¹⁸ Wagnsson 1955, s. 114.

²¹⁹ Wagnsson 1955, s. 116f. Min kursivering.

²²⁰ Wagnsson 1955, s. 116f..

Det finns andra exempel från stiftet som tydligt visar att matmodern och husbonden hade ett stort ansvar när det gällde tjänstefolkets kunskaper. I Funbo – i södra delen av Uppsala stift - kan vi se år 1735 att ansvaret för pigan Sophia Johansdotters bristande läskunnighet och kristendomskunskap lades på just matmodern.²²¹ Utifrån flera källor såsom sockenstämmoprotokoll framkommer det att det var tämligen vanligt att matmödrar och husbönder uppmanades att undervisa sitt tjänstefolk och i vissa fall betala för deras undervisning.²²² Det bör därmed ha legat i många matmödrars och husbönders intresse att anställa tjänstefolk som redan besatt goda kunskaper och därmed inte var i lika stort behov av undervisning. Det kan ha varit en kostnadsfråga då det gifta paret hellre tog en piga som kunde läsa och därmed inte behövde avlöna skolmästaren – om de inte var kapabla att undervisa själva. Okunnigt tjänstefolk kunde därmed innebära en kostnadsfråga där det gifta paret var tvunget att betala med antingen pengar eller mer av sin tid.

Det är möjligt att goda kunskaper kunde vara till gagn även på andra sätt. För pigor som slog sig ned i en ny församling utan klar tjänst eller några kontakter var sannolikt prästens kontaktnät viktigt. Även om vissa attester vittnar om att pigor redan hade antagit tjänst innan de anlände så var det inte alla pigor som hade en ny position. Exempelvis ämnade pigorna Segridd Ersdotter och Ingebor Kälsdotter från Hede ”fara på någon tid” till Hälsingland för att där ”söka förtjänst med arbete och sedan återkamma”.²²³ I dessa fall var sannolikt prästens rekommendation och goda vitsord till stor hjälp då en piga sökte tjänst i en socken där hon inte kände någon. Det kan också nämnas att det förekom pigor som hade tjänstgjort hos präster. Utifrån de studerade attesterna hade 12 pigor mellan åren 1711-1799 tjänstgjort i prästhushåll. I de fall där *husbonden* var en präst, men även när det kom till prästens rekommendationer, är det rimligt att anta att den nya hushållsmedlemmens goda kunskaper troligtvis ansågs som positiva egenskaper då prästerskapet värderade dessa kunskaper särskilt högt.

Nattvarden

Konsten att läsa påverkade inte endast människors tillägnande av religiösa budskap utan förde också med sig andra möjligheter. Läskunnighet var nämligen ett krav för att bli framsläppt till nattvardsbordet. Exempelvis kan vi se att tjänsteflickan Magdalena Bertilia Schmidt Olsson från Piteå skrev i sin dagbok på 1700-talet om sin önskan ”at få tid läsa til den H.

²²¹ Övriga handlingar och handskrifter, år 1735, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

²²² Detta skall utvecklas mer i kapitel 4.

²²³ Bilagor till husförhörslängder, år 1786, nr. 253., H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

Nattvarden, det mig af prästn varit tillåtit”.²²⁴ I Uppsala stifts Herdaminne går det att läsa att landet hade Haquin Spegel att tacka

för den lag, han hos K. Carl XI utverkade, som åligger en hvar, hvilken vill förvärfva medborgerliga rättigheter, att kunna läsa innantill, villkoret för dess admitterande till nattvardens begående.²²⁵

I källorna återfinns detta krav i flera områden. I Bettna i Södermanland uppmanade exempelvis prästerskapet år 1735 att inte släppa fram dem som inte hade blivit förhörda eller inte hade kunskaper.²²⁶ Med fokus på flyttningsattesterna i Färila blir det påtagligt att kunskaper såsom läskunighet även här hade en stark koppling till nattvarden. Här går det att se att de flesta kvinnor som kunde läsa också hade tillåtelse att ta del av nattvarden. Exempelvis ansågs det att pigan Margreta Jönsdotter från Oviken år 1730 kunde läsa ”förswarligen catechesmum” och hade ”derföre obehindrat” tagit del av nattvarden.²²⁷ Likaså hade pigan Karin Månsdotter obehindrat ”fått bruka sina salighetsmedel” tack vare att hon ”läser i book, kan Lutheri Catechismum utan til, och förstår någorlunda”.²²⁸

Läskunskapernas viktiga roll återfanns även i andra stift. I Älvdalen i Västerås stift ansågs det år 1750 att pigan Marit Larsdotter kunde läsa sina ”Christendoms stycken, och therföre” hade tillåtelse att ta del av nattvarden.²²⁹ Kunskapskraven kan även ses år 1781 då prästerskapet i Älvdalen uppmanade att inga barn skulle admitteras innan de utantill kunde Luthers och Svebilus katekeser samt ”lärdt sig rent stefva och läsa innan till”.²³⁰ I Berg intygade prästen år 1743 att pigan Cathrina Andersdotter kunde *läsa* ”Lutheri lilla Cateches, och sålede obehindrad begådt den hel. Nattvarden”.²³¹ För Arjeplog har Erik Nordberg uppmärksammat att det var församlingsmedlemmarnas kunskaper som bestämde om de fick ta del av nattvarden eller inte.²³²

²²⁴ Holmgren 1948, s. 110f.

²²⁵ Fant och Låsbom 1842, s. 37.

²²⁶ Skrivelser, resolutioner från Kunglig Majestät m.fl., år 1735. s. 150f, J:1, Bettna kyrkoarkiv.

²²⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1730, nr. 174, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²²⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1744, nr. 319, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²²⁹ Bilagor till husförhörslängder, år 1750, nr. 427. H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²³⁰ Sockenstämmans protokoll, år 1781, opag, KI:1, Älvdalens kyrkoarkiv. Innantilläsningen i Älvdalen kommer att behandlas i kapitel 4.

²³¹ Bilagor till husförhörslängder, år 1743, nr. 317, H1a:1, Färila kyrkoarkiv. Sannolikt rör det sig om Bergs socken i Jämtland.

²³² Nordberg, 1955, s. 118.

Förmildrande omständigheter

Flera fall tyder på att församlingsmedlemmarna var tvungna att uppfylla de specifika kunskapskraven. Dock kunde det förekomma förmildrande omständigheter vilket resulterade i att vissa församlingsmedlemmar fick ta del av nattvarden trots bristande kunskaper. Ett exempel återfinns i södra delen av stiftet i Funbo utanför Uppsala där en piga på 1730-talet fick ta del av nattvarden under förutsättning att hon ”sedan läsa bätre”.²³³ Pigan fick därmed tillåtelse att ta nattvarden innan hon hade förkovrat sig. Ett annat intressant fall finner vi längre norrut. År 1795 utfärdades en attest till pigan Karin Matsdotter från Hogdal. I denna nämns det att Karin ofta hade uteblivit vid husförhören samt att hon hade bristfällig kunskap i både Luthers lilla katekes och Svebilus katekes. Det nämns även att Karin, när hon tidigare hade vistats i Kårböle blev ”häfداد”. Prästen syftade säkert på att hon hade haft umgänge med någon man då hon var bosatt i Kårböle. Detta resulterade i att Karin år 1791 födde sonen ”Mats Olsson” som döptes i Färila 30 augusti samma år. Vem fadern var nämns inte. Men i likhet med fallen ovan finns det inget som tyder på att detta skall begränsat Karins möjlighet att ta nattvarden. Hon fick nämligen ”obehindradt” ta del av den i Hogdal några år senare. Vad som gjorde att Karin blev framsläppt till nattvardsbordet var att hon kunde läsa *någorlunda* i bok.²³⁴ På ett liknande sätt visar pigan Karin Johansdotters flyttningsattest från år 1754 att Karin hade fått tagit del av nattvarden trots att hon varken kunde läsa eller kunde sin Katekesen utantill, men tack vare att hon hade ”någorlunda begrep om Christendomen”.²³⁵

Dessa exempel vittnar om att kvinnor i vissa fall fick ta del av nattvarden trots bristande läskunnighet, kristendoms kunskap, eller bristande vandel. Exempelen tyder på att god kunskap inom det ena området kunde väga upp dålig kunskap på det andra. Det kunde röra sig om en god kristendoms kunskap eller läskunnighet. Men det förekom att vissa församlingsmedlemmar släpptes fram till nattvardsbordet trots att de inte besatt någon kunskap över huvud taget. År 1785 utfärdade prästen i Hede en flyttningsattest för Merta Svendsdotter i samband med hennes flytt till Färila.²³⁶ I attesten nämner prästen att Merta varken kunde läsa i eller utan bok ”grundeligen” men ändå hade fått tillstånd att ta del av nattvarden. Denna attest är något av ett särfall i de bevarade flyttningsattesterna från Färila och den ger intrycket av att prästen i fråga inte ansåg att Mertas dåliga kunskaper hade betydelse. Vad som är intressant är de förmildrande omständigheter som enligt prästen hade gett upphov till hennes bristande

²³³ Övriga handlingar och handskrifter, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

²³⁴ Bilagor till husförhörlängder, år 1795, nr. 305, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv. För dopet se vidare Födelse- och dopbok, år 1791, s. 66, C:3 Färila kyrkoarkiv.

²³⁵ Bilagor till husförhörlängder, år 1754, nr. 460, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

²³⁶ Prästen nämner att Merta redan är ”wistandes” i Färila.

kunskaper. Prästen menade nämligen att det inte var Mertas fel att hon besatt dåliga kunskaper utan att detta berodde på ”föräldrarnas fehl och försumelse”.²³⁷ Hon hade därför inte sig själv att skylla. Ett annat exempel är pigan Brita Erichsdotter från Färila. I hennes attest, som utfärdades i Arbrå år 1745, omnämns det att hon befanns vara svag i sin kristendom vid ”byförhöret” men ändå hade fått ta del av nattvarden emedan hon var bosatt i församlingen. Att hon skall ha förbättrat sina kunskaper eller dylikt omnämns inte. Vad attesten emellertid berättar är att hon fick tillstånd tack vare att hon ansågs vara ”mycket till åren kommen, och man ey har at wänta någon vidare förkofwning”.²³⁸ Ytterligare exempel är pigan Märta Johansdotter som flyttade från Sunne till Färila år 1744, där hennes attest vittnar om att hon fått ta del av nattvarden i Sunne ”fast hon wid förhören funnits ganska swager”. Hennes bristande kunskap fick dock konsekvenser i form av undervisning. Den verkar dock ha gett ringa resultat. Om denna nämner prästen:

”ehuru presterskapet haft all möda ospard at henne informera och lära, hwilket för hennes enfaldighets skuld haar merendels skiedt genom läckande såsom med ett barn”.²³⁹

Exemplen ovan ger oss en annan bild av det disciplinerande, ortodoxa och nitiska prästerskapet som i vissa fall har lyfts fram. Den bild som istället uppträder vittnar om att det kunde förekomma förmildrande omständigheter som gjorde att vissa församlingsmedlemmar inte alltid behövde nå upp till de kunskapskrav som var gällande. Exempelvis kan vi anta att pigan Stina Källmans läskunnighet år 1797 inte nådde upp till de generella kraven men att hennes läskunnighet ändå ansågs som ”godkänd” då hon åtminstone kunde läsa ”hjelptligt efter sin Swaga syn”.²⁴⁰ Likaså kunde inte pigan Marta Pålsson uppvisa någon vidare läsförmåga grund av att hon ”mistedt sin syn”. Däremot uppvisade hon annan kristendoms kunskap och det underströks att hon innan hon miste sin syn hade kunnat läsa.²⁴¹ Marta hade därmed ett gott skäl till sin bristande läskunnighet. I både Martas och Stinas fall är det uppenbart att det faktiskt rör sig om innantilläsning då deras kunskap tydligt kopplas samman med deras syn.²⁴² Medan

²³⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1785, nr. 245, H1a:2, Färila kyrkoarkiv. Hennes föräldrar hade nämligen inte undervisat Merta ordentligt, som annars förväntades.

²³⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1745, nr. 334, H1a:1, Färila kyrkoarkiv. Det nämns dessutom att Brita skall ha flyttat till Färila utan att ha anmält detta, för att sedan ha begärt en flyttningsattest av prästen i Arbrå.

²³⁹ Bilagor till husförhörslängder, år 1744, nr. 322, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁴⁰ Bilagor till husförhörslängder, år 1797, nr. 329, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

²⁴¹ Bilagor till husförhörslängder, år 1740, nr. 259, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁴² Synfel var också anledningen till två kvinnors bristande läskunnighet i samband med att de skulle admitteras i Avesta åren 1759 och 1761. Se vidare Husförhörslängd, 1758-1769, opag, A1a:2, Avesta kyrkoarkiv.

Stinas syn verkar ha varit nedsatt verkar Marta ha förlorat sin fullständigt. Prästens utlåtande tyder på att den läsförmåga Marta besatt innan hon förlorade synen var känd för honom sedan tidigare.

Förmildrande omständigheter framkommer även i Brita Erichsdotters fall ovan där det menades att hennes höga ålder innebar att det inte var särskilt troligt att hon skulle förbättra sina kunskaper. I Märta Johansdotters fall är det inget i attesten som vittnar om att hon skall ha förbättrat sina kunskaper då Märta beskrivs som ”enfaldig” samt att hon jämförs med ett barn. Det går därför att ifrågasätta Märtas mentala förmåga och det är möjligt att det ansågs att Märta helt enkelt inte var förmögen att förbättra sina kunskaper.

Det framgår att kvinnorna ovan inte behövde nå upp till de kunskapskrav som de flesta andra verkar ha varit tvungna att uppnå. Skälet till detta var inte att prästerskapet inte tog bristande kunskaper på stort allvar. Attesterna ger snarare en bild av en grupp kvinnor som inte hade samma förutsättningar som de flesta andra. Deras annorlunda förutsättningar verkar inte ha utestängt dem från den religiösa gemenskapen utan tvärtom. Deras förutsättningar fungerade snarare som ett slags förmildrande omständighet som resulterade i att de ändå fick ta del av nattvarden medan tröskeln för de flesta andra i områdena kring Färila var betydligt högre.

Det går att diskutera om en präst i vissa fall tämligen lättvindigt kunde använda sig av förmildrande omständigheter om en kvinna inte kunde läsa eller kunde sin kristendom. Dessa människor var trots allt en del av deras församling. Exempelvis fick pigan Maria Stephansdotter från Finland år 1735 nyttja nattvarden i Oviken trots att ingen förklaring ges varför hon var ”swag uti sin Christendoms stycken”.²⁴³ Dock visar flyttningssattesterna från Färila att om en kvinna inte kunde läsa eller hade varit tvingad till undervisning så underströk prästen det. De flesta verkar därmed ha varit tvungna att uppfylla kunskapskraven i Färila och andra församlingar.

Konsekvenserna av bristande kunskaper

Även om vissa församlingsmedlemmar undkom kyrkans kunskapskrav vittnar de flesta attester om att bristande kunskaper oftast fick konsekvenser. I november år 1761 flyttade flickan Anna Ericsson från Färila till Los. I attesten nämns att Anna, som var född i Ljusnarsberg, hade varit i Färila i tre år och under denna tid ofta närvarat vid husförhören. Dock ansågs det att Anna var svag i sina ”Christendoms stycken, hwarföre hon och icke ännu til den h. Nattwarden blifwit admitterad”.²⁴⁴ Ett annat exempel är den unga pigan Brita Hedström som år 1777 flyttade med sin far från Särna till Hälsingland för att där ”intil wårhn, förmedelst arbete söka

²⁴³ Bilagor till husförhörslängder, år 1735, nr. 226, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁴⁴ Bilagor till husförhörslängder, år 1761, nr. 10, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

sin utkomst”. Medan den ursprungliga attesten inte nämner hennes kunskaper visar ett tillägg att Brita inte hade släppts fram till nattvarden och att hon dessutom var anmäld till ”flitig under wisning”.²⁴⁵ Listan kan göras ännu längre. Ett fall rör flickan Kjerstin Olofsdotter som år 1790 flyttade från Delsbo till Färila med sin moder. Prosten och kyrkoherden ”Math. Hållberg”, som skrev attesten, nämner att Kjerstin som vid tillfället var 15 år gammal hade uppfört sig väl medan hon hade varit bosatt i församlingen och att hon ”Nästleden höst war[...] anskrefwen ibland Nattwards barnen, men hant ej winna den förkofwan i sin Christendoms kundskap, att hon kunde admitteras till den hel. Nattwarden”.²⁴⁶

Att kunskaperna spelade en viktig roll blir ännu tydligare då vi kan se att de kvinnor som till slut fick tillåtelse fick det först efter att de hade genomgått förhör eller vidare undervisning. Ett exempel är pigan Greta Andersdotter som år 1778 flyttade från Hogdal tillbaka till sin födelseort Ljusdal efter att ha tjänat i församlingen i fem och ett halvt år. Attesten vittnar om att Greta hade fått ta del av nattvarden under tiden hon var bosatt i församlingen. Dock hade Greta först varit tvungen att förbättra sina kunskaper då det var först efter att hon i ”Salighets Läran så förkofwat sig, at hon efter förgången examen” hade fått ta del av nattvarden.²⁴⁷ Likaså kan pigan Sara Jönsdotter nämnas som någorlunda hade lärt sig sin ”Christendom att hon funnitz beqwem begå herrens natward”.²⁴⁸

Förhören

Hur förhören såg ut är svårt att få en inblick i. Vid sidan av de mer kända hus- och byförhören tyder det mesta på att förhören kunde ta olika form. Exempelvis berättar ett tillägg skrivet av Färlaprästen Mårten Rogstadius från år 1771 att Gertud Persdotter ”absolverades” efter förhör i sakristian.²⁴⁹ I Arbrå skulle de som för första gången ämnade ta nattvarden undervisas och förhöras, och om de då:

finnes en tilräckelig Kunskap erhållit hafwa, warde åter på lyst, och en wiss dag utsätt, på hwilken desse barn, emellan ringningarna, uti hela församlingens, men i synnerhet föräldrars, faddrars och husbönders närwaro sluteligen förhörde i Kyrkan, och de som finnes at godt beskjed för sig gjord, hafwa, warda offentel ad pro berede.²⁵⁰

²⁴⁵ Bilagor till husförhörslängder, år 1777, nr. 198, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

²⁴⁶ Bilagor till husförhörslängder, år 1790, nr. 282, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

²⁴⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1778, nr. 206, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

²⁴⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1718, nr. 67, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁴⁹ Förhöret var en del av det straff Gertrud tilldömdes av Ljusdal häradsrätt för snatteri. Bilagor till husförhörslängder, år 1771, nr. 106 (baksida), H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

²⁵⁰ Räkenskaper för kyrka, huvudböcker, s. 142, L1a:2, Arbrå kyrkoarkiv.

Detta protokoll tyder på att barnens kunskaper redan hade kontrollerats men att de var tvungna – om än för syns skull – att förhöras i samband med mässa. Vissa församlingsmedlemmar genomgick alltså flera olika förhör. Hur det gick till i samband med in- och utflytt kan dock vara svårt att komma åt. I Funbo återfinns emellertid ett protokoll från första hälften av 1700-talet där det åtminstone går att få en glimt av ett sådant förhör. Protokollet som sträcker sig mellan åren 1735-1737 berör de personer som för första gången ville ta nattvarden i församlingen. Vad som gör protokollet särskilt intressant är att det endast innefattar förhör med ”folk i församl., som nyligen hitkommit ifrån andra försml:ar”.²⁵¹ Vad som går att utläsa är att alla nyinflyttade verkar ha förhörts i prästgården.²⁵² Exempelvis fick Karin Matzdotter tillstånd den 4 april då hon ”läste helt wäl”,²⁵³ medan andra uppmanades att återkomma till ytterligare förhör innan de fick tillstånd. En av dessa var ovannämnda pigan Sophia Johansdotter som vid förhöret den 14 december inte kunde läsa i bok, och ansågs svag i sin kristendomskunskap. Ansvaret för pigans undervisning lades här på pigans *matmoder* då ”hon borde se till, huru Pigan måtte blif:a underwist i sin kristendom”.²⁵⁴ Likaså ansågs det att tjänsteflickan Anna Persdotter varken kunde eller besatt rätt kristendomskunskaper då hon endast kunde vissa bud och trosartiklar. Hon uppmanades därmed att ”lära sig i bok” och sedan återkomma till ytterligare förhör innan hon släpptes fram.²⁵⁵

Vad som går att utläsa i protokollet från Funbo är att prästerskapet verkar ha ställt höga krav på de nya församlingsmedlemmarnas kunskaper. Medan dottern Brita Persdotter ifrån Stornora fick tillstånd tack vare att hon bland annat ”läste bref” verkar andra ha haft en betydligt svårare väg att nå nattvardsbordet.²⁵⁶ Den 9 juni inställde sig ”tjänstegossen” Anders Jacobson i prästgården. Vid förhöret ansågs det dock att Anders inte kunde läsa samt var ”allt för endfaldig och kunde ingalunda få lof för denna gången”.²⁵⁷ Anders återkommer redan den 21 juni men blev återigen nekad och ”blef till sagd at lära sig i bok” och katekesen innan han kunde släppas fram.²⁵⁸ I december återkommer Anders för tredje gången men liksom tidigare var hans ”Christendoms stycken” inte tillräckliga och uppmanas återigen att ”lära sig läsa”.²⁵⁹ Om det var Anders egen strävan att ta del av nattvarden eller om det var prästerskapets påtryckning som

251 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

252 Om dessa personer förhördes var för sig eller i grupp är svårt att veta.

253 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

254 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

255 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

256 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

257 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

258 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

259 Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

gjorde att Anders inställde sig för sitt fjärde förhör är svårt att veta. Men även vid detta tillfälle misslyckades Anders att läsa i bok samt svara på prästerskapets frågor, och blev därmed inte framsläppt. Här nämns inga förmildrande omständigheter som skulle kunna ha förklarat Anders bristande kunskaper. Inte heller nämns hur gammal Anders var vid tillfällena. Dock omnämns Anders som *tjänstegossen* vilket kan tyda på att han var yngre.²⁶⁰

I likhet med Färila verkar många av de nya församlingsmedlemmarna i Funbo till slut ha blivit framsläppta efter att de förbättrat sina kunskaper. Inget tyder emellertid på att detta skedde lättvindigt då många var tvungna att genomgå flera förhör innan de fick tillstånd, och i vissa fall trots att personen i fråga besatt en del kunskaper. Exempelvis går det att se den 26 mars år 1737 att Brita Abelsdoter kunde läsa i bok, Luthers lilla katekes och ”swarade någorlunda til Spörsmähl”, och blev därmed lovad att få ta del nattvarden vid kommande påsk.²⁶¹ Trots detta beordrades hon att ”en gång komma til förhör innan hon får wist läp”.²⁶² Anledningen till varför Brita var tvungen att genomgå ytterligare förhör trots att hon kunde sina kristendomsstycken samt redan hade fått tillstånd går det endast att spekulera i. Protokollet vittnar dock om att hon senare infann sig till ytterligare förhör och i likhet med första tillfället fick tillstånd.²⁶³

Vid sidan av förhören

Förutom förhör kunde information om församlingsmedlemmarnas kunskaper inhämtas på andra sätt. Exempelvis förtäljer Karin Mattsdotters attest från år 1743 inget om att prästen skall ha förhört henne. Prästen menade istället att det ”berättas at hon uti sin Christendoms Kundskap skal kunna läsa i bok, och enfaldigen forstå Lutheri lilla Cateches”.²⁶⁴ Att det ”berättas” att Karin kunde läsa kan tyda på att prästen använde sig av andras vittnesbörd om hennes kunskaper. Flera attester visar att prästerskapet i vissa fall kunde ta hjälp av vittnen som verifierade en persons egenskaper och karaktär. Här kan nämnas Maria Jonsdotters attest som utfärdades i Sunne år 1721. Den som skrev attesten nämner att personen själv hade träffat Marias husbönder som hade vittnat om hennes goda uppförande.²⁶⁵ Därutöver hade klockaren i Sunne kunnat intyga att hon hade

²⁶⁰ Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

²⁶¹ Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

²⁶² Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

²⁶³ Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

²⁶⁴ Bilagor till husförhörlängder, år 1743, nr. 310, H1a:1, Färila kyrkoarkiv. Min kursivering.

²⁶⁵ Det återfinns ingen information om vem som skrivit attesten.

”brukat sina salighetsmedell”.²⁶⁶ Ett annat exempel är kyrkoherden Johannes Waldenius som intygade att pigan Marita Jönsdotters hade varit en ”trogen tienarinna” under den tid hon tjänade hos honom.²⁶⁷ Det återfinns flera liknande exempel i materialet. År 1728 flyttade pigan Brita Andersdotter från Järvsö till Färila. I hennes attest understryker kyrkoherde Wallman – som skrivit attesten – inte bara hennes goda kunskap samt att hon hade fått ta del av nattvarden, utan också ”at hon wunnit allas låford” och då särskilt deras ”hos hwilka hon varit”.²⁶⁸ Som tidigare nämnt är det främst pigornas allmänna uppförande som understryks i de fall husfolket lämnade information om en före detta piga. Dock förekom det att även kunskaperna intygades. I ett häradsprotokoll från Snevinge i Västmanland från slutet av 1600-talet kan vi exempelvis se att husbonden intygade att hans amma kunde väl ”läsa, så i book som elliest”.²⁶⁹

Inhämtandet av information om en församlingsmedlems kunskap kunde också ske med hjälp av husförhörslängder om dessa stod till förfogande. Det var exempelvis genom ”Kyrkans bok” som prästen i Malung år 1773 fick information om pigan Marit Halvarsdotters läskunnighet.²⁷⁰ Det var sannolikt praktiskt för prästen att nyttja husförhörslängderna om det var svårt för församlingsmedlemmen att inställa sig till förhör innan hon flyttade. Som visats ovan förekom det att pigor flyttade innan de erhållit en flyttningsattest. I Tjänstehjonsstadgan från år 1768 stod det att en person var tvungen att kunna presentera en flyttningsattest inom två månader. Detta betydde att vissa attester kunde skrivas och sändas i efterhand. Exempelvis berättar pigan Giertru Eriksdotters husbonde i hennes attest från år 1771 att hon troligen inte hann få någon attest innan hon flyttade. Här menar husbonden att det ”altså är på min sida för henne intet hinderligt at hon den ännu kan få Emeden hon uthi sin tienst varit redlig trogen och sig ärligen wäll förhållit”.²⁷¹ I Älvdalen berättar ett visitationsprotokoll från år 1731 att kyrkoherden klagade över ”oseden i församlingen att föräldrarna långt efter sedan deras barn tagit sig tjenst i andra socknar, begära besked åt dem”. Mycket talar dock för att denna ”osed” inte blev särskilt långlivad då församlingsborna, efter att de ”med allvar” blivit tillsagda, lovade att sluta och hädanefter följa lagen.²⁷²

I tillfällen då en piga redan hade flyttat var det problematiskt för prästen att förhöra den tidigare församlingsmedlemmen. Här låg husförhörsläng-

²⁶⁶ Bilagor till husförhörslängder, år 1721, nr. 104, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁶⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1720, nr. 82, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁶⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1728, nr. 154, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁶⁹ Advokatfiskalen Västmanlands län, s. 81, EXIe:2295, Svea Hovrätt.

²⁷⁰ Bilagor till husförhörslängder, år 1773, nr. 142, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

²⁷¹ Bilagor till husförhörslängder, år 1771, nr. 116, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

²⁷² Visitationsprotokoll, år 1731 opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

derna sannolikt nära till hands. Dock finns det attester som visar att information om kvinnornas kunskaper inte alltid stod med i husförhörslängderna på grund av att de inte hade närvarat vid förhöret. Till exempel visar pigan Margeta Ersdotters attest från år 1793 att prästen i Delsbo inte kunde uttala sig om hennes kunskaper på grund av att hon inte hade närvarat vid husförhören.²⁷³ Ett annat exempel är pigan Karin Hindrichsdotter, som flyttade från Ovanåker år 1743, vars kunskap var helt ”obekant” för prästen på grund av att hon inte hade varit bosatt i församlingen då han tillträdde sin position.²⁷⁴ I många av dessa fall var ett förhör i den nya församlingen med största sannolikhet oundvikligt. Egil Johansson har bland annat uppmärksammat att tjänstefolket sällan närvarade vid husförhören i Bygdeå – där förhören ofta tog form av *byförhör*.²⁷⁵ Detta berodde enligt Johansson förmodligen på att tjänstefolket var tvungna att sköta hushållet och boskap då husbondfolket var borta.²⁷⁶ I attesterna kan vi också se att byförhör verkar ha förekommit i vissa områden av Hälsingland. Exempelvis så nämner Brita Erichsdotters attest från år 1745 om att hon ”[f]örledit år i Februari månad bewistade[...]byförhöret”.²⁷⁷ Detta tyder på att områdena kring Hälsingland och Västernorrland liknade varandra i det avseendet att husförhören kunde ta form av *byförhör* – sannolikt i och med att områdena var glesbefolkade.

I de fall pigor inte hade närvarat vid förhören och deras kunskaper var obekanta för prästen är det rimligt att anta att kontakten med kyrkan och prästerskapet inte var så stark. Detta betyder emellertid inte att pigor i allmänhet inte förvärvade tillräckliga kunskaper då många av pigorna som syns i materialet verkar ha besuttit tämligen goda kunskaper. Här bör hemundervisningen ha spelat en viktig roll i och med att området var glesbefolkat. Exempelvis berättar baksidan av pigan Karin Hindrichsdotters attest att hon aldrig presenterade en flyttningsattest när hon slog sig ned i Färila och dessutom aldrig närvarat vid något förhör. Karin bedömdes

²⁷³ Bilagor till husförhörslängder, år 1793, nr. 296, H1a:2, Färila kyrkoarkiv. Denna attest skrevs på baksidan av hennes attest som skrevs i Färila år 1791.

²⁷⁴ Bilagor till husförhörslängder, år 1743, nr. 315, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁷⁵ Johansson 1972, s. 66. En djupare studie av hur vanligt detta var i områdena kring Färila har det inte kunnat getts utrymme för i denna avhandling. Husförhörslängderna från Färila mellan åren 1721-1736 och 1736-1755 visar dock att det inte var ovanligt att pigors och drängars kunskaper saknades.

²⁷⁶ I många områden i norra Sverige var det nämligen vanligt att förhören tog plats inne i byn (*byförhör*) istället för i hushållet. Vid dessa förhör hade många församlingsmedlemmar rest långväga då dessa områden var glesbefolkade – liksom områdena kring Färila. Under dessa förhållanden var det nödvändigt för tjänstefolket att sköta gårdarna. Dock vittnar vissa attester om pigor som tagit del i *katekesförhören* eller dylikt. Om dessa förhör var regelrätta hus-/byförhör, förhör i samband med nattvardsgång eller privata förhör – exempelvis vid in- eller utflytt – är svårt att veta.

²⁷⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1745, nr. 334, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

dock läsa ”wackert” och hade därför fått ta del av nattvarden.²⁷⁸ Ett annat exempel är den tidigare nämnda pigan Stina Källman vars kunskaper intygades av prästen trots att hon enligt attesten inte hade närvarat vid katekesförhöret. Här visar attesten att Stina sannolikt hade flyttat då katekesförhöret ägde rum.²⁷⁹

Enligt flera instruktioner under denna tid var det - trots fler fall av frånvaro - en plikt att närvara vid husförhören. De som uteblev kunde få betala böter. Från år 1765 fick exempelvis en vuxen böta ”4 öre silvermynt” som sedan fördubblades vid ”andra och tredje resan vid försummelse”.²⁸⁰ Var församlingsmedlemmen fortsatt motvillig kunde stockstraff utdömas eller ytterligare böter. Att inte närvara vid förhören eller försumma att tillägna sig kunskaper kunde därmed få allvarliga konsekvenser. Exempelvis fick en piga i Bygdeå på 1730-talet sitta i stocken i kyrkbyn ”några söndagar” på grund av att hon hade försummat förhöret.²⁸¹ Det finns dock flera fall som vittnar om att dessa straff inte alltid utdömdes. Pär Michelssons änka som nämnts ovan hade till exempel aldrig närvarat vid förhöret. Attesten nämner inget om att hennes frånvaro resulterade i något slags vite. Detta betyder emellertid inte att pigan undgick straff. Vi kan inte utgå från att alla former av översteg en församlingsbo hade gjort fick utrymme i attesterna.

I vissa sammanhang var det nödvändigt att tjänstefolk var frånvarande vid förhören då det krävdes att hushåll och boskap sköttes om. Det bör därför ha funnits en viss acceptans i de glesbefolkade områdena att pigor och drängar i vissa fall uteblev. Denna acceptans var sannolikt ännu större om tjänstefolket trots sin frånvaro ändå hade möjlighet att förvärva kunskaperna genom hemundervisning.²⁸²

Det bör emellertid understrykas att vissa präster hade farhågor då vissa församlingsmedlemmars kontakt med kyrkan var knapphändig. År 1686 uttryckte prästerskapet i Alfta en oro över att vissa herdar i församlingen sällan närvarade vid förhören på grund av att deras arbetssysslor inte tillät

²⁷⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1743, nr. 315 (baksida), H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁷⁹ Bilagor till husförhörslängder, år 1797, nr. 329, H1a:2, Färila kyrkoarkiv. Hennes attest är ett av de förtryckta formulären. I kolumnerna som gav information om det senaste katekesförhöret finns endast antecknat ”Utflyhter tider”. Detta tyder troligen på att katekesförhöret hade hållits vid den tid tjänstefolket tillträdde eller lämnade sin tjänst.

²⁸⁰ Johansson 1972, s. 58.

²⁸¹ Johansson 1972, s. 58.

²⁸² I flyttningsattester i Älgå kyrkoarkiv kan vi se genom tillägg att prästerskapet – troligen med hjälp av attesterna och förhören i samband med flytten - skrev in de ut- och inflyttade i förhörsboken. Se vidare Bilagor till flyttningslängderna, opag, H11:1, Älgå kyrkoarkiv.

dem att vara borta. I detta fall skall prästerskapet ha uppmanat husbönderna att låta någon annan av tjänstefolket stanna hemma för att sköta om boskapen, eller själva stanna hemma.²⁸³

Att tjänstefolk uteblev från förhören var sannolikt inte alltid något problem då många pigor ändå genomgick förhör i samband med flytt. De var ofta tvungna att genomgå förhör i den församlingen som de flyttade från och i vissa fall ytterligare ett i den nya församlingen. Ett exempel är pigan Sigri Jonsdotter som flyttade till Järvsö år 1746. I hennes attest, som utfärdades år 1748 när Sigri lämnade församlingen, berättas det att Sigri skall ha presenterat en attest när hon för första gången slog sig ned i Järvsö som intygade att hon *någorlunda* kunde läsa i bok och *någorlunda* kunde sin kristendomskunskap. Prästen i Järvsö ansåg att Sigris kunskaper var svaga. Till följd av detta hade hon tvingats till undervisning och uppmanats att vidare förbättra sina kunskaper under tiden hon var bosatt i församlingen. Undervisningen verkar dock ha gett resultat då hon senare fick tillåtelse att ta del av nattvarden.²⁸⁴ Ett annat fall är pigan Maria Paulsdotter från Orsa som år 1792 fick tillåtelse att ta del av nattvarden efter att kunskaperna noggrant kontrollerats. Trots att det ansågs att Maria läste ”wäl både uti och utan book”, hade ett ”godt begrep” samt hade fått ta del av nattvarden senare samma månad, visar ett senare tillägg att hon ändå förhördes på nytt två år senare i Los.²⁸⁵

Attesterna vittnar om att många var tvungna att upprätthålla sina kunskaper då dessa kunde bedömas vid olika tillfällen. Då förhör kunde ske i både den gamla och den nya församlingen så tyder detta på att kunskaperna i hög grad kontrollerades hos de personer som flyttade mellan olika församlingar. Det är därmed rimligt att anta att någon form av läskunnigheten behövde upprätthållas – i alla fall för dem som ämnade ta nattvarden. I Tun socken kan vi se i ett sockenstämmoprotokoll från 1740-talet att ”tienstehion” påmindes att:

rätta sig eftter Kongl. Mtz förordning, som förmår at the som flötta wr församlingen, skola 8ta dagar före Michaeli säga til hos Prästerskapet och låta sig förhöra, samt taga sina beskiel med sig til then församling the flytta.²⁸⁶

Sockenstämmoprotokollet från Tun vittnar om flera intressanta saker. Det visar att det fanns en insikt i Tjänstehjonstadgan i församlingen, att attester (”beskiel”) tillämpades även här, samt att denna informations spreds till

²⁸³ Visitationsprotokoll och ämbetsberättelser, år 1686, s. 107, NI:1, Alfva kyrkoarkiv.

²⁸⁴ Bilagor till husförhörslängder, år 1748, nr. 402, HIa:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁸⁵ Bilagor till husförhörslängder, år 1792, nr. 291, HIa:2, Färila kyrkoarkiv. Exakt vilket förhör hon genomgick i Los är svårt att veta. Det kan ha varit husförhöret som prästen åsyftade – förhör som alla enligt kyrkans krav var tvungna att genomgå åtminstone en gång per år.

²⁸⁶ Sockenstämmans protokoll och handlingar, s. 7, KI:1, Tuns kyrkoarkiv.

församlingsmedlemmarna. Inte minst visar protokollet att tjänstefolk som flyttade från församlingen var tvungna att genomgå förhör innan de flyttade.

Ett godkänt förhör i en församling var ingen garanti för att slippa kommande förhör. Detta betydde att församlingsmedlemmarna var tvungna att upprätthålla sina kunskaper. I Funbo kan vi se att Märta Ersdotter kunde läsa ”i bok” och kunde läsa ”bref” och därmed fick ”lof at gå första gången”. Dock var hon tvungen att efter detta ”infinna sig till vidare förhör”.²⁸⁷ Vidare förhör gällde inte endast dem med bristande kunskaper utan kunde även innefatta dem som tidigare hade uppvisat godkända kunskaper och vissa fall till och med hade tagit del av nattvarden. Detta torde ha resulterat i att församlingsmedlemmarna kontinuerligt behövde upprätthålla sin läskunnighet och i och med detta aktivt läsa.²⁸⁸

Pigornas goda kunskaper bör förstås i skenet av hemundervisningens viktiga roll. Hemundervisningen var trots allt navet i den tidigmoderna folkundervisningsmodellen. I de glesbefolkade områdena spelade hemundervisningen en vital roll för läskunnighetens utbredning. I Västernorrland fanns det exempelvis en stark tradition av ”byaläsning och byabön” som innebar att folk som levde långt från kyrkan samlades varje helgdag i byarna för ”gemensam högläsning och andakt” – något som fortsatte att vara en stark tradition ända in på 1800-talet.²⁸⁹ Vid dessa sammankomster skulle man enligt de norrländska kyrkostadgorna, som skrevs under 1600-talet, ”förhöra och läsa för them som unge ähro”.²⁹⁰ Dessa stadgar innefattade här ett undervisande inslag. I stadgarna uppmanades folk att söka sig till dem som ”läsa kunne i book” och att dessa läskunniga personer var ”förplichtade[...] att läsa för them”.²⁹¹ Enligt Johansson fick dessa aktiviteter ”stor betydelse för folkundervisningen”.²⁹² Då hemundervisningen var central under denna tid – inte enbart i Västernorrland – och områdena kring Färila var miljömässigt snarlika, är det därför möjligt att det var genom hemundervisning – eller genom liknande aktiviteter såsom *byaläsning* – som pigorna förvärvade läskunnighet och inte minst kristendoms-kunskaper.

Det långa avstånd som i vissa fall existerade mellan kyrkan och dess medlemmar var ett problem. Exempelvis kan vi se att prästen i Ovanåker år 1759 bekymrades över ”Qwarnbergs finnarna” och deras långa väg till

²⁸⁷ Övriga handlingar och handskrifter, 1735-1737, opag, PIV:1, Funbo kyrkoarkiv.

²⁸⁸ Detta kan jämföras med Johanssons studie av 1800-talets Bygdeå där de in- och utflyttade uppvisade lägre betyg än de kvarboende. Se vidare Johansson 1972, s. 95. Orsaken till denna skillnad har på grund av avgränsningar inte kunna studerats närmare.

²⁸⁹ Johansson 1972, s. 55.

²⁹⁰ Johansson 1972, s. 80.

²⁹¹ Johansson 1972, s. 80. Se vidare *Kyrkio-lagh, samptycket och stadgatt aff presterskapet i Väster-Norrlanden*, s. 44 och 21. Återfinns i Kyrkohistorisk årsskrift 1911.

²⁹² Johansson 1972, s. 55.

kyrkan.²⁹³ Likaså klagade kyrkoherden i Hogdal Erik Balck redan vid mitten av 1600-talet på att vägen till kapellet i Haverö i Medelpad var alldeles för lång och att han därför endast ville besöka församlingen var åttonde vecka. Balck verkar dock inte ha fått igenom sin önskan utan han blev i stället tvungen att resa dit var femte eller sjätte vecka för att församlingen skulle kunna begå nattvarden. Däremellan skulle klockaren ”stå i chordörren och läsa evangelium och böner för För.[samlingen]”.²⁹⁴ Vi kan också se att mörkret under vinterhalvåret vållade vissa problem när det kom till husförhören. I Arbrå bestämdes det exempelvis att veckoförhör, som tidigare inte hade förekommit då bland annat den ”förra Pastor war nog til ålders”, skulle införas men att församlingsmedlemmarna inte skulle ”uppehållas” vid husförhören under vinterhalvåret på grund av att dagarna var ”korta”.²⁹⁵ Aspekter såsom geografiska avstånd, samt i vissa fall bristen av dagsljus, resulterade sannolikt i att många förhör helt enkelt inte kunde genomföras. Detta bör ha resulterat i att hemundervisningen spelade en särskilt viktig roll för att församlingsmedlemmarna skulle upprätthålla sina kunskaper.

I en agrar miljö som sannolikt till stor del präglades av hemundervisning, och där det gifta paret dessutom hade ansvar för tjänstefolkets uppfostran, är det inte överraskande att många pigor förvärvade goda kunskaper. Johansson menar att ”bondehemmen som regel har värskapet för husförhörslagen och således utgör en för folkundervisningen väl etablerad miljö”.²⁹⁶ Exempelvis har Johansson uppmärksammat att barn från bondehem hade en högre läskunnighet än skolbarn från andra grupper fastän bondbarnen inte tog del av skolundervisningen i lika stor utsträckning.²⁹⁷ Detta kan tyda på att bondehemmen präglades av en miljö där det skrivna ordet hade en stark ställning. Johansson menar bland annat att bondebefolkningen sannolikt nöjde ”sig i stor utsträckning med hemundervisning”.²⁹⁸ Då områdena kring Färila präglades av bondehem kan detta tala för att många pigor skaffade sig goda kunskaper – även om en del pigor tjänstgjorde vid till exempel bruk.²⁹⁹

En ytterligare förklaring till pigors goda läskunnighet skulle – i alla fall delvis – kunna vara de radikalpietistiska tankeströmningarna som fick fäste

²⁹³ Bilagor till husförhörslängder, år 1759, nr. 575, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

²⁹⁴ Fant och Läsborn 1843, s. 66.

²⁹⁵ Räkenskaper för kyrka, huvudböcker, år 1752, s. 142, L1a:2, Arbrå kyrkoarkiv.

²⁹⁶ Johansson 1972, s. 121.

²⁹⁷ Johansson 1972, s. 200.

²⁹⁸ Johansson 1972, s. 183.

²⁹⁹ Exempelvis kom vissa pigor från olika bruk där vi vet att kunskaper såsom läskunnighet, skrivkunnighet och räknekonst var relativt höga då dessa färdigheter ansågs vara viktiga att besitta. Exempelvis hade pigan Maria Sigfridsdotter antagit årstjänst på Logs bruk år 1766. Se vidare Bilagor till husförhörslängder, år 1766, nr. 58, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

i delar av norra Sverige under 1700-talet. Bland annat fick den konservativa pietismen fäste i Norrala i Hälsingland medan exempelvis herrnhutismen fick fäste i Bergsjö i norra Hälsingland,³⁰⁰ samt i Lillhärdal i Härjedalen på 1760-talet.³⁰¹ Exempelvis vittnar de attester som utfärdades från 1760-talet och framåt om att två pigor ursprungligen kom från Lillhärdal och en piga hade tjänstgjort där.³⁰² Dessutom kan flera pigor knytas till närliggande byar såsom Sveg, Ytterhogdal, Älvros et cetera.³⁰³ Det är därför möjligt att många pigor hade kommit i kontakt med dessa kretsar. Dessa tankeströmningar var inte något som endast fick fäste hos vissa församlingsbor, utan flera kyrkoherdar anammade dem vilket ledde till att tankarna spreds till andra församlingar.³⁰⁴ I dessa kretsar fick husandakten en betydande roll för det religiösa levnet, och här hade läsningen en särskild plats. John Holmgren menar att läsningen – och den andaktslitteratur – som var central i dessa kretsar främjade läskunnigheten i dessa områden.³⁰⁵

Frågan är om pigornas kunskaper endast var resultat av kyrkans påtryckningar. Var deras goda kunskap ett resultat av deras egen strävan och preferenser? Vad hade det för betydelse om de släpptes fram till nattvardsbordet?

Äktenskapet

Möjlighet att ta del av nattvarden innebar att vara en del av den religiösa gemenskapen men fick också betydelse på annat sätt. Att kunna ta nattvarden var nämligen ett första steg mot äktenskapet. För att få tillåtelse att ingå äktenskap var kvinnor och män tvungna att ta nattvarden, och som visats ovan fick de först tillgång till detta när de kunde uppfylla de specifika kunskapskraven. I 1686 års kyrkolag så fastslogs det bland annat att:

[...]ingen skulle få trolovas, som inte kunde Luthers lilla katekes, samt att kyrkoherden skulle låta sig angeläget vara, at ungdomen i hans församling lärde läsa i bok. Kapellanen eller klockaren skulle tillhållas att flitigt driva barnaläran och undervisa barnen i innanläsning.³⁰⁶

³⁰⁰ Holmgren 1948, s. 98.

³⁰¹ Holmgren 1948, s. 134.

³⁰² Genom ett tillägg kan vi också se att pigan Elga Larsdotter hade visat upp sin attest i ”Herrdal” någon gång efter attesten skrevs år 1771. Se vidare Bilagor till husförhörslängder, år 1771, nr. 109, H1a:2, Färila kyrkoarkiv. Likaså vittnar ett tillägg att pigan Cecilia Israelsdotter skall ha tagit nattvarden i Lillhärdal år 1781, se vidare Bilagor till husförhörslängder, år 1780 (tillägget från 1781), nr. 236, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

³⁰³ Flera pigor kom från dessa byar och vissa hade tjänstgjort här.

³⁰⁴ Holmgren 1948, s. 98.

³⁰⁵ Holmgren 1948, s. 145f.

³⁰⁶ Wagnsson 1955, s. 5f.

Vi kan fråga oss vilken förankring dessa instruktioner hade ute i församlingarna. Flera historiker har uppmärksammat detta krav men ingen har verkligen undersökt om dessa krav efterföljdes ute i församlingarna. Tillämpades verkligen dessa krav eller var detta avsnitt endast ett uttryck för önskningsar? Går de att över huvud taget att finna utanför 1686 års Kyrkolag? Flera källor visar dock att kraven förekom på flera ställen och vissa fall innan år 1686. I Döderhult i Växjö stift år 1682 fick exempelvis ingen ”komma i echtenskap förr än hon är förhordh och underwist i sijn christendomz stycken”,³⁰⁷ och i Arjeplog år 1685 menades det att ingen ”borde få träda i äktenskap eller gå till nattvarden utan nöjaktig kristendoms-kunskap”.³⁰⁸ Bland annat kan vi se att biskopen i Strängnäs Jacob Serenius hade infört konfirmationen i sin församling på 1730-talet när han var kyrkoherde. Denna praxis blev sedan allmän i stiftet efter att han hade tillträtt som biskop. I Serenius *Minneshjälp för Hrr prepositis vid visitationer i Strängnäs stift 1767* finner vi att vid:

årlige Sochnstämmor och Hus-förhör tilsäges alfwarligen, at ingen, som första gången wil träda i Ektenskap, får lysning eller wigning, utan at kunna läsa i Bok och Lutheri Cateches. Kan den ena Maken; men den andre intet, och omständigheterna finnas betänklige, så må man taga borgen, at han skall lära den okunnige inom wiss förelagd tid af Echtenskapet; man an-tekne det inför Sochnestämmo-Protocoll, så at Församlingen kan för-märka strengheten häruti. Fadder- och Barn-Moderskap kan man ock wägra dem, som ej kunna i Bok, om man hafwer walet.³⁰⁹

Liksom beträffande kyrkolagen ovan går det att fråga sig om dessa föreskrifter tillämpades i praktiken. Förekom det verkligen att kyrkan krävde borgen då hustrun eller mannen inte uppnådde de rådande kunskapskraven? I Färila kan vi dock se att en man redan år 1722 hade:

lemnat Sex daler kopp. mt till pant uti Färilla kyrka för sin brud Karin Andersdotter i Storbyn till des hon lära utydningar på sine 5 hufudstycken, hwar till hon hafn bekommit Termin till ett åhr, hwilka pen mig återställt, då hon detta fuljirdt.³¹⁰

Exemplet visar att föreskrifterna som fanns i Strängnäs stift tillämpades i Färila redan på 1720-talet. Bristande kunskaper innebar i detta fall en ekonomisk förlust för det gifta paret – om än tillfällig. Kunskapskraven kunde därmed påverka kvinnor och män även efter att de ingått äktenskap.

De flesta exempel vittnar dock om att kvinnor och män var tvungna att förvärva de rätta kunskaperna redan före äktenskapet. Vi kan se i ett protokoll från Bettna i Södermanland från år 1745 att katekesförhör ”med

³⁰⁷ Födelse och dopbok, år 1682, s. 184, C:1, Döderhults kyrkoarkiv.

³⁰⁸ Nordberg 1955, s. 10.

³⁰⁹ Wagnsson 1955, s. 110.

³¹⁰ Bilagor till husförhörslängder, år 1722, nr. 116, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

trolofwade Personer ske för lyssningen, och at the för allting, måste kunna *läsa i book*".³¹¹ Här blir det påtagligt att föreskrifterna åtminstone uttrycktes i vissa församlingar i Strängnäs stift på 1740-talet. Det var först år 1811 som dessa föreskrifter kom att gälla hela kyrkan.³¹²

De rådande kunskapskraven medförde att läskunnighet var viktig att förvärva och med största sannolikhet viktig att informera om i flyttningsattesterna. Carin Bergström, som har studerat lärarna och folkundervisningen på landsbygden före 1842, menar att en person som inte var läskunnig tidigare hade kunnat "slingra sig undan samhällets krav utan alltför allvarliga påföljder", men att det under 1700-talet blev svårare att "kunna passera några av livets viktiga milstolpar" utan att förvärva dessa kunskaper.³¹³ Bland annat hindrades soldaten Gålbeck att vigas i Alunda år 1725 på grund av att han inte kunde sin kristendomskunskap och knappt kunde läsa någon bön under förhöret.³¹⁴ Det var sannolikt också Margreta Olofsdotters goda kunskaper i sina kristendomsstycken som gjorde att prästen i Ljusdal år 1764 gav hennes tillstånd att flytta till Färila för att där ingå äktenskap.³¹⁵

Det framgår av attesterna i Färila att civilstånd allt mer lyftes fram under 1700-talet. Det blir även tydligt att denna information börjar förekomma under samma period som läskunnighet, kristendomskunskap och tillåtelse att ta del av nattvarden börjar omnämnas. Om personen i fråga hade tillstånd att ingå äktenskap framhävdes det ofta att ägaren till attesten ansågs *hinderlös*. Att det fanns en koppling mellan kunskaperna och möjligheten att ta nattvarden och därefter ingå äktenskap vittnar attesterna alltså om. Av dem som ansågs hinderlösa besatt de allra flesta goda kunskaper. Detta kan ses i kontrast till dem som fått tillstånd trots bristande kunskaper. Ett av få fall var Pähr Eliasson och hans hustru Anna Månsdotter som tillsammans med sina barn flyttade från Orsa år 1739 för att "sättia sig neder på en annan ort at söka sin näring". Trots att Anna hade tagit del av nattvarden och därefter fått tillåtelse att gifta sig, så kunde hon inte läsa och ansågs också vara svag i sin kristendomskunskap. Prästen var dock noga med att understryka att "både den hel. Nattwardens begående, samt tilstånd at inträda i äktenskap före min ankomst til församlingen bewilljadt är".³¹⁶ Prästens föregångare hade alltså tillåtit Anna att både ta del av nattvarden och senare ingå äktenskap trots hennes bristande kunskaper. Att den nuvarande prästen underströk att detta hade skett innan han tillträdde, tyder

³¹¹ Skrivelser, resolutioner från Kunglig Majestät m.fl., år 1745, s. 212. J:1, Bettna kyrkoarkiv. Min kursivering.

³¹² Se vidare Wagnsson 1955, s. 110.

³¹³ Bergström 2000, s. 8.

³¹⁴ Bergström 2000, s. 7.

³¹⁵ Bilagor till husförhörslängder, år 1764, nr. 39, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

³¹⁶ Bilagor till husförhörslängder, år 1739, nr. 243, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

på att han själv ansåg att det var problematiskt att Anna hade fått tillstånd. Annars hade han sannolikt inte nämnt det över huvud taget. Likaså kan fallet med Merta Svendsdotter nämnas som ansågs vara hinderlös till äktenskap trots att hon inte nådde upp till kunskapskraven.³¹⁷ De som lyckades ta nattvarden eller ingå äktenskap utan att de besatt rätt kunskaper är dock få i materialet då majoriteten verkar ha haft förmildrande omständigheter såsom ålderdom eller föräldrarnas bristande undervisning.

Frågan är om det går att urskilja någon skillnad mellan de attester som tillhört pigor och de som redan var gifta. Var prästerna kring Färila mer angelägna att omnämna eller kontrollera en pigas läskunnighet i jämförelse med en hustrus? Vid första anblick är skillnaderna inte väsentligt stora om man ser till omnämmandet av läskunnighet. I pigors fall nämns deras läskunnighet i 45 % av fallen, medan hustrurs läskunnighet nämns i 34 % av fallen. Dock torde det ha legat i prästerskapets intresse att kontrollera pigors kunskaper i större utsträckning då dessa trots allt var ogifta. Det är kanske detta som ligger till grund för att det endast är tre handskrivna attester som nämner att en hustru har förhörts. Ingen attest vittnar om ytterligare förhör eller vidare förkovring.³¹⁸ Det verkar härmed inte som att denna information var lika viktig att nämna när det kom till gifta kvinnor. Vidare förkovring kanske inte ansågs som lika viktigt när det kom till hustrur. En annan förklaring skulle kunna vara att hustrur inte flyttade lika ofta som tjänstefolk och därför inte var tvungna att genomgå flera förhör.

När det kommer till pigors attester återfinns information om ytterligare förhör och förkovring vid ett flertal tillfällen. Visserligen kontrollerades pigor sannolikt i högre grad, i och med gruppens mobilitet, men kunskaperna – liksom upprätthållandet av dem – bör ha påverkat de ogifta i högre grad än de som redan hade tagit sig över äktenskapströskeln. Även om kunskapen också var viktig som gift var kontrollen av de ogifta i vissa avseenden kanske hårdare.³¹⁹ Det var trots allt läskunnighet som bland annat gjorde att de över huvud taget fick gifta sig.

Således var läskunnighet viktig att förvärva i områdena kring Färila om man ämnade ingå äktenskap. Detta kan jämföras med andra europeiska länder där andra faktorer bestämde denna utgång. I västra delarna av Ös-

³¹⁷ Bilagor till husförhörslängder, år 1785, nr. 245, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv. Dock är det svårt att veta hur dålig hennes kunskaper verkligen var då prästen menade att Merta inte kunde läsa ”grundeligen” i eller utan bok. Att hennes kunskap åtminstone inte ansågs vara god bör vi nog utgå från då han menade att kunskapen var ett resultat av föräldrarnas ”försumelse”.

³¹⁸ Utöver dessa finns det sex förtryckta attester som nämner förhör. De förtryckta attesterna nämner emellertid i regel alltid detta vilket gör att denna siffra sannolikt inte återspeglar prästerskapets strävan att kontrollera hustrur.

³¹⁹ Läskunnighet var till exempel viktig i rollen som mor och matmor för att kunna undervisa sitt hushåll. Detta har delvis nämnts i detta kapitel och kommer att utvecklas i kapitel 4.

terrike under 1700-talet var äktenskapet endast möjligt för dem som ansågs ha tillräckliga resurser för att kunna försörja sin familj.³²⁰ Medan resurssvaga individer i Österrike utestängdes från äktenskapet hade de resurssvaga i Sverige istället möjlighet att ingå äktenskap under förutsättning att de lärde sig läsa. I detta sammanhang erbjöds de resurssvaga en möjlighet att skaffa sig resurser – så länge de besatt rätt kunskaper.

Äktenskapets viktiga roll

Det fanns flera skäl till varför äktenskapet ansågs viktigt under denna period. Ett skäl var att äktenskapet fick en allt starkare status i och med lutherdomen. Marie Lindstedt Cronberg, som har studerat ogifta mödrar på landsbygden mellan åren 1680-1880, menar att äktenskapet var ”den ideologiska kärnan i det efterreformatoriska samhället” när det gällde familjen.³²¹ Liknande aspekter har Kekke Stadin lyft fram då hon menar att ett liv som ”ungmö och senare gammelmö” inte var ”särskilt hedervärt” och att en kvinna som förblev ogift ofta uppfattades som ”beklagansvärd”.³²² Det fanns även en fråga om maktposition då en ogift kvinna hade lägre status än en gift.³²³

Vid sidan av förstärkningen av äktenskapets normativa status så fanns det andra skäl till varför kvinnor och män ville ingå äktenskap. Inte minst förde äktenskapet med sig bättre *försörjningsmöjligheter*. Då två personer bidrog till försörjningen innebar detta att det var betydligt enklare för ett hushåll att överleva. Att äktenskapet var nära sammankopplat med försörjning märks exempelvis i skilsmäsoansökningar under tidigmodern tid där skälen i många fall vittnar om ”hur mycket folk tänkte i ekonomiska termer kring äktenskap”.³²⁴ Stadin menar att äktenskapet inte enbart innebar en social statushöjning för kvinnor under denna period utan att äktenskapet också ”var den säkraste vägen att trygga sin försörjning”.³²⁵ Exempelvis menade den ekonomiske författaren och sekreteraren för Patriotiska sällskapet Adolf Modeér – i sina skrifter som han började ge ut på 1790-talet genom Sällskapet för allmänna medborgerliga kunskaper –³²⁶ att vissa kvinnors försörjningsmöjligheter var sämre än vissa mäns vilket

³²⁰ Mantl 2012, s. 186ff.

³²¹ Cronberg Lindstedt 1997, s. 49.

³²² Stadin 2004, s. 85.

³²³ Stadin 2004, s. 85.

³²⁴ Gaunt 1996, s. 48.

³²⁵ Stadin 2004, s. 85.

³²⁶ Enligt Schering Rosenhane skall Modeér ”varit egentlige Stiftaren och quasi utgjort hela Sällskapet”. Sällskapet verkar ha lagts ned efter Modeér's död år 1799. Se vidare Rosenhane 1811, s. 143.

gjorde äktenskapet eftertraktat. Bland annat menade han att en hantverkardotter inte kunde:

[...]gifva sig i Lära hos en annan Handtverkare, för at blifva Lärflicka, Gesäll och slutligen Mästarinna; en Handlandes Dotter får ej stå i Handelsbok med det Hoppet, at sjelf en gång vinna Burskap och på egen Hand fortsätta sin Handel.³²⁷

Inte heller kunde ”Ämbetsmännernes Döttrar någonsin inträda i deras Fäders Yrken”. Den enda utsikten enligt Modeér ”för Flickor af alla dessa Stånd är då blott, *at kunna blifva gifta*”.³²⁸ Att äktenskapet var en möjlighet till försörjning hos Modeér blir ännu tydligare då han menade att ogifta kvinnor ofta lämnades åt ”Fattigdom” sedan deras föräldrar hade avlidit. Han menade dessutom att försörja sig som ”Gouvernanter, Hushållerskor eller Sy-Jungfrur” var ”hårt och tungt”, ofta innebar förakt samt att dessa tjänster inte ”var tillräckelige för hela den Mängden af ogifta fattiga Flickor” som fanns.³²⁹

Begränsningarna i kvinnors försörjningsmöjligheter knöts hos Modeér främst till dem som kom från handels- och ämbetsmannafamiljer. Bonde-döttrar – som de flesta i områdena kring Färila var – hade enligt Modeér andra förutsättningar då han menade att en ”Bondes eller Torparens Dotter kan taga Tjänst hos en annan Bonde, och således obehindrat föda sig med det Yrke, som hennes Föräldrar idkat”.³³⁰ Det går dock att diskutera den bild som Modeér målar upp. Även om möjligheten att försörja sig – exempelvis som piga – fanns i agrara områden betyder detta inte att äktenskapet var mindre eftersträfvansvärt för dessa kvinnor än för dem i handels- och ämbetsmannafamiljer. Exempelvis kunde det vara problematiskt för döttrar att överta gårdar eftersom kvinnor hade mindre arvsrätt före 1845 vilket gjorde att det inte alltid var möjligt för en kvinna att äga en gård om hon inte ingick äktenskap med en jordägande bonde.³³¹ Samtidigt som detta exempel vittnar om kvinnors begränsningar så visar det också att äktenskapet förde med sig möjligheter. För söner var situationen istället mer problematisk, då det ofta var den förstfödde sonen i familjen som fick ärva. I dessa fall hade övriga söner ofta inget annat val än att ta tjänst i ett

³²⁷ Wagnsson 1955, s. 130.

³²⁸ Wagnsson 1955, s. 130.

³²⁹ Wagnsson 1955, s. 130.

³³⁰ Wagnsson 1955, s. 130.

³³¹ En generell bild av arvssystemet under tidigmodern tid är emellertid svår att måla upp då olika system tillämpades. Bland annat menar Maria Sjöberg att det inte går att ”entydigt förklara varför ett system blev gångbart på ett håll medan ett annat blev vanligt på ett annat”. I vissa fall kunde flera system förekomma i samma område. Se vidare Sjöberg 2001, s. 28.

annat hushåll.³³² Medan många bondsöner försvann från de besuttnas gemenskap, på grund av att de inte fick ärva gården, var det istället många pigor som genom äktenskapet blev en del av den. Harnesk har till exempel visat att 50 % av pigorna i Hassela mellan åren 1785-1855 ingick äktenskap med en bonde.³³³ Det var också vanligt att många tjänstgjorde som piga eller dräng någon gång i livet innan de ingick äktenskap. Harnesk menar att det inte går att se tjänstefolk som en social grupp under denna period utan att arbetet snarare var som ett slags ”fas i livsloppet”.³³⁴ Likaså menar Arthur Montgomery att denna ”klass” delvis bör ses som en ”övergångsklass”.³³⁵

Att arbetet som piga var ett slags övergångsfas har även Börje Hanssen uppmärksammat i sina studier av Skånelandskapen där många yngre män och kvinnor hade ”tjänst som dräng eller piga under tonåren eller tills de gifte sig och blev bondfolk”.³³⁶ Enligt David Gaunt var det först under 1800-talet som arbetet som piga eller dräng blev mer av en permanent sysselsättning i och med statarsystemets införande. Innan detta hade arbetet på en gård snarare varit ”ett steg på väg mot att själv bli jordbrukare”.³³⁷ Det är endast några få pigattester i Färila som benämner en piga som äldre. De allra flesta verkar ha varit yngre och ogifta.³³⁸

Att ingå äktenskap var en möjlighet att trygga sin försörjning även för pigor, om än bonddötrars möjligheter att försörja sig var bättre än hos andra ”yrkesgrupper”. Många pigor verkar ha ingått äktenskap först efter att de hade arbetat som pigor under några år. Christer Winberg har exempelvis visat, i sina studier av Dala pastorat i Västergötland mellan åren 1776-1805, att de obesuttnas hustrur var närmare 2 år äldre än sina män - 29,3 år. Gaunt menar att detta säkerligen kan ”förknippas med svårigheten att skrapa ihop alla de kapitalvaror som förväntades av en kvinna under hennes tjänst som piga”.³³⁹

Att äktenskapet kan ses utifrån ett försörjningsperspektiv har inte minst forskningsprojektet Gender & Work visat då det tidigmoderna samhället präglades av en tvåförsörjarmodell där både hustrun och mannen bidrog

³³² Harnesk 1990, s. 26. Enarvingssystemet anser Harnesk var det system som var det dominerande i Norrland. Dock har flera historiker menat att vem som ärvde kunde skifta beroende av område.

³³³ Harnesk 1990, s. 29.

³³⁴ Harnesk 1990, s. 25.

³³⁵ Montgomery 1933, s. 266.

³³⁶ Gaunt 1996, s. 100.

³³⁷ Gaunt 1996, s. 115.

³³⁸ Det bör nämnas att det finns vissa kvinnor som tjänstgjorde som pigor även fast de var äldre och ibland var gifta. Dessa exempel är dock få – i alla fall utifrån den information som ges i attesterna.

³³⁹ Gaunt 1996, s. 18.

till hushållets försörjning. Äktenskapet var ett slags ekonomiskt partnerskap.³⁴⁰ Förväntan att alla skulle arbeta och bidra till försörjningen framkommer i den samtida litteraturen och går även att finna i vissa anställningskontrakt.³⁴¹ Det är därmed rimligt att anta att ogifta kvinnor – då även på landsbygden – strävade efter att ingå äktenskap. Dels vilade människors försörjning på en sådan grund, dels var det normen.

Rollen som hustru gav inte minst en bättre position i hushållet. En hustru hade – i likhet med sin man – “the authority to give orders and commands, and that it was often married people who engaged in managerial activities”.³⁴² Att detta ansvar vilade på både hustrun och mannen var i många fall nödvändigt för att kunna driva ett hushåll. Det handlade om att ansvara för både tjänstefolk och sysslor. Detta var också ett sätt att kunna hantera kriser och motgångar då den ene kunde kliva in i den andres ställe. Detta framkommer i flera suppliker från Stockholm där hustrur – på grund av sina mäns sjukdom – anhåller om att få driva handel för att kunna försörja hushållet.³⁴³ På samma sätt ansökte handelsman Jonas Nybergs hustru om att ”idka liten småhandel i henes namn” för ”mannens samt Barnets bärgning”. Detta då Jonas Nyberg ej kunde på grund av sin ålder.³⁴⁴

Vissa ansvarsområden krävde dock specifika färdigheter. I detta kapitel har flera exempel tagits upp där det tydligt framgår att både husbönder och matmödrar hade ansvar för tjänstefolkets kristendomskunskaper – antingen genom att betala för deras undervisning eller undervisa dem själva. Egil Johansson har visat att kvinnors läsförmåga ökade i högre takt än mäns i Bygdeå under första hälften av 1800-talet. Detta förklaras enligt Johansson av att kvinnorna hade ansvar för undervisningen.³⁴⁵ Här visar attesterna att kunskapskraven de var tvungna att uppnå innan de ingick äktenskap försåg dem med färdigheter som krävdes för att kunna axla rollen som matmor.

Slutsatser

Under 1700-talet fick gemene kvinna och man inte flytta hur som helst. Den som ämnade flytta till en ny församling var tvungen att anmäla sin flytt hos prästerskapet och få en flyttningsattest utskrivnen där bland annat

³⁴⁰ Ling, Jansson Hassan, Lennerstrand, Pihl, och Ågren 2017, s. 81.

³⁴¹ Ling, Jansson Hassan, Lennerstrand, Pihl, och Ågren 2017, s. 83f.

³⁴² Ling, Jansson Hassan, Lennerstrand, Pihl, och Ågren 2017, s. 90.

³⁴³ Ling, Jansson Hassan, Lennerstrand, Pihl, och Ågren 2017, s. 82.

³⁴⁴ Magistratens allmänna protokoll, år 1770, s. 403f, AIVaa:9, Gävle stad. Rådhusrätens och magistratens arkiv.

³⁴⁵ Johansson 1972, s. 113.

namn, härkomst, uppförande men även läskunnighet och kristendoms-kunskaper lyftes fram. I Färila framträder att de allra flesta attester har innehafva av pigor och enligt attesterna besatt flera goda kunskaper.

Attesterna vittnar också om att kunskaperna noggrant kontrollerades bland de som flyttade. De som flyttade var många gånger tvungna att genomgå särskilda förhör i samband med att de anmälde sin flytt hos prästerskapet. Då de bevarade attesterna vittnar om att den allra största delen ägts av tjänstefolk var denna grupp särskilt utsatt för förhör. Materialet visar dessutom att många som flyttade också förhördes i den nya församlingen – i vissa fall trots att förhör hade genomförts i den tidigare. Då dessa kunskaper kontrollerades vid ett flertal tillfällen är det rimligt att anta att många var tvungna att upprätthålla sina kunskaper. Hur påtvingad dessa krav än må ha varit var det inte möjligt att hålla sig passiv. De var tvungna att aktivt läsa.

Vilken avkastning hade läskunnighet? Hur påverkades kvinnor om de kunde läsa? Inte minst hade kunskapen betydelse för möjligheten att ta nattvarden. Det var först då en kvinna (eller man) besatt de rätta kunskaperna som hon blev framläppt till nattvarden. Flera historiker har understrukt detta kunskapskrav men har ofta gjort detta med hjälp av enstaka exempel och förordningar. Frågan har varit om dessa krav verkligen tillämpades. Fick verkligen läskunnighet betydelse för nattvarden i praktiken? Flyttningsattesterna ger oss dock möjlighet att närmare studera kunskapskravet då materialet visar att de flesta som besatt rätt kunskaper därmed fick tillstånd att ta nattvarden. Detta samband blir ännu tydligare då de som uppvisade bristande kunskaper inte släpptes fram enligt attesterna. Tillägg visar att flera pigor till slut släpptes fram till nattvardsbordet men först efter att de hade förkovrat sig och förbättrat sina kunskaper – något som kunde kräva flera försök. Källgruppens kvalitativa information gör det möjligt att komma åt både de som lyckades komma ett steg närmare nattvardsbordet likväl de som misslyckades och vad konsekvenserna blev.

För tjänstefolk fick kunskaperna särskilt stor betydelse. Pigor och drängar var som regel ogifta och för att få tillstånd att ingå äktenskap var de tvungna att ha tagit nattvarden. Detta förutsatte emellertid att de klarade av att uppvisa godkända kunskaper såsom läskunnighet som attesterna visar. Trots bristande kunskaper fick vissa ändå tillstånd att ingå äktenskap. Attesterna tyder dock på att dessa fall är få och att de allra flesta fall verkar ha handlat om att det fanns förmildrande omständigheter. Ibland tilläts två personer ingå äktenskap trots att inga förmildrande omständigheter fanns. Detta kunde dock ske under förutsättning att åtminstone en av parterna besatt godkända kunskaper samt att borgen lämnades till kyrkan. För att borgen skulle återlämnas krävdes att parten som inte hade tillräckliga kunskaper hade förvärvat sådana inom utsatt. I dessa fall fick kunskapskraven betydelse även efter giftermålet.

De ogifta hade mycket att vinna på att förvärva läsförmåga. Inte minst då det tidigmoderna samhället präglades av en tvåförsörjarmodell. Det är därför rimligt att anta att pigor och drängar strävade efter att ingå äktenskap. Det var helt enkelt ett sätt att trygga sin försörjning. Ur detta perspektiv fick läskunnigheten inte enbart betydelse för det religiösa levernet utan också för människors försörjningsmöjligheter. Således bör läskunnighet ha ansetts ha varit särskilt viktig att förvärva, inte minst bland de resurssvaga.

Mycket talar för att kunskaperna som krävdes för att ingå äktenskap försåg blivande matmödrar med viktiga verktyg, då matmödrar och husbönder hade ansvar för tjänstefolkets kunskaper. Den läsförmåga många hade förvärvat redan som ogift kunde därmed vara dem till gagn senare i livet.

Hon lärde dem läsa i bok – kvinnor i rollen som lärare

Föregående kapitel har visat att läskunnighet spelade en viktig roll för de individer som ämnade ta nattvard och inte minst för dem som ville ingå äktenskap. Att kunna läsa kom därmed att bli särskilt viktigt för de ogifta. Kunskapskraven försåg också många kvinnor med viktiga förkunskaper som kunde nyttjas i andra sammanhang. Bland annat gjorde läskunnighet att en kvinna kunde lära andra då folkundervisningen byggde på att alla församlingsmedlemmar tog del i den vilket skapade ett behov av lärare.

I detta kapitel skall jag behandla en syssla där läsförmågan blev central, nämligen undervisning. Som visats i kapitel 2 kunde undervisningen ta olika form och involvera flera olika lärare. Detta kapitel ämnar studera några av de lärarroller som kom att innehas av kvinnor. Kapitlets första del behandlar den obetalda undervisningen som tog plats i det egna hus hållet. För att studera detta behandlas flera olika källgrupper såsom likpredikningar, personalier, sockenstämmoprotokoll och visitationsberättelser. Anledningen till källornas olika karaktär är att ingen källgrupp ensam tillåter en fullständig kartläggning.

Kapitlets andra del berör den betalda undervisning som innebar att läskunniga personer hade vissa chanser att skaffa sig viss inkomst. Det primära materialet består av kyrkliga räkenskaper från 1700-talet. Tre dala-socknar är i fokus; Orsa, Älvdalen och Floda. Dessa socknar var av olika orsaker beroende av att använda sig av flera olika lärare vilket gör dem intressanta. Vid sidan av dalasocknarna har även räkenskaper från Arjeplog studerats. Detta då församlingen hade vissa likheter med de förstnämnda socknarna och kan bredda vår bild av kvinnors försörjningsmöjligheter. Vid sidan av räkenskaperna har andra kyrkliga källor såsom sockenstämmoprotokoll använts om dessa har berört undervisningen. Frågor som kommer att besvaras i detta kapitel är; i vilka sammanhang undervisade kvinnor? Vilka var dessa kvinnor? Vad undervisade de i? Vad gav undervisningen för avkastning?

De källor som står till detta kapitel förfogande härstammar från 16- och 1700-talen. När det gäller de avlönade lärarna är fattigkassans räkenskaper en primärkälla. Dessa härstammar till största del från 1700-talet då det var vanligt att kyrkan använde sig av olika lärare. Likaså kommer sockenstämmo- och visitationsprotokoll studerats om dessa rör folkundervisningen. Men för att förstå försörjningsmöjligheterna som fanns i 1700-talets folkundervisning måste vi också förstå den undervisningstradition som hade lagt grunden för den. För att göra detta kommer likpredikningar, personalier och andra kyrkliga källor från 1600-talet studeras. Det är här detta kapitel tar sin början.

Folkundervisningens praktik: en utmaning för forskningen

Som visats i kapitel 2 var den tidigmoderna folkundervisningen allt annat än enhetlig och många församlingar brottades med problemet att nå ut med undervisningen. Långt ifrån alla församlingar hade en klockare eller skolmästare som kunde bistå prästen i undervisningen. Avsaknaden av klockare och skolmästare hade många gånger ekonomiska orsaker. Många församlingar hade helt enkelt inte råd att anställa en skolmästare eller för den delen en kompetent klockare. Dessa problem resulterade i att den kyrkligt ledda folkundervisningen behövde kompletteras. Detta komplement var emellertid inte långt borta. Församlingsmedlemmarna undervisade varandra. Undervisningsmodellen vilade till stor del på *hemundervisning* där församlingsmedlemmarna aktivt tog del i den.

Den tidigare forskningen har mycket riktigt understrukit hemundervisningens viktiga roll i den tidigmoderna folkundervisningen. Trots detta har hemundervisningens praktik sällan varit ämne för några större studier utan har ofta hamnat i skymundan för skolundervisningen vars källor (till exempel matriklar) ger oss en tämligen god inblick i vad undervisningen bestod av och dess elever –även om skolundervisningen också var ojämnt förekommande. Det är svårt att få insyn i hemundervisningen då den förstås skedde i hushållet. Dock finns det källmaterial som kan ge oss en inblick i denna praktik och vilka som utförde den. En sådan undersökning kräver emellertid att flera olika källgrupper studeras då informationen tenderar att vara betydligt mer ”utspridd” än den som berör den regelrätta skolundervisningen. Dessa källor kan ge oss en mer detaljerad bild av den tidigmoderna folkundervisningen och dess lärare.

Egil Johansson har uppmärksammat i husförhörslängder från Leksand år 1628 att kvinnorna, och särskilt döttrarna, besatt en god läskunnighet, något som han menar var naturligt då de skulle ”ikläda sig allt mer av undervisningens ansvar för kommande barn”.³⁴⁶ Likaså har han menat att

³⁴⁶ Johansson 1993, s. 135

kvinnornas goda läskunnighet i Bygdeå under första hälften av 1800-talet troligtvis kan förklaras av att de i rollen som mor hade ansvar att lära sina barn att läsa.³⁴⁷ Denna tes har klara kopplingar till kapitel 3 där jag har visat att blivande hustrur och matmödrar försågs med de nödvändiga kunskaperna för att axla detta ansvar innan de ingick äktenskap. I detta kapitel kommer denna bild förstärkas allt mer då de källor som skall studeras visar hur kvinnor hade en viktig roll att spela i den tidigmoderna folkundervisningen.

Mor och matmor i folkundervisningens tjänst

Den tidigmoderna folkundervisningen byggde på flera olika lärare. Dessa kunde bestå av prästerskapet, klockaren och skolmästaren. Det var emellertid långt ifrån alla församlingar som hade råd att anställa en skolmästare eller dylikt, och i flera fall saknades skola. Kyrkan var därför i behov av andra lärare och här kom församlingsmedlemmarna själva att iklä sig dessa roller. I denna undervisningsmodell var kvinnor en viktig del och vissa kom helt eller delvis försörja sig som lärare. För att förstå den undervisningsrelaterade försörjningsmöjlighet som växte fram under 1700-talet måste vi emellertid förstå den undervisning som till viss del föregick samt kompletterade den – nämligen den som tog plats i det egna hushållet, och var obetalt. Här fanns det en tanke från kyrkans sida att församlingsborna själva – utöver prästerskapet – skulle undervisa i det egna hushållet. Detta krav kom att förstärkas än mer i och med 1700-talets förordningar som lade allt mer press på att föräldrar och det gifta paret skulle undervisa sitt hushåll.

Kvinnors viktiga roll i folkundervisningen har ofta kommit i skymundan för de patriarkala strukturer som präglar de normativa källorna som ofta har använts för att beskriva hemundervisningen – till exempel *Hustavlan*. Daniel Lindmark menar att normerna som betonades i *Hustavlan* var ”klart patriarkala till sin karaktär” då det var husbondens ansvar för ”de underlydandes sedlighet som poängterades”.³⁴⁸ Att männen ofta lyftes fram i normativt material som berör folkundervisningen är påtagligt. Trots detta vittnar flera källor om att det ofta var hustrun som undervisade hushållsmedlemmarna.

³⁴⁷ Johansson 1972, s. 113.

³⁴⁸ Lindmark 1993, s. 33. Hilding Pleijel som studerat husandakten och husförhören under denna tid lyfter fram husfadern i koppling till hemundervisningen. Enligt Pleijel skulle husfadern bl.a. lära sitt husfolk ”välsignelsen till bords” och tacksägelse, men även morgon och aftonböner. Se vidare Pleijel 1962, s. 16.

Genom likpredikningar lyfte kyrkan fram vikten av att gifta kvinnor undervisade. Redan under 1600-talet knöts kvinnor till denna praktik.³⁴⁹ I likpredikan om Malin Carlsdotter – som var dotter till kyrkoherde i Fellingbro utanför Arboga – går det att utläsa år 1651 att hon höll sina barn till ”Gudz Ord” såsom ”hon sjelfff[...] älskat hafwer”.³⁵⁰ Ett annat exempel är kyrkoherdedottern Catharina Tidemansdotters likpredikan från år 1628 som berättar att Catharina skall ha lärt sina barn ”hwad sigh borde/ effter som thet hon them affton och morgon/ så och för och effter Måltijdh hadhe til bön och lärde them mera läsa/ än theras ålder syntes lijdh”.³⁵¹ Enligt likpredikan skall Catharina tidigt ha börjat undervisa sina barn då det äldsta barnet inte var mer än sitt ”fämpte och thet andra i fierde åhret”. Trots barnens ringa ålder fann hennes man ofta barnen ”medh sina A b c Böcker” tillsammans med Catharina medan hon utförde sina sysslor.³⁵² Av likpredikan att döma hade Catharina höga krav på barnens kunskaper då hon under dessa stunder skall ha uppmanat barnen att läsa för henne både i och utan bok trots att barnen enligt predikan ”inthet skulle kunna giöra nåttot gagn medh Bokene”.³⁵³ Även om hennes man skall ha varit kritisk till hennes höga krav på barnens förkovring verkar undervisningen ha fortsatt. Då Catharinas man menade att han ”icke kuna föga förstå thenne smås läsningh” skall hon ha svarat att

förstår the icke så må the lickwäl wänia sig här wijdh i tijdh- eller åth minstone mädan the här sittia/ wara ifrån sällskapet/ och således icke lära sigh aff them baffas eller annan odygd.³⁵⁴

Catharina kan även knytas till barnens religiösa fostran då hon ofta tog med barnen till kyrkan och gjorde dem ”kyrkio kära”.³⁵⁵

Undervisningsansvar omfattade inte endast de egna barnen. Det var vanligt att det tidigmoderna hushållet bestod av tjänstefolk och andra släktingar vars förkovring och moraliska uppfostran även behövde upprätthållas. Som visats i kapitel 3 hade det gifta paret ansvar för tjänstefolkets

³⁴⁹ Pirjo Markkola menar att genom lutherdomen fick kvinnors obetalda arbete i hushållet status då det sågs som Guds kall. Se vidare Markkola 2008, s. 95.

³⁵⁰ *Lijkpredikan öfver then Äbreborne/Gudfruchtighe och myckit Dygderijke Matrona H. Malin Carls Dotter*, Västerås 1651, opag.

³⁵¹ *Thens fordom Äbreborne/Hedersamme och dygderijke Matrones och Doctorinnes/ Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning*, Uppsala, 1628, opag.

³⁵² *Thens fordom Äbreborne/Hedersamme och dygderijke Matrones och Doctorinnes/ Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning*, Uppsala 1628, opag.

³⁵³ *Thens fordom Äbreborne/Hedersamme och dygderijke Matrones och Doctorinnes/ Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning*, Uppsala, 1628, opag.

³⁵⁴ *Thens fordom Äbreborne/Hedersamme och dygderijke Matrones och Doctorinnes/ Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning*, Uppsala, 1628, opag.

³⁵⁵ *Thens fordom Äbreborne/Hedersamme och dygderijke Matrones och Doctorinnes/ Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning*, Uppsala, 1628, opag.

kunskaper, liksom att kontrollera att religiösa förpliktelser såsom husandakten inte försumrades. Exempelvis berättas det att Agneta Gudmundsdotter – som var dotter till borgmästaren i Norrköping – ofta läste Bibeln och aldrig försummade sina morgon- och aftonböner. En praktik som hon också uppmanade sitt husfolk att följa och hon skall ha ”förmenadt någon aff them gå til Sängz förän Bönestunden war öfwerståndin”.³⁵⁶

Samma praktik går att finna inom adeln. Bland annat berättas det att Märta Esbjörnsdotter undervisade hela sitt hushåll samt ”förmant sitt husfolck/ att achta Gudz tiensten och sine ordentlighe bönestunder/ så wäll hema/ som uthi församlingen”.³⁵⁷ Här kan också nämnas Violetta Lamb som höll sitt tjänstefolk till tukt och ärlighet.³⁵⁸ Likaså skall Catharina Tidemansdotter ha hållit sitt tjänstefolk:

til tucht/Gudhfruchtigheet och böner hema i hwset/ hållit them ock så flitigt til Kyrkiegångh / och straffa them när the icke så flitigt hörde på predikningar och gjorde sina böner som henne tychte.

Vid de tillfällen husfolket inte skötte bönerna på rätt sätt skall hon enligt predikan ha deltagit i bönen med moderliga förmaningar.³⁵⁹

Det var viktigt att undervisningen av hushållets medlemmar sköttes på rätt sätt då kunskaper såsom läskunnighet och kristendoms kunskap kontrollerades av prästerskapet. Exempelvis kan vi se att Malin Carlsdotters undervisning resulterade i att hennes tjänstefolks goda kunskaper var allmänt kända bland prästerskapet i församlingen. Enligt hennes likpredikan kunde ”Predikanterna här i Församlingen henne Witnessbörd gifwa [...] / hwilka hennes husfolck åhrligen i theras Christendoms Stycken hört och Examinerat hafwa”. Vidare berättar likpredikan att Malin på daglig basis höll morgon- och aftonböner med hela sitt hus.³⁶⁰

Likpredikningar har dock vissa begränsningar som källa. Ett problem är att dessa först och främst knyts till de högre kretsarna. Det finns därmed anledningen att ifrågasätta källornas representativitet då de inte säger något om kvinnors undervisning i andra sociala grupper. Dock finns det annat material som visar att samma praktik förekom i de lägre kretsarna. Inte

³⁵⁶ *Een Lijkpredikan hållen Uthöfwer then fordom Hederlige/Gudfruchtige och Dyderijke Matron/ H. Agneta Gudmundsdotter*, Linköping 1648, opag.

³⁵⁷ *Een Christeligh Lijkpredikan: Öffuer[...]Frw Märtha Esbjörns Dotter Bock*, Stockholm 1632, opag.

³⁵⁸ *En Christeligh Lijk Predikan/ Öfwer[...]Frw Wioleta Lamb*, Uppsala 1647, opag. I hennes likpredikan lyfts hennes man fram som hennes ”herre hufwud och förman”. Detta är dock en av få likpredikningar som studerats där kvinnans underordnade roll tydligt understryks. Kekke Stadin har lyft fram att tanken om ömsesidig kärlek och respekt alltmör kom att prägla maktförhållandet mellan hustrun och man. Se vidare Stadin 2008.

³⁵⁹ *Thens fordom Åbreborne/Hedersamme och dyderijke Matrones och Doctorinnes/ Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning*, Uppsala, 1628, opag.

³⁶⁰ *Lijkpredikan öfwer then Åbreborne/Gudfruchtighe och myckit Dyderijke Matröna H. Malin Carls Dotter*, Västerås 1651, opag.

minst var hemundervisningen vanlig i de stift där prästerskapet tidigt hade intresserat sig för folkundervisningen. I flera delar av Västerås stift går det att finna spår av undervisningen relativt tidigt. I Karbennings kyrkoarkiv kan vi se att församlingsmedlemmarnas kunskaper redan på 1600-talet kontrollerades och här gör hemundervisningens viktiga roll sig påmind då flera av församlingsmedlemmarnas kunskaper ansågs vara resultatet av föräldrarnas goda omsorg. Exempelvis berättar personalien om Olof Henrikssons son från år 1694 att han blev informerad ”af *moodren* [...] utij sine Christendoms stycker”.³⁶¹ Likaså lärde sig änkan Kierstin Olofzdotter att läsa ”utj book” av sina föräldrar.³⁶² Även om långt ifrån alla personalier från Karbenning nämner något om församlingsmedlemmarnas undervisning – många var ju trots allt inte födda i församlingen – så visar flera personalier att det gifta paret spelade en viktig roll i hemundervisningen, och hade gjort det tämligen länge. Många av församlingsmedlemmarna var födda under 1600-talets första hälft vilket tyder på att de tidigt hade tagit del i undervisningen. Mellan åren 1694-1700 är det 14 personalier som specifikt lyfter fram att det var föräldrarnas undervisning som var förklaringen till en församlingsmedlems goda kunskap. Det är framför allt läsning i, eller uti, bok som omnämns men även begrepp såsom kristendomsstycken förekommer. Även om husförhörslängderna från Karbenning saknas för dessa sju år så vittnar längderna från år 1731 om att innantilläsning kontrollerades i församlingen.³⁶³ Om läskunnighet var ett av kraven kan den således ha varit en del av folkundervisningen innan detta år.

Det är viktigt att lyfta fram i sammanhanget att denna praktik inte endast återfinns i Västerås stift. Bland annat menade prästerskapet i Köla socken i Värmland år 1711 att Böret Bengtzdotter från Boda hade lärt sig sina kristendomsstycken utan till tack vare moderns undervisning.³⁶⁴

Vidare vittnar personalierna, i likhet med likpredikningarna, om matmödrars undervisning. Exempelvis höll Kierstin Olofzdotter i Karbenning, som nämnts ovan, inte bara sina barn utan även sitt ”husfolck uti Gudzfruchtan”.³⁶⁵

Att det gifta paret hade ett viktigt ansvar när det gällde hushållets undervisning vittnar också den samtida andaktslitteraturen om som underströk vikten av denna syssla. Bland annat vände sig bönboken en *Andelig Pärle-Skerud* som utkom år 1696 direkt till kvinnor och uppmanade dem att öva

³⁶¹ Död- och begravningsböcker, år 1694, nr. 26, F:1, Karbennings kyrkoarkiv. Min kursivering.

³⁶² Död- och begravningsböcker, år 1697, nr. 13, F:1, Karbennings kyrkoarkiv.

³⁶³ Se vidare Husförhörslängder, AI:1, Karbennings kyrkoarkiv.

³⁶⁴ Här nämns det att fadern hade dött i det ”Pålska kriget”. Se vidare Död- och begravningsböcker, år 1711, s. 129, F:1, Köla kyrkoarkiv.

³⁶⁵ Död- och begravningsböcker, år 1697, nr. 13, F:1, Karbennings kyrkoarkiv.

barnen i katekesen.³⁶⁶ Enligt Sigfrid Estborn som studerat den tidigmoderna bönelitteraturen kom denna litteratur att alltmer reflektera det ”lekamliga livets angelägenheter”.³⁶⁷ Således kan andaktslitteraturens innehåll ses som en återspeglning av de sysslor som präglade människors vardag och vad som till viss del förväntades av dem.³⁶⁸ Det var heller inte helt ovanligt att kvinnor porträtterades i konsten med böcker eller när de undervisade.³⁶⁹

Personalier och likpredikningar har det gemensamt att det kan vara svårt att säkert veta vem som faktiskt gjorde vad. Källgrupperna tillhör specifika genrer med klara stilistiska drag. Det går därför att ställa frågan om de verkligen återspeglar hur undervisningen verkligen gick till då genererna var del av traditionen att inte säga något negativt om den avlidne. I genren underströks prästerskapets egenskaper som kvinnor och män skulle sträva mot. Dessa egenskaper bör enligt Stadin snarare ses som en förmedling av ett ideal än faktiska levnadsförhållanden.³⁷⁰ För att komma åt kvinnors roll i folkundervisningen behöver vi därför komplettera med andra källor. Kyrkoarkiven innehåller flera spår som visar att likpredikningarna och personalierna med största sannolikhet återspeglar en praktik som faktiskt förekom. Under en generalvisitation i Älvdalen år 1787 uppmanades bland annat föräldrar och husbönder att läsa Bibeln, att nyttja bönen och ”föreläsa sina barn och tjänstefolk med goda exempel”.³⁷¹

Ansvar för tjänstefolkets kunskaper återfinns också på flera ställen under 1700-talet. I Berg i Skara stift år 1704 uppmanades exempelvis föräldrarna att ”fordra räkenkap af sina barn och tjenstehion hwad the hafwa lärdt i kyrkian”.³⁷² I Bettna år 1733 i Södermanland uppmanade prästerskapet församlingsmedlemmarna att de alltid skulle:

hålle bönen i huset morgon och afton efter det wanliga bonesätt, läsa til och från bordz på de sättet, at altid en af barnen eller de yngre läse hårdt och rätt[...]så kunna de der medelst altid tiltaga i rätt kunskap och gudachtighet.³⁷³

³⁶⁶ Lindquist 1939, s. 190.

³⁶⁷ Estborn 1929, s. 323f.

³⁶⁸ Detta framkommer i de texter som riktade sig till olika yrkesgrupper. Till exempel fanns det böner som riktade sig specifikt till köpmän. Se vidare Lindquist 1939, s. 277.

³⁶⁹ Johansson 1977, s. 32.

³⁷⁰ Stadin 2008, s. 214.

³⁷¹ Visitationsprotokoll, år 1787, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

³⁷² Födelse och dopböcker, år 1704, s. 213, C:2, Bergs kyrkoarkiv.

³⁷³ Skrivelser, resolutioner från Kunglig Majestät m.fl., år 1733, s. 140, J:1, Bettna kyrkoarkiv.

I Arbrå berömdes föräldrar och husbönder ”för deras sannfällighet att lära sina barn läsa i bok”.³⁷⁴ Här uppmuntrades föräldrar, husbönder och *matmödrar*.

til dagelig husandacht och at hålla bön med sina barn och tjänste folk på det sättet, at de låta de unga hwar sin gång läsa bönerna hårdt på det så mycket skickeligare här med tilgå måtte, och de yngre Kunna rättas, i bönernas läsande, om de uti något fela, och således ei glömma bort, hwad de i barnåren lärdt hafwa.³⁷⁵

I Älvdalen år 1749 beskrevs varje husfader som en ”lärare uti sitt eget hus” i samband med en visitation. Detta betyder emellertid inte att det endast var husfadern som skötte denna syssla i församlingen utan även ”föräldrar” och ”matmödrar” uppmunrades här att undervisa hushållet.³⁷⁶ Att husfolket hade ansvar för tjänstefolkets kunskaper och religiösa fostran återfinns således på flera håll vilket vittnar om att prästerskapets förväntan var tämligen utbredd. Det bör också tilläggas att Pirjo Markkola har lyft fram att en titel som *herre* kunde åsyfta både husbonden och matmodern i de religiösa instruktionerna. Husfolket må ha knutits till en manlig kategori men både den gifta kvinnan och mannen ansågs representera den.³⁷⁷

Den noggranna kontrollen över församlingsbornas kunskaper ledde sannolikt till att det var svårt för det gifta paret att undgå prästerskapets kritik om barnens eller tjänstefolkets kunskaper var dåliga. Bristande kunskaper bör ha uppdagats även i de fall en piga eller dräng inte hade närvarat vid husförhöret. Föregående kapitel har visat att tjänstefolk var tvungna att genomgå förhör när de flyttade, vilket bör ha lett till att prästerskapet blev varse om en mor eller matmor brustit i sitt undervisningsansvar. Bristande kunskaper kunde också upptäckas på andra sätt. I Arbrå år 1752 skulle de som ämnade ta nattvarden för första gången förhöras:

uti hela församlingens, men i synnerhet föräldrars, faddrars och husbönders närvaro.³⁷⁸

Det är rimligt att anta att en mor eller matmor kände viss skam om barnet eller den unga pigan/drängen uppvisade bristande kunskaper, särskilt då detta skulle uppdagas inför hela församlingen.

Undervisningen av hushållsmedlemmarna bör ur detta perspektiv ha ansetts vara en viktig syssla. Detta går tydligt att se i ett exempel från Färila år 1733 där ansvaret för pigan Margreta Pärsdotters undervisning inte föll på prästen utan istället på hennes ”fader och husbonde”.³⁷⁹ Då många

³⁷⁴ Räkenskaper för kyrka, huvudböcker, år 1752, s. 138, LIIa:2, Arbrå kyrkoarkiv.

³⁷⁵ Räkenskaper för kyrka, huvudböcker, år 1752, s. 139, LIIa:2, Arbrå kyrkoarkiv.

³⁷⁶ Visitationsprotokoll, år 1749, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

³⁷⁷ Markkola 2008, s. 94.

³⁷⁸ Räkenskaper för kyrka, huvudböcker, år 1752, s. 142, LIIa:2, Arbrå kyrkoarkiv.

³⁷⁹ Bilagor till husförhörlängder, år 1733, nr. 196 (baksida), HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

pigor och drängar flyttade från hemorten för att ta årstjänst så var det husbonden och matmodern på den nya orten som var tvungna att ansvara för deras kunskaper. Detta skedde antingen genom att de själva undervisade, att de delegerade bort ansvaret till någon annan i hushållet eller betalade någon utifrån att göra detta. Om valet föll på att själva undervisa sitt tjänstefolk förutsatte det att det gifta paret besatt rätt kvalifikationer. De behövde själva kunna läsa.

Hemundervisningen kan på flera sätt knytas till ett kvinnligt utbildningsideal under denna period. Exempelvis vittnar Malin Carlsdotters likpredikan från år 1651 om att hon undervisades i ”Gudz Fruchtan/ hans helga Ordz läsande och betrachtande” så väl som andra ”Stycken och Dygder” som en ”tuchtigh Jungfrw/ och dygderijk hustru/ medh tijdhen wäl anståå skulle”.³⁸⁰ Kunskaperna som tidigt förvärvades skulle hjälpa kvinnan att bli en god hustru som besatt alla de goda egenskaper som förväntades av henne – med andra ord förmedlades ett slags ideal. Många av de färdigheter som en kvinna lärde sig under sin barndom försåg henne med klara verktyg att axla det ansvar som ställdes på en gift kvinna. Flera av dessa kunskaper var praktiska för att kunna driva ett hushåll. Borgardottern Birgitta Hieronimidotters likpredikan förtäljer till exempel att hennes föräldrar hade övat och strängt hållit henne ”till hwssyslor och allahanda nödhrtorfftigt arbete/ som henne medh tijdhen i hwshåld til godtiåna kunde”.³⁸¹

Ur detta perspektiv var läskunnigheten en praktisk färdighet. En färdighet som de var tvungna att besitta innan de ingick äktenskap – som visats i kapitel 3. Denna förkunskap försåg både de högre och lägre kretsarna med möjligheten att undervisa barn och andra hushållsmedlemmar – ett ansvar som prästerskapet inte var sena med att understryka som viktigt. Det var därför av stor vikt att en gift kvinna kunde läsa. Detta bör ha varit särskilt gällande i de områden där kyrkan hade svårt att nå alla med sin egen undervisning och där det fanns få skolor.

Det bör dock lyftas fram att även om många behövde besitta viss läskunnighet innan de ingick äktenskap så betydde detta inte att alla nödvändigtvis klarade av att undervisa sitt hushåll. I områden där kyrkans kontroll var bristfällig, eller det saknades lärare var det kanske svårt att upprätthålla den läsförmåga som man hade förvärvat innan äktenskapet. För vissa hade läsförmågan varit bristfällig redan från början. I svaret till 1812 års uppfostringskommitté uppgav kyrkoherden i Älvdalen att flera föräldrar hade undvikit att betala skolmästaren för att själva undervisa sina barn. Detta

³⁸⁰ *Lijkpredikan öfver then Äbreborne/ Gudfruchtighe och myckit Dygderijke Matröna H. Malin Carls Dotter*, Västerås 1651, opag.

³⁸¹ *Een Lijkpredikan I then hederlige och dygdesamme Quinnes/ hustru Birgitta Hieronymi dotters*, Stockholm 1613, opag.

menades ha lett till bristande kunskaper i både innantilläsning som stavning.³⁸² Detta betyder emellertid inte att all hemundervisning hade svårt att nå upp till prästerskapets kunskapskrav. På flera ställen berömdes till och med föräldrar, matmödrar och husbönder för deras gedigna undervisning. Hemundervisningen var många gånger vital för folkundervisningen under 1700-talet.

Kvinnor som avlönade lärare

Hittills har jag skrivit om kvinnor som undervisade i sina egna hushåll. Kvinnor kom emellertid även att användas som avlönade lärare i folkundervisningen. Dessa visar att det var långt ifrån endast soldater eller lytta som stod för undervisningen ute i socknarna, vilket gjorts gällande i tidigare forskning.

Då kvinnor tidigt tog en aktiv roll i den obetalda folkundervisningen bör detta ha banat väg för att läskunniga kvinnor även kunde försörja sig som lärare. Det måste ha funnits behov av lärare då vi inte kan förutsätta att alla föräldrar eller husfolk hade tillräckligt goda kunskaper att undervisa sina hushåll. Vilka var dessa kvinnor? Vad undervisade de i? Vad gav undervisningen för avkastning? Innan vi undersöker detta bör det nämnas att kvinnliga lärare inte var något som var specifikt för den svenska kontexten. I Europa finns flera exempel på kvinnor som undervisade individer som inte tillhörde det egna hushållet. Exempelvis skall en grupp ogifta kvinnor år 1725 i La Fouillouse i Frankrike bland annat ha undervisat barn i religion medan några andra grupper lärde ut läsning och katekesen till unga flickor.³⁸³ Det förekom i Sverige att kvinnor var verksamma som lärare i privat regi. I 1700-talets Avesta försökte flera föräldrar ”undkomma den ordinarie skolan genom att låta billiga ’kvinnfolkpersoner’ undervisa barnen”.³⁸⁴ Exempelvis höll en ”hustru Brita” biskola redan år 1725 för några barn. Hennes biskola verkar inte ha varit långlivad då Brita blev ”allvarligen tillsagd att söka sig annat näromedel”. I kritiken framhävde bland annat skolmästaren att kvalitén på hennes undervisning var bristfällig och att det skulle krävas ”större möda [...] att rätta dem än å nyo informera dem”.³⁸⁵ Om det verkligen var kvalitén på hennes undervisning eller om det var konkurrenssituationen som prästerskapet uppfattade som problematisk går det endast att spekulera i. Dock verkar biskolorna på effektivt

³⁸² Likaså uppdagades bristande utantillkunskaper. Se vidare Från konsistorierna infordrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, år 1814, s. 1211, EIIb:3, 1812 års Uppfostringskommitté. Denna socken kommer nedan att behandlas.

³⁸³ Hunt 2016, s. 80.

³⁸⁴ Norberg 1956b, s. 1030.

³⁸⁵ Norberg 1956b, s. 1030.

sätt ha motarbetats av kyrkan och verkar sällan ha varit långlivade i församlingen.³⁸⁶

Det var långt ifrån alla kvinnor som hade möjlighet att hålla skola som Brita ovan. I många landsortsocknar var det betydligt svårare att undervisa i privat regi än i städerna. Dock fanns andra möjligheter. Carin Bergström har i sina studier av folkundervisningen i tre kontrakt i Lund, Karlstad och Uppsala stift bland annat uppmärksammat kvinnor som försörjde sig som lärare. Hennes studie fokuserar dock till största del på tiden strax före år 1842, även om vissa skolmostrar från slutet av 1700-talet lyfts fram. Bergström menar att en förklaring till varför forskningen främst har studerat tiden kring och efter år 1842 kan förklaras av källäget men även osäkerheten i ”lärarnas anställningsvillkor” som resulterade i att det sällan återfinns förordningar och matriklar som handlar om lärarna.³⁸⁷ Dock kan andra källgrupper ge en inblick i undervisningen under tidigmodern tid men också lärarnas ”anställningsvillkor” – eller för detta syfte kanske mer centralt; lärarnas *försörjningsmöjligheter*. Jag skall nu studera några av de socknar där kvinnliga lärare var verksamma och till viss del försörjde sig genom att undervisa.

Orsa

Socknens undervisning och dess lärare

Som visats i kapitel 2 såg folkundervisningen olika ut mellan stiftet och församlingar. Medan vissa församlingar tidigt under 1700-talet hade uppfört en skola och anställt en skolmästare var det andra församlingar som länge saknade detta. En av dessa socknar var Orsa som till slutet av 1700-talet saknade en officiell skolmästare och skolbyggnad.³⁸⁸ Detta betyder emellertid inte att folkundervisningen i socknen var obefintlig under denna period. Mycket tyder på att församlingsborna verkligen undervisades. Orsaken till detta kan dels förklaras av att Orsa hörde till Västerås stift där det redan år 1679 beslöts att husförhör eller ”*skriftrisor* skulle hållas” vilket betydde att kyrkan tidigt hade intresserat sig för folkundervisningen, dels bör 1723 års resolution ha inneburit att kunskaper behövde förvärfvas och därmed förmedlas.³⁸⁹

³⁸⁶ Norberg 1956b, s. 1030.

³⁸⁷ Bergström 2000, s. 12.

³⁸⁸ Detta enligt det svar församlingen gav till 1812 års uppfostringskommitté. Se vidare Från konsistorierna infordrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, år 1813, s. 1155ff., EIIb:3, 1812 års Uppfostringskommitté.

³⁸⁹ Boëthius 1957, s. 50. Min kursivering. Likaså hade biskop Rudbeckius strävan att kontrollera församlingsmedlemmarnas kunskaper lagt en viktig grund.

Att undervisa församlingsborna var inte helt lätt. En orsak var de geografiska förhållanden som innebar att kyrkan hade svårt att nå de avlägsna byarna med sin undervisning. Under en visitation år 1731 frågade moraprosten J. Emporelius om ”några vissa personer undervisade barnen i kristendom i de byar, som voro avlägsna från kyrkan”. Han fick svaret att undervisningen endast nådde dem som ”bodde i Kyrkbyn” medan de andra barnen blev undervisade av sina föräldrar. Detta fick Emporelius att rekommendera att i de ”byar, som voro avlägsna, och från vilka man ej kunna sända sina barn i skolan framme vid kyrkan, borde några vissa personer vara, som kunde undervisa barnen i katekes”.³⁹⁰ Detta resulterade i att kyrkan de efterföljande åren införskaffade och delade ut flera böcker till församlingsmedlemmarna, samt att flera byskolelärare tillsattes. Hur upprättandet av dessa ”byskolor” såg ut är svårt att veta enligt Johannes Boëthius, som studerat undervisningen i socknen, på grund av det bristande källäget. Här är vi hänvisade till fattigkassans räkenskaper för att få en inblick i undervisningen, då det var medel från fattigkassan som avlönade lärarna när de undervisade, i alla fall när det gällde mindre bemedlade barn.³⁹¹

I räkenskaperna mellan åren 1741-1796 som Boëthius har studerat och transkriberat återfinns flera kvinnor. Exempelvis undervisade hustru Anna Lötström år 1752-1753 och avlönades med ”16 dlr 8 ö”. Likaså erhöll pigan Brita Olsdotter 30 daler för att ha undervisat 12 barn, samt hustru Karin Matsdotter som avlönades ”27.16 dlr” för att ha undervisat ”11 barn i Stackmora och Åberga” under 10 veckor.³⁹² Att kvinnor undervisade i Orsa framkommer alltså tydligt i materialet. Flera av dem är också återkommande i räkenskaperna under ett längre tidsspänn. Till exempel undervisade Karin Matsdotter mellan åren 1757-1786. Detta talar för att det inte var någon tillfällig lösning när kvinnor undervisade i denna socken. Något som också kan nämnas är att utav cirka 50 lärare var det åtta som inte kom från Orsa. Av dessa åtta var sex kvinnor.³⁹³

I räkenskaperna listas utbetalningar till byskolelärarna från och med 1740-talet, häribland flera kvinnor, och från 1760-talet nämns även elevantal.³⁹⁴ Enligt Boëthius var den första kvinnan Anna Lötström som ”höll skola” mellan åren 1752-1753, medan Karin Matsdotter kan ses som socknens första egentliga ”lärarinna” i och med att hon nämns med denna titel.³⁹⁵ Dock understryker Boëthius källornas begränsningar då vissa lärare

³⁹⁰ Boëthius 1957, s. 52.

³⁹¹ Boëthius 1957, s. 53.

³⁹² Boëthius 1957, s. 54.

³⁹³ Boëthius 1957, s. 56f.

³⁹⁴ Boëthius 1957, s. 53.

³⁹⁵ Boëthius 1957, s. 57. För att undvika att skriva in mig i en modern uppfattning om lärarrollens professionalisering väljer jag kort och gott att endast tala om ”lärare” istället

klumpas samman och i vissa fall nämns inte ens läraren vid namn. Som exempel lyfter Boëthius fram en ”piga i Kallmora” som undervisade i byn mellan åren 1757-1786.³⁹⁶ Något som Boëthius däremot inte uppmärksammar är att avsaknad av titel också återfinns bland de manliga lärarna. Här kan nämnas att Lars Beltare, som Boëthius nämner som en av de tidiga skolmästarna på 1740-talet, endast nämns vid namn i räkenskaperna år 1746. Den enda informationen vi kommer åt är att Lars skall ha fått ”betalt för fattigbarns information”.³⁹⁷ Någon titel omnämns emellertid inte. Frånvaron av yrkestitel var därför inte något som bara gällde kvinnor.

När det kom till flera av lärarna som nyttjades av kyrkan är det svårare att finna någon konsekvent ”titelanvändning”. Det var till exempel inte ovanligt att titeln ”skolmästare” användes för att omnämna en vanlig byskolelärare.³⁹⁸ I Älvdalen år 1763 användes ”skolmästare” för att åsyfta de lärare som var verksamma i de olika byskolorna ute i socknen trots att församlingen saknade någon på denna position i egentlig mening.³⁹⁹ Att titlar inte användes konsekvent kan förklaras av att olika slags lärare användes vars undervisning tenderade att variera, både i fråga om avsättandet av tid samt i elevantal. Lärarrollerna kunde därför se olika ut.

Något annat som kan ha orsakat avsaknaden av titlar var att mycket lärararbete – liksom annat arbete – var ett slags delsyssla under denna period då försörjningen som lärare ofta var knuten till en viss tid på året.⁴⁰⁰ Då betalning från fattigkassan dessutom berodde på elevantal och alltså kan ha varierat, kan inkomsten ha varit så låg att karaktären av delsyssla förstärktes ännu mer. Vissa lärare var i många fall utelämnade att finna flera försörjningsmöjligheter då behoven av undervisning varierade. Detta gör att lärarna sällan knyts till dessa titlar även om de delvis försörjde sig genom undervisning.⁴⁰¹ Dock bör det understrykas att lära-
mas inkomstmöjligheter kunde gå utöver fattigkassans utbetalningar. Detta kommer att diskuteras senare i kapitel.

En annan viktig sak att poängtera är att könsbestämda titlar inte alls användes i de studerade socknarna för att beteckna de kvinnliga lärarna.

för något slags könsbestämmande titel. I de fall det finns skäl att specificera genus kommer jag att tala om ”kvinnliga lärare”.

³⁹⁶ Boëthius 1957, s. 57.

³⁹⁷ Boëthius 1957, s. 53.

³⁹⁸ Det förekom även att dessa benämndes som ”läromästare”. Se vidare Solders 1981, s. 84 ff.

³⁹⁹ Visitationsprotokoll, år 1763, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv. För en inblick i diskussionen om att tillsätta en skolmästare eller inte år 1753 se vidare Visitationsprotokoll, år 1753, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁰⁰ I Älvdalen varade undervisningen bara en termin om året. Se vidare Severin 1981, s. 84.

⁴⁰¹ Inte minst påverkade 1700-talets avsaknad av stavningsregler i allra högsta grad det skrivna materialet. Detta gjorde att namn, titlar et cetera, varierar stort i källorna.

Oftast nämns endast vilket arbete de utfört utan någon konsekvent titel. Det kan finnas flera förklaringar till varför det inte fanns ett direkt behov av att särskilja de kvinnliga lärarna från de manliga lärarna – i de fall titlar förekom. För det första var titelanvändningen långt ifrån konsekvent, det fanns helt enkelt inte någon klar stöpt form när det kom till byskolelära- rollen. Att läraren var en man var inte alltid självklart. Även om språket tenderade att vara manligt kodat – till exempel var det inte ovanligt att instruktionerna sade att gossar var lämpliga lärare – var det inte alltid så undervisningen såg ut. Kvinnor kunde också användas som lärare. Detta verkar inte ha varit ett problem eller något som ansågs gå tvärs emot de rådande riktlinjerna.

För det andra återfinns flera exempel där prästerskapet lyfter behovet av att nyttja kunniga personer i undervisningen, utan att lärarnas genus omnämns. Detta tyder på att lärarnas kvalifikationer var det primära. Att inte specifikt särskilja de kvinnliga lärarna från deras manliga kollegor – både i fråga om titel och i lön – måste ha betytt att de kvinnliga byskolelä- rare inte sågs som andraklassens lärare.⁴⁰² Deras funktion var fullt lika god som männen, under förutsättning att de besatt de nödvändiga kunskap- erna.

Titlarnas problematik gör att det är svårt att bedöma vilka som bör klas- sas som de första egentliga lärarna, om det över huvud taget är möjligt. Det är därför svårt att utnämna Karin Matsdotter som den första egentliga kvinnliga läraren. Dessutom omnämner Boëthius transkriberingar en ”Gulis Kiersten på Digerberg” som redan år 1740 undervisade 16 elever. Kiersten återfinns emellertid inte i räkenskaperna utan omnämns istället på de sista sidorna i förhörboken för åren 1732-1746 som kort listar av- lönade lärare under åren 1739-1741.⁴⁰³ Varför Boëthius inte lyfter fram Kiersten är svårt att säga. Det återfinns dock andra källor som kan ge en skarpare bild av Kiersten samt förekomsten av kvinnliga lärare i socknen. Utifrån dessa källor är det ännu mer som talar för att Karin inte bör ses som den första kvinnliga läraren utan att kvinnliga lärare hade förekommit tidigare än så.

I samma socken fanns Skattunge, ett eget kapellag, som i likhet med Orsa har bevarat fattigkassans räkenskaper. Dessa räkenskaper berör flera av de byar som också omnämns i Orsamaterialet. Då räkenskaperna i Skat- tunge berör åren 1732-1750 kan dessa ge oss en bättre bild av folkunder- visningen i församlingen innan räkenskaperna i Orsa tar sin början. Materialet i Skattunge förtäljer dessutom att källorna som Boëthius har

⁴⁰² Då lärarnas lön, som senare kommer att visas, sällan går att uppskatta är det svårt att göra denna jämförelse.

⁴⁰³ Boëthius 1957, s. 50. Här kan nämnas att räkenskaperna som Boëthius redovisar för år 1746 stämmer överens med räkenskaperna i Skattunge från år 1746. I räkenskaperna i Skattunges kyrkoarkiv nämns dock lärarnas lön. Se vidare Längder över nattvardsgäster, s. 151, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv..

studerat har flera luckor då källgrupperna i vissa fall inte endast berör samma byar utan till viss del överlappar varandra tidsmässigt.

Räkenskaperna från Skattunge visar att det fanns fler kvinnor som undervisade i församlingen än vad Boëthius material ger sken av. Inte minst framkommer att Kiersten, som Boëthius över huvud taget inte lyfter fram i sitt material, kan ses som en av de tidiga lärarna. Hon uppträder redan år 1733, bara ett par år efter Emporelius uppmaning att tillsätta byskolelärare. Enligt räkenskaperna skall ”Gulis Kersten”, som hon detta år står inskriven som, ha avlönats med 4 daler för sin undervisning i Maggås.⁴⁰⁴ Likaså erhöll hon 4 daler 16 öre för ”fatig barns information uti Maggås” år 1742.⁴⁰⁵ Hennes undervisning verkar emellertid inte endast ha varit knuten till Maggås utan Kierstin fick också betalt 4 daler och 16 öre för sin undervisning i Digerberg år 1734 och år 1735.⁴⁰⁶ Av allt att döma är det samma person då lärarna kunde undervisa i flera byar – något som räkenskaperna visar. Totalt avlönades Kerstin vid fyra olika tillfällen. Med hjälp av dessa utbetalningar går det att se att hon var verksam som lärare åtminstone mellan åren 1733-1742. Enligt Severin Solders som studerat folkundervisningen i Älvdalen på 1800-talet var det inte ovanligt att lärare endast var verksamma i samma by en eller två terminer i sträck, vilket han menar skall ha varit ”den gamla metoden”. Det är därför inte ovanligt att finna åtta olika lärare i en och samma by under en tioårsperiod.⁴⁰⁷ Denna ruljans på lärare verkar dock inte ha varit fallet under 1700-talets första hälft i Orsa, i alla fall om vi skall tro räkenskaperna.

Kerstin är inte den enda kvinnliga läraren som återfinns i materialet från Skattunge. Exempelvis avlönades pigan Warg Karin Larsdotter med 4 daler år 1735 för undervisning i Stackmora.⁴⁰⁸ Liksom Kerstin återkommer Karin vid ett flertal tillfällen. Till exempel erhöll Karin 2 daler år 1736 ”för det hon lärde S. Kiöpmans Son Lars läsa”.⁴⁰⁹ Likaså avlönades hon med 4 kopparmynt året efter för att hon ”lärde 2:ne fattiga barn läsa”.⁴¹⁰

Andra kvinnor återfinns i räkenskaperna. Exempelvis erhöll Kerstin Persdotter i Maggås år 1738 3 daler ”för 2:ne barns Information som quittance uttwijsar”.⁴¹¹ Kerstin skall även ha fått 4 daler och 16 öre ”för barns information” år 1740 – som även denna gång styrktes med hjälp av en

⁴⁰⁴ Längder över nattvardsgäster, år 1733, s. 8, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴⁰⁵ Längder över nattvardsgäster, år 1742, s. 102, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴⁰⁶ Se vidare Längder över nattvardsgäster, år 1734, s. 14, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv. För år 1735 se s. 24.

⁴⁰⁷ Solders 1954, s. 6.

⁴⁰⁸ Längder över nattvardsgäster, år 1735, s. 24, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴⁰⁹ Längder över nattvardsgäster, år 1736, s. 32, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴¹⁰ Längder över nattvardsgäster, år 1737, s. 38, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴¹¹ Längder över nattvardsgäster, år 1738, s. 56, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

kvittens.⁴¹² Kerstin omnämns sista gången år 1748 då hon fick 6 daler för att ha undervisat fattiga barn.⁴¹³ En annan är pigan Anna Andersdotter i Hansjö som år 1741 avlönades med 1 daler och 16 öre.⁴¹⁴

Vad räkenskaperna tyder på är att utbetalningarna ofta rörde undervisning av enstaka elever. Allra tydligast blir detta i de fall där elevantalet faktiskt nämns – något som förekommer i flera fall från 1730-talet. Exempelvis hade pigan Anna Andersdotters undervisning endast gällt en elev.⁴¹⁵

I andra fall är det svårt att bedöma hur många elever undervisningen gällde då elevantalet inte omnämns. En viss uppskattning av undervisningens omfattning – som kyrkan betalade för vid ett visst tillfälle – kan emellertid göras om fokus läggs på lönesumman. Med detta menar jag att en specifik lönesumma kan jämföras med de utbetalningar som faktiskt nämner elevantal. Om exempelvis Kerstin Persdotter lön på 3 daler gällde två barns undervisning år 1738, så bör detta vara en indikation på att Kerstins lön på 4 daler och 16 öre år 1740 omfattade tre elever.⁴¹⁶

Elevantalet kunde vara större. År 1745 erhöll till exempel hustru Karin Lars i Stackmora 14 daler och 8 öre för att ”hållit Schola”. Då Karins lön – i likhet med de andra lärarna som avlönades vid detta tillfälle – var högre än många andras tyder det på att hennes undervisning hade gällt fler elever.⁴¹⁷ Exakt hur många elever det rörde sig om är svårt att komma åt. Jämför vi med räkenskaper som Boëthius har transkriberat framkommer emellertid att Tros Brita Olsdotters lön på 12 daler och 16 öre motsvarade en undervisning av 17 barn åren 1763-1764.⁴¹⁸ Om än det är svårt att veta exakt hur många elever Karin undervisade kan hennes lön på 14 daler och 8 öre tyda på att ett liknande antal elever hade omfattats av hennes undervisning.

⁴¹² Längder över nattvardsgäster, år 1740, s. 78, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴¹³ Längder över nattvardsgäster, år 1748, s. 166, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴¹⁴ Längder över nattvardsgäster, år 1741, s. 84, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv. Även denna gång uppvisades en kvittens.

⁴¹⁵ Längder över nattvardsgäster, år 1741, s. 84, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴¹⁶ I alla fall i de fall där undervisningens tidsomfattning var snarlik.

⁴¹⁷ Längder över nattvardsgäster, år 1745, s. 138, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁴¹⁸ Boëthius 1957, s. 54.

Tabell 4. Kvinnliga lärares löner i Skattunges räkenskaper mellan åren 1733-1750

1733	Gulis Kersten	4 daler
1734	Gulis Kersten	4 daler 16 öre
1735	Pigan Warg Karin Larsdotter	4 daler
1735	Gulis Kerstin	2 daler
1736	Pigan Warg Karin	2 daler
1737	Warg Karin Larsdotter	4 kappar
1738	Kersten Persdotter	3 kappar
1740	Hustru Kerstin Persdotter	14 daler 16 öre
1741	Pigan Anna Andersdotter	1 daler 16 öre
1742	Gulis hustru Kerstin	4 daler 16 öre
1745	H:o Karin Lars	14 daler 8 öre
1748	Kierstin Perssdotter	6 daler

Källa: Längder över nattvardsgäster, 1768-1774, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

Räkenskaperna i Skattunge listar flera av de byar som även återfinns i källorna som Boëthius har studerat. Till exempel omnämns undervisning i byarna Stackmora och Åberga. Dessutom listas flera lärare i räkenskaperna i Skattunge som inte återfinns i det tidiga Orsamaterialet. Detta vittnar om att kvinnliga lärare var ett vanligare inslag i socknen än vad räkenskaperna i Orsa ger sken av. Kvinnliga lärare hade också förekommit betydligt tidigare. Av de kvinnor som uppträder i Skattunge är det endast Gulis Kerstin som kan knytas till materialet i Orsa då hon nämns i förhørsboken år 1740 i samband med att hon fick betalt för ”konfirmationsundervisningen”.⁴¹⁹ I räkenskaperna som Boëthius har studerat förekommer hon däremot inte. Det blir tydligt att det inte endast var år 1740 hon iklädde sig rollen som lärare utan räkenskaperna i Skattunge visar att hon i alla fall undervisade mellan åren 1733-1742.

Det fanns andra kvinnor som var verksamma under flera år. Ett exempel är Warg Karin Larsdotter som tre gånger fick betalt mellan åren 1735-1737, samt Kerstin Persdotter som förekommer tre gånger mellan åren 1738-1748. Det är bara pigan Anna Andersdotter som återfinns vid ett enda tillfälle. Detta kan tyda på att omfattning av hennes undervisning inte var stor, åtminstone inte den undervisning som betalades av fattigkassan.

Vilka var eleverna? Enligt räkenskaperna var utbetalningarna först och främst ämnade för undervisning av de mindre bemedlade barnen. Dels togs lönerna från fattigkassan, dels tenderar utbetalningarna att nämna att lärarna avlönades för *fattiga barns undervisning*. Det går dock att ställa sig frågan om byskolelärares undervisning enbart riktade sig till de fattiga. Exempelvis kan vi se att Emporelius uppmaning verkar ha berört undervisningen i byarna i stort och inte endast omfattade de fattiga. Det bör också läggas till att byarna saknade fasta skolbyggnader. Detta bör ha be-

⁴¹⁹ Boëthius 1957, s. 50.

tytt att bristen på undervisningsmöjligheter gällde alla barn oavsett ekonomisk bakgrund. Dessutom skall Gulis Kierstins undervisning enligt förhørsboken från år 1740 ha gällt konfirmationsundervisning. Att hennes undervisning endast berörde fattiga barn omnämns inte.⁴²⁰ Det är således mycket som talar för att byskolelärarnas undervisade de flesta barn.

De kvinnliga lärarnas civilstånd och kvalifikationer

Vilka var de kvinnliga lärarna i Orsa? Boëthius menar att änkor var några av de första lärarinnorna i Orsa.⁴²¹ Allt talar dock för att lärarnas civilstånd varierade. I Boëthius transkriberingar benämns två kvinnor som *hustru*, tre som *pigor*, en som *änka* samt två som endast nämns vid namn.⁴²² I likhet med Orsa visar räkenskaperna i Skattunge att både ogifta och gifta kvinnor tidigt var aktiva i folkundervisningens tjänst. Utgår vi från den första kvinnan som uppträder i räkenskaperna bör det rimligtvis ha varit Gulis Kerstin. Kerstin nämns endast som Gulis Kerstin de första åren. Räkenskaperna vittnar dock om att hon förmodligen var gift då hon står inskriven som "Gulis *hustru* Kerstin" år 1742. Av allt att döma var "Gulis Kerstin" en förkortning och bör ha stått för "Gulis [hustru] Kerstin". Likaledes var Kerstin Persdotter hustru. Dock bör det nämnas att även om en kvinna benämns som hustru kan hon mycket väl ha varit änka. Det förekom nämligen att en änka kunde benämnas som hustru. Det väsentliga var att hon någon gång hade varit gift.⁴²³ Tydligt är att både ogifta och gifta kvinnor försörjde sig som lärare i socknen. Både Anna Andersdotter och Warg Karin Larsdotter benämns som pigor. Den sistnämnda erhöll åtminstone tre utbetalningar mellan åren 1735-1737.⁴²⁴

Varför användes byskolelärare i sådan hög grad i socknen? En viktig orsak torde ha varit att många byar låg långt ifrån kyrkan och därmed inte kunde ta del av den undervisningen som erbjöds i kyrkbyn. Det går att se genom församlingens svar till uppfostringskommittén år 1812 att den skolmästare som fanns vid denna tidpunkt undervisade på tre olika ställen.

⁴²⁰ Boëthius 1957, s. 50.

⁴²¹ Boëthius 1957, s. 57.

⁴²² Här benämns Anna Lötström och Karin Matsdotter som *hustru*. Brita Olsdotter i Slättberg, Karin Matsdotter i Stackmora och en kvinna i Kallmora, som inte benämns vid namn, som *pigor*. En kvinna benämns som Elings Jöns *änka* samt Gulis Kerstin och Tros Brita Olsdotter som endast nämns vid namn. Det är mycket som talar för att Brita Olsdotter som benämns som piga i Slättberg är samma Brita som benämns som Tros Brita som också avlönades för sin undervisning. Här menar Boëthius att hon troligen var dotter till Tros Olof Hansson. Se vidare Boëthius 1957, s. 56.

⁴²³ Se vidare Pihl och Ågren 2014.

⁴²⁴ Det finns en möjlighet att pigan Warg Karin Larsdotter är samma Karin Larsdotter som erhölet lön år 1745 men då benämns som hustru.

Undervisningen tog plats i moderkyrkan, i kapellet i Skattunge och i Finnmarken som låg ”i en sträckning från 3 till 11 mil” från kyrkan.⁴²⁵ Detta stora område innebar att skolmästarens strävan att sprida kunskaperna i socknen hade sina utmaningar. Då socknen under stora delar av 1700-talet dessutom saknade någon egentlig skolmästare var kyrkan beroende av kunnigt folk. Den största delen av dessa var män men som visats var flera kvinnor. Då många dessutom var verksamma under flera år verkar kvinnliga lärare inte ha varit någon tillfällig lösning.

Rimligtvis bör vissa krav ha ställts på byskolelärarna som användes i folkundervisningens tjänst. De måste ha bedömts ha besuttit kunskaper goda nog för att axla detta ansvar. Husförhörslängderna från Orsa mellan 1732-1746 förtäljer till exempel att både innanutläsning och utanutkunskaperna kontrollerades.⁴²⁶ Församlingsmedlemmarna förväntades därmed kunna läsa. Det är därför rimligt att förutsätta att lärarna besatt denna kunskap.

Älvdalen

Socknens undervisning och dess lärare

Det fanns även andra socknar i stiftet som brottades med problemet att nå ut med undervisningen till församlingsmedlemmarna. I stiftets nordvästra del fanns Älvdalen, en stor socken med flera avlägsna byar. Till skillnad från vissa andra dalasocknar i stiftet – såsom Mora och Leksand som fick skolhus redan under 1600-talets andra hälft – var det först på 1840-talet som Älvdalen fick en fast skola med utbildade lärare.⁴²⁷ Trots avsaknaden av skolhus hade församlingen upprepade gånger försökt att få en skolmästare. År 1728 begärde ”Älvdalens sockenmän att för billigt pris” avlöna en skollärare vilket skulle ske genom att ”inlösa några tunnor kronospannmål”. Enligt Severin Solders så avslogs församlingens ansökan sannolikt på grund av att statens finanser inte tillät ”någon sådan frikostighet” bara tio år efter Karl XII:s död.⁴²⁸ Detta följdes av flera försök under 1700-talet men inga försök verkar ha gett utdelning.⁴²⁹ Älvdalen var därmed ”helt och hållet hänvisade till den egna företagsamheten ännu

⁴²⁵ Från konsistorierna infortrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, år 1813, s. 1155, EIIb:3, 1812 års Uppfostringskommitté.

⁴²⁶ Se vidare Husförhörslängd, 1732-1746, AI:6, Orsa kyrkoarkiv.

⁴²⁷ Solders 1981, s. 85ff.

⁴²⁸ Solders 1981, s. 86.

⁴²⁹ Solders 1981, s. 87. Detta delvis på grund av församlingens dåliga ekonomi. Enligt Severin Solders fanns det en ”oförmågan att ordna lärarlönen”. Se vidare Solders 1954, s. 6.

långt in på 1800-talet”.⁴³⁰ I ett visitationsprotokoll från år 1718 berättas det att bristen på skolmästare gjorde att föräldrarna själva var tvungna med ”sina barn wackert läsa”, men att de ”hafwa ock tillfälle att anlita Capellanen H:r Lindgren därom”.⁴³¹ För de personer som levde i de mer avlägsna byarna i socknen var utbudet av lärare tämligen knapert. Att det endast fanns en kaplan att tillgå för hela socknen var sannolikt en ringa tröst. Likaså var det långt ifrån alla som kunde ta del av den undervisning som erbjöds i samband med kyrkobesöket. Inte heller kunde de kontrolleras vid dessa tillfällen. År 1749 framkom det vid biskop Andreas Kalsenius visitation att många församlingsbor inte hade möjlighet att närvara vid gudstjänsten. Likaså var frånvaron stor när det kom till de förhör som ägde rum vid de särskilda apostladagarna då många ”äro mycket borta på sina kjölar”.⁴³² Visitationsprotokollet vittnar dock om att församlingen var väl medveten om problemen som fanns då församlingen redan vid denna tidpunkt hade antagit flera lärare. Bland annat berättades det för biskop Kalsenius att det fanns fem lärare ute i socknen. En liknande siffra uppgavs år 1757 då det var fem, eller sex, som skötte undervisningen.⁴³³

Även om visitationsberättelserna ger en viss inblick i undervisningen är det sällan lärarna nämns vid namn. Men precis som i Orsa finns fattigkassans räkenskaper bevarade i Älvdalen. Dessa innehåller uppgifter om löner och i vissa fall namn på de lärare som undervisade ute i byarna. Mellan åren 1700-1799 återfinns 116 utbetalningar från fattigkassan.⁴³⁴ Den första utbetalningen skedde mellan maj år 1721 och maj år 1722 då Johan Larsson i Kyrkbyn och Hindrich Hindrichsson ifrån Finland tillsammans avlönades med 16 daler då de hade ”informerat fattiga barnen i Sochnen i läsande”.⁴³⁵

Utifrån räkenskaperna går det att se att utbetalningarna till byskolelärarna skedde frekvent under stora delar av 1700-talet. Det bör dock nämnas att det inte rör sig om lika många lärare som antal utbetalningar. Medan utbetalningarna uppgår till 116 stycken förekommer cirka 30 lärare.⁴³⁶ I

⁴³⁰ Solders 1981, s. 85. Att det saknades skolinrättning styrks av svaret till 1812 års uppfostringskommitté.

⁴³¹ Visitationsprotokoll, år 1718, opag, NI:1., Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴³² Visitationsprotokoll, år 1749, opag, NI:1., Älvdalens kyrkoarkiv. Kjölar var ett slags bodar som bland annat kunde nyttjas för övernattnig. Se vidare Rietz 1962, s. 847. År 1778 uttrycktes det att det fanns problem att hinna med alla byar vid vissa skriftresor. Detta ledde till ett beslut att dela upp Evertsbergs kapellag i två läsrotar. Se vidare Visitationsprotokoll, år 1778, opag, NI:1., Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴³³ Solders 1981, s. 84.

⁴³⁴ Här tillkommer exempelvis flera utbetalningar till ”Skolmästarna” i vissa byar, ibland omnämns endast ”skollön” et cetera.

⁴³⁵ Räkenskaper för fattigvård, år 1721-1722, opag, LIIIb:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴³⁶ Denna siffra är dock inte säker. I räkenskaperna nämns vissa lärare endast vid efternamn för att vid ett annat tillfälle nämns med både för och efternamn. I många fall skiftar stavningen. Dessutom är det inte säkert att lärarna själva var bosatta i de byar som

räkenskaperna återfinns fem kvinnliga lärare. Här uppträder den första kvinnan på 1760-talet då änkan Marit Ersdotter i Norra Garberg fick ”Skollön” för åren 1765-1766 som uppgick till en summa av 1 daler 16 öre.⁴³⁷ Det är tveksamt om Marit bodde i denna by då varken husförhören eller kommunionlängderna listar någon änka vid detta namn.⁴³⁸ En annan lärare var Ullbock Marit som fick 1 daler 16 öre till skollön år 1771,⁴³⁹ och änkan Elga Andersdotter som tillsammans med ”Kråk Pehr” i Dysberg erhöll 2 daler i ”Scholæ lön” samma år.⁴⁴⁰ I december samma år erhöll även Säl Cherstin i Roth 6 daler i ”Scholæ lön”.⁴⁴¹ Från detta år återfinns därmed tre av fem kvinnliga lärare. Utöver dessa fanns det en piga (som inte nämns med namn) som år 1775-1776 erhöll en katekes och det berättas att hon i Loka ”håller Schola”.⁴⁴² Då böcker bland annat delades ut i undervisningssyfte är det sannolikt att hon använde katekesen i sin undervisning. Hur omfattande hennes undervisning var är svårt att få en bild av med hjälp av räkenskaperna. Detta är det enda stället i räkenskaperna som berättar att det var en piga som höll skola i byn kring dessa år. Den enda läraren som nämns vid namn är klockaren Lars Danielsson som hade lärt barn att läsa. Dock skedde detta så tidigt som år 1731.⁴⁴³ Vem som skötte undervisningen i byn efter Lars visar inte räkenskaperna, förutom ovannämnde piga. Dock förtäljer räkenskaperna att det förekom undervisning då sammanlagt 18 utbetalningar rör undervisningen i Loka mellan åren 1731-1782. Av dessa utbetalningar var det fem som gick till skolmästaren i Loka medan resterande endast nämner skollön för byn.⁴⁴⁴ Kring åren då pigan var verksam betalades medel ut vid ett flertal tillfällen.⁴⁴⁵

I likhet med i Orsa förtäljer fattigkassans räkenskaper att lärarna avlöndes för *fattiga* barns undervisning. Sammanlagt 24 utbetalningar av totalt 116 nämner specifikt detta. Det finns dock skäl att tro att byskolelärarnas undervisning också omfattade andra elever. Exempelvis fick Lissel Jon Larss[on] och änkan Marit Ersdotter ersättning för endast ”skollön” för

undervisade i. Detta tillsammans med avsaknad av titlar gör att det är svårt att spåra dessa personer i källorna. Det är således svårt att göra en exakt uppskattning.

⁴³⁷ Räkenskaper för fattigvård, år 1765-1766, opag, LIIIb:2, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴³⁸ Här återfinns flera vid namn Marit Ersdotter i andra byar – vilket gör det svårt att veta vem räkenskaperna åsyftar. Exempelvis återfinns en änka vid Marit Ersdotter i Blyberg. Se vidare Husförhörlängd, år 1747-1774, s. 112, AI:3, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴³⁹ Räkenskaper för fattigvård, år 1771, s. 8, LIIIb:3, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁴⁰ Räkenskaper för fattigvård, år 1771, s. 12, LIIIb:3, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁴¹ Räkenskaper för fattigvård, år 1771, s. 12, LIIIb:3, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁴² Räkenskaper för fattigvård, år 1775-1776, s. 32, LIIIb:3, Älvdalens kyrkoarkiv. Katekesen uppgick till en summa av 1 daler och 11 öre.

⁴⁴³ Räkenskaper för fattigvård, år 1731, opag, LIIIb:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁴⁴ Vid sidan av dessa var det fyra utbetalningar som gick till skolbarn i byarna. En utbetalning från år 1763 nämner endast

⁴⁴⁵ Mellan åren 1770-1780 som exempel betalades skollön ut vid sju tillfällen.

åren 1765-1766 – d.v.s. några fattiga barn nämns ej.⁴⁴⁶ Under biskopsvisitationen år 1763 går det dessutom att se att ”*samtliga* föräldrar förmante att icke för summa sätta sina barn dit i Schola”, som vid denna tidpunkt bestod av tolv inrättade byskolor.⁴⁴⁷ Likaledes berättade församlingen under biskop Samuel Troilius visitation år 1757 att lärarnas undervisning varade en termin om året och berörde *alla* barn i socknen.⁴⁴⁸ Det är således mycket som talar för att eleverna kom från olika sociala grupper.

De kvinnliga lärarnas civilstånd, kvalifikationer och anseende

Vilka var det som nyttjades som lärare ute i Älvdalens byar? Av de kvinnor som uppträder i räkenskaperna benämns både Marit Ersdotter och Elga Andersdotter som änkor, medan Säl Cherstin och Ullbock Marit endast nämns vid namn. Dock går det att utläsa att i alla fall en ogift kvinna användes som lärare då källorna vittnar om att en piga i Loka höll skola. De kvinnliga lärarnas civilstånd kunde således se olika ut.

En fullständig bild av vilka kvalifikationer lärarna besatt är svår att nå. Solders menar att det inte går att förutsätta att alla lärare besatt rätt kvalifikationer då det bör ha varit svårt att ställa några högre krav då en ”1/4 daler kopparmynt i veckan pr elev” bör ha setts som en tämligen ringa lön.⁴⁴⁹ Det finns dock skäl att ifrågasätta denna uppfattning. I alla fall måste den åtminstone nyanseras. Det är rimligt att anta att de kvinnor som avlönades från fattigkassan som lärare skulle besitta vissa kvalifikationer. Församlingsmedlemmarna skulle trots allt förvärva kunskaper som var centrala i den lutherska läran. Detta måste ha lett till att kyrkan var noggrann med att lärarna som nyttjades i undervisningen besatt dessa kunskaper. Ett slags minimikrav bör ha förekommit, oavsett om lönen var ringa eller ej. Exempelvis kan vi se att Rättviksprosten Gabriel Sevallius vid en visitation år 1745 rekommenderade att de som antogs som lärare först borde examineras av kyrkoherden för att man skulle kunna kontrollera vilken ”kunskap de sielfwa äga, som ock huru de kunna läsa innantill i bok”.⁴⁵⁰

I dåtida diskussioner framkommer emellertid att det fanns vissa bekymmer kring lärarnas kunskapsnivåer. Bland annat frågade Andreas Gottmark vid en provsvitation år 1753 – då han menade att lärarna inte alltid själva var ”så grundade[...]af the the läsa” – de äldste i församlingen om

⁴⁴⁶ Räkenskaper för fattigvård, år 1765-1766, opag, LIIIb:2, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁴⁷ Visitationsprotokoll, år 1763, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv. Min kursivering.

⁴⁴⁸ Solders 1981, s. 84.

⁴⁴⁹ Solders 1981, s. 83

⁴⁵⁰ Solders 1981, s. 83. Se vidare Visitationsprotokoll, år 1745, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

de skulle vara beredda att ”förse sig med en Läromästare, som förstår att förklara för barnen the Christeliga Religionens lärostycken”. Enligt Solders skall ett försök ha gjorts år 1760-1761 men då ekonomin saknades tillsattes aldrig någon.⁴⁵¹

Det framkommer utifrån Gottmarks kommentar att det ansågs finna brister när det kom till lärarnas kunskaper i religionens stycken. Dock kan vi se vid ett flertal tillfällen att församlingsbornas kunskaper ansågs vara goda. Det går därför att fråga sig hur illa ställt det egentligen var. Under en visitation år 1736 menade biskop Andreas Kalsenius att barnen i församlingen kunde ”läsa så wackert både i och utan book”.⁴⁵² Likaså ansåg Gottmark – trots att han lyfte behovet av att anställa en läromästare i socknen – år 1753 att lärarna ”wäl gjordt sin flit, hwad läsningen angår”.⁴⁵³ Således verkar kritiken inte ha berört *innantilläsning* och *utantillkunskep* utan snarare församlingsmedlemmarnas samt lärarnas djupare förståelse av vad de läste. Dessutom ger flera källor – vid sidan av de som nämnts ovan – en klar indikation på att *innantilläsning* var en del av folkundervisningen. Under generalvisitationen år 1778 underströk biskopen att föräldrarna skulle vara måna om barnens undervisning och hålla sina barn i skola för att de skulle ”winna någon rätt stadga uti sin Christedomskunskap”. Men för att detta skulle ske menade biskopen att ”grunden dertill läggas med stafning och innanläsning warandes detta en så angelägen del af undervisningswäcket”.⁴⁵⁴

Redan år 1721 strävade prästerskapet i Älvdalen efter att barnen skulle kunna ”läsa i book”.⁴⁵⁵ Även husförhörslängderna vittnar om detta.⁴⁵⁶ Vid en prostvisitation år 1729 bestämdes det att en särskild lista skulle göras över de barn som började läsa i bok och informeras i sin kristendom. En lista som varje år skulle ”uppsättas och på vederbörlig ort öfversändas”.⁴⁵⁷ Det är därmed flera källor som vittnar om att läskunnighet tidigt var ett kunskapskrav i församlingen.

Om kyrkan ställde krav på lärarnas kunskaper bör de rimligtvis också ställt krav på deras karaktär och personliga egenskaper. Här går det att se att Sevallius vid visitationen år 1745 underströk vikten att:

⁴⁵¹ Solders 1981, s. 87.

⁴⁵² Solders 1981, s. 82.

⁴⁵³ Solders 1981, s. 86. Se vidare Visitationsprotokoll, år 1753, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv, samt NI1:a, s. 151.

⁴⁵⁴ Visitationsprotokoll, år 1778, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁵⁵ Visitationsprotokoll, år 1721, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁵⁶ Exempelvis återfinns flera exempel på församlingsmedlemmar som uppmanas att lära sig läsa. Se vidare Husförhörslängd, år 1775-1785, s. 92ff, AI:5, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁵⁷ Visitationsprotokoll, år 1729, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

sådane Personer, som till barna underwisningen antagas, böra wara wälfrägdade, på det at ungdomen ei af dem må inhämta något oanständigt eller ogudachtigt lefwerne, och således ifrån sielfwa barndomen wänja sig til dygd och beskiedelighet.⁴⁵⁸

Det är därför rimligt att anta att de kvinnor som användes som lärare haft gott anseende hos församlingsmedlemmarna och prästerskapet. Om inte skulle detta troligen ha uppdragats förr eller senare. Exempelvis berättar ett visitationsprotokoll från år 1736 att det fanns två tillsyningsmän i varje by som hade i uppdrag att underrätta kyrkan om förhållandena i byn.⁴⁵⁹ Församlingsmedlemmarna bör ha haft viss tilltro till lärarna då de trots allt skulle ansvara för barnens undervisning.

Floda

Socknens undervisning och dess lärare

Det fanns flera socknar i stiftet där kontakten med kyrkan i vissa fall var begränsad. Längre söderut i stiftet fanns Floda socken som till stor del omringades av skog och berg.⁴⁶⁰ De bristfälliga kontakterna förstärktes än mer då somliga byar under delar av året var särskilt otillgängliga. Flera berättelser vittnar om de problem vårfloden orsakade för de byar som var belägna kring Västerdalälven. Till exempel var det inte helt ovanligt att vårfloden tog med sig flera vägar och därmed avskärmade vissa byar från resten av socknen. Dessa omständigheter gjorde att vissa resor beskrevs som rent av livsfarliga att företa.⁴⁶¹ Dessa faktorer kan förklara varför församlingen var tvungen att använda sig av flera lärare och i likhet med både Orsa och Älvdalen nyttjades kvinnor i folkundervisningens tjänst.

Källorna i Floda vittnar om att församlingen tidigt hade intresserat sig för folkundervisningen. Redan år 1728 visar ett sockenstämmoprotokoll att församlingen ämnade ansöka till biskopen och konsistoriet i Västerås om att få tillsätta en läromästare till ”Vngdoms information”.⁴⁶² Inte minst berättar räkenskaperna att olika lärare nyttjades relativt tidigt i socknen. Redan år 1687 fick Peder Larsson från Aspeboda 15 daler för att han ”haffuer läst och informerat för 8 stycken the fattigas barn här i Sochnen,

⁴⁵⁸ Solders 198, s. 83.

⁴⁵⁹ Visitationsprotokoll, år 1736, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁴⁶⁰ Arosenius 1864, s. 8.

⁴⁶¹ Arosenius 1864, s. 11.

⁴⁶² Födelse och dopböcker, år 1728, s. 52, C:1, Floda kyrkoarkiv.

altifrån Michelssmessen, intill Datum”.⁴⁶³ Enligt räkenskaperna erhöll Peder flera utbetalningar för sin undervisning kring dessa år.⁴⁶⁴ Peder var emellertid inte den enda läraren i socknen. Exempelvis kan vi se att Johan Nilsson fick 6 daler och 8 öre för att ha lärt barn att läsa i bok år 1700.⁴⁶⁵

Av räkenskaperna att döma verkar det inte ha rört sig om ett stort antal lärare i den tidiga folkundervisningen i socknen. Det är endast tre lärare som omnämns mellan åren 1687-1702.⁴⁶⁶ Alla dessa är män. Dock framgår det att även kvinnor användes som lärare och förekom tämligen tidigt i socknen. Redan på 1710-talet vittnar fattigkassans räkenskaper om att kvinnor fick betalt för att undervisa. År 1717 avlönades två kvinnor. Hustru Brita Larsdotter erhöll 2 daler för att hon hade lärt några fattiga barn att läsa. Likaledes erhöll hustru Anna Israelsdotter i Forsgärdet samma summa för att hon hade lärt ”några fattiga läsa i book”.⁴⁶⁷ Redan året efter erhöll hustru Brita Larsdotter i Källbäcken 1 daler 16 öre för att hon hade ”läst för fattige mäns barn”.⁴⁶⁸ Det är sannolikt samma Brita som omnämns i räkenskaperna året före.

Fattigräkenskaperna i Floda förefinns tämligen spridda i arkivet. Exempelvis återfinns vissa utgifter från fattigkassan från åren 1745-1790 och 1792-1799 tillsammans med andra räkenskaper. I början av denna period är informationen knapphändig men från och med 1760-talet återfinns flera utbetalningar till socknens lärare. Sammanlagt finns 85 utbetalningar för undervisning. Sammanlagt rör det sig uppskattningsvis om 23 olika individer som fick betalt för att undervisa mellan dessa år.⁴⁶⁹ Av dessa var tre kvinnor. Bland annat erhöll Ingebor Anders Anderssons hustru 17 daler och 16 öre för barnaläsning år 1780.⁴⁷⁰

Den som särskilt sticker ut är Kerstin Ersdotter som förstå gången uppträder år 1770 då hon fick 1 daler och 24 öre för att ha lärt fattiga barn sin kristendom.⁴⁷¹ Betalningen från detta år kan vid första anblick ses som ringa, men hennes undervisning var större än så. Bland annat berättar ett

⁴⁶³ Räkenskaper för kyrka, år 1687, uppslag 2, LIa:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁶⁴ Bland annat erhöll han lön år 1689, 1690, 1691, 1693 och 1694. Se vidare Räkenskaper för kyrka, uppslag 5ff, LIa:1, Floda kyrkoarkiv. Peder kan ha erhållit fler betalningar då vissa erhöll pengar för att betala ”präceptoren”. Se vidare uppslag 13.

⁴⁶⁵ Räkenskaper för kyrka, år 1700, uppslag 18, LIa:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁶⁶ Dessa är Peder Larsson, Johan Nilsson och Dag Sylvig. För Dag se vidare Räkenskaper för kyrka, år 1701, uppslag 19, LIa:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁶⁷ Räkenskaper för kyrka, år 1717, uppslag 9, LIa:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁶⁸ Räkenskaper för kyrka, år 1718, uppslag 10, LIa:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁶⁹ Utöver dessa finns det tre utbetalningar där det är svårt att uttyda vem som fått utbetalningen. Detta beror ofta på handskriften kvalitité.

⁴⁷⁰ Räkenskaper för kyrka, år 1780, opag, LIa:6, Floda kyrkoarkiv. Utöver dessa fanns det en individ i Mässel som bar efternamnet Larsd.[otter] Förnamnet är svårt att uttyda. Se vidare Räkenskaper för kyrka, opag, LIa:6, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁷¹ Räkenskaper för kyrka, år 1770, opag, LIa:6, Floda kyrkoarkiv.

protokoll från år 1771 att Kerstins undervisning var tämligen omfattande. Protokollet förtäljer att hon hade undervisat vissa elever under 10 veckors tid.⁴⁷² År 1777 hade undervisningen pågått under 13 veckor.⁴⁷³ Till exempel erhöll hon 12 daler år 1780.⁴⁷⁴ Sammanlagt fick Kerstin åtta utbetalningar för sin undervisning i byn Måssel mellan åren 1770-1784 enligt de studerade räkenskaperna. Hennes viktiga roll för bybornas förkovring styrks än mer då hon vid två tillfällen kallas för ”ScholKerstin”.⁴⁷⁵ Dessutom omnämns hon som en av socknens fyra *byskolemästare* i kyrkorådets protokoll.⁴⁷⁶ Det är därmed rimligt att påstå att hon spelade en viktig roll för Måsselbornas framsteg i deras kristendomsstycken. Inte minst då socknen så sent som år 1813 fortfarande saknade skolbyggnad.⁴⁷⁷

De kvinnliga lärarnas civilstånd och kvalifikationer

Vilka var de kvinnor som var verksamma som lärare i Floda? I början av 1700-talet återfinns det inga ogifta kvinnor som fick betalt för att ha undervisat. Alla benämns hustrur. Dock vittnar husförhörslängden från år 1716 om att Anna vid undervisningstillfället var änka. Likaså omnämns Brita Larsdotter i Källbäcken som änka.⁴⁷⁸ Om Kerstin Ersdotter var gift eller inte är svårt att komma åt. Tyvärr återfinns inte någon Kerstin Ersdotter i husförhörslängden från Måssel. Detta kan betyda att hon inte var bosatt i byn.⁴⁷⁹ Dock omnämns hon som piga i räkenskaperna samt i sockenstämmoprotokollet från år 1771 vilket snarare tyder på att hon var ogift.⁴⁸⁰

De studerade källorna nämner föga om lärarnas kvalifikationer eller vilka krav som ställdes på dem. Men liksom i Orsa och Älvdalen bör många ha varit läskunniga då färdigheten kontrollerades redan i slutet av

⁴⁷² Sockenstämmans protokoll och handlingar, 12 maj år 1771, s. 12, KI:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁷³ Sockenstämmans protokoll och handlingar, 13 april år 1777, s. 34, KI:1, Floda kyrkoarkiv

⁴⁷⁴ Räkenskaper för kyrka, år 1780, opag, LIa:6, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁷⁵ Se till exempel Räkenskaper för kyrka, år 1780 och 1782, opag, LIa:6, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁷⁶ Sockenstämmans protokoll och handlingar, 12 maj år 1771, s. 10, KI:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁷⁷ Från konsistorierna infortrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, år 1813, s. 1151, EIIb:3, 1812 års Uppfostringskommitté.

⁴⁷⁸ Husförhörslängder, år 1716, opag, AI:2, Floda kyrkoarkiv..

⁴⁷⁹ Det fanns flera i Måssel som bar namnet Kerstin. Tyvärr saknas patronymikon i fler av dessa fall. I andra byar finns flera Kerstin Ersdotter. Tyvärr knyts ingen till något slags titel.

⁴⁸⁰ Räkenskaper för kyrka, år 1771, opag, LIa:6, Floda kyrkoarkiv.

1600-talet.⁴⁸¹ Vid sidan av detta kan utbetalningarna ge en fingervisning om av vad undervisningen innehöll. Som visats ovan skall hustrun Anna Israelsdotter i Forsgårdet ha lärt några fattiga att *läsa* och enligt husförhörslängderna nämns Anna som ”Lit.[terat]”.⁴⁸² Mycket talar därför för att Anna var läskunnig. Det är också rimligt att anta att Kerstin Ersdotter i Måssel besatt god läsförmåga. Flera av hennes utbetalningar rörde läsning och hon försörjde sig trots allt som lärare i byn i minst 14 år. Om Kerstin hade saknat de nödvändiga kunskaperna som ställdes på byskolelärarna hade detta troligen uppmärksammats av prästerskapet då det fanns flera tillsyningsmän i Måssel under denna period.⁴⁸³ Om den enda läraren i byn – som vi vet om – saknade en sådan viktig kunskap som läskunnighet hade det troligen uppdragats. Vi kan därför utgå från att lärarna var läskunniga.

En närmare blick på husförhörslängden från Måssel mellan åren 1768-1775 vittnar vidare om att läskunnigheten var tämligen god i byn. Av 150 individer som listas i byn var det endast fem som bedömdes besitta bristande läskunnighet. En dräng, tre söner och en dotter bedömdes läsa ”male” – d.v.s. illa, medan Lars Larsson inte ansågs kunna läsa alls.⁴⁸⁴ Utöver dessa saknar sammanlagt 22 betyg. Av dessa är det endast 4 vuxna medan resten var barn och troligen för unga för att ha hunnit förkovra sig tillräckligt, eller på grund av sin låga ålder inte ens förhörs.⁴⁸⁵ Även om församlingsbornas läskunnighet inte nödvändigtvis ger en direkt återspeglning av Kerstins egen kunskapsnivå kan de ändå indikera att hon bör ha besuttit tillräckligt hög nivå för att själv kunna fungera som lärare. De flesta i byn hade trots allt förvärvat tillräcklig läsförmåga för att prästerna skulle vara nöjda.⁴⁸⁶

Räkenskapernas begränsningar som källa

Precis som i de tidigare nämnda församlingarna har räkenskaperna från Floda vissa begränsningar. Dessa gör det problematiskt att se vilka lärarna var och hur väl de försörjde sig på lärarjobbet. Som i Orsa och Älvdalen

⁴⁸¹ Husförhörslängder, år 1684-1716, s.1ff, AI:2, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁸² Husförhörslängder, år 1684-1716, opag, AI:2, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁸³ Från år 1771 var dessa Eric Pärsson och Anders Hansson, se vidare Se vidare Husförhörslängder, år 1684-1716, opag, AI:2, Floda kyrkoarkiv. År 1778 hade Lars Olsson ansvar för östra delen och Olof Nilsson för västra delen. År 1782 var Eric Larsson ensam uppsyningsman för att året efter åter igen bestå av två. Dessa var Lars Ersson för nedre trakten och Eric Andersson för västra delen. Se vidare Husförhörslängder, år 1775-1784, opag, AI:8, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁸⁴ För Lars se vidare Husförhörslängder, år 1768-1775, s. 95, AI:7, Floda kyrkoarkiv. De bybor som avled under denna period har inte tagits med. Dessa uppgår till 13 stycken.

⁴⁸⁵ I Floda socken i Strängnäs stift kontrollerades till exempel barnen år 1813 först vid 12 års ålder. Se vidare Från konsistorierna infordrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, år 1813, s. 315, EIIb:3, 1812 års Uppfostringskommitté.

⁴⁸⁶ Hemundervisningen bör också ha hjälpt till att sprida läskunnigheten.

går det inte att komma åt alla lärare med hjälp av utbetalningarna. Exempelvis erhöll Jon Ers änka i Björbo 1 daler år 1738 för att i sin tur kunna betala den som ”lärt hennes barn läsa i book”.⁴⁸⁷ Vem läraren var nämns inte. Vissa utbetalningar nämner endast att utbetalningar har gjort till skolmästarna.⁴⁸⁸

Dessutom förtäljer räkenskaperna att utbetalningarna från fattigkassan minskade från och med 1720-talet. De sista tre åren av årtiondet betalades inga medel ut alls. Av räkenskaperna att döma erhöll inte ens de fattiga något stöd. En orsak till detta var att kyrkan stod ”under bygnad”, vilket skedde mellan år 1728-1730.⁴⁸⁹ Under denna period blev det troligen svårt att försörja sig genom att undervisa då inga medel togs från fattigkassan över huvud taget. Dock kan exemplet med Jon Ers änka ovan visa att det fanns möjlighet att istället få betalt från föräldrarna. Det kan därför inte förutsättas att möjligheten att försörja sig försvann fullständigt under dessa år. Detta kanske endast gällde det stöd byskolelärarna kunde få från fattigkassan.

Arjeplog

Socknens undervisning och dess lärare

Flera socknar i Dalarna vittnar om att kyrkan var beroende av flera lärare för att nå ut med undervisningen i de avlägsna byarna. Problematiken med att nå ut med undervisningen var dock inget som var specifikt för dessa socknar. I delar av Norrland var vägen till kyrkan i många fall ännu längre. I likhet med de studerade dalasocknarna kom kvinnor att iklä sig rollen som lärare och spelade en viktig roll i folkundervisningen i dessa områden. I en räkenskap från Härnösands stift kan vi se att Per Annteson Knipes dotter Gertrud från Semisjaur i Norrbotten år 1778 fick betalt för ha ”lärdt andra at läsa i bok”.⁴⁹⁰ Enligt räkenskapen avlönades Gertrud med 18 daler i kopparmynt för att ha undervisat sina fyra bröder ”till lika profecter med den före gående, och derföre, wid Proste Visitation bewiljades henne till hugnad”.⁴⁹¹ Då hon i räkenskaperna endast titulerades som *dotter* var

⁴⁸⁷ Räkenskaper för kyrka, år 1738, opag, LIa:3, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁸⁸ Se vidare Räkenskaper för kyrka, år 1791, opag, LIa:6, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁸⁹ Räkenskaper för kyrka, år 1728-1730, uppslag 19, LIa:1, Floda kyrkoarkiv.

⁴⁹⁰ Kommunionlängder, år 1778, s. 225, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv. Denna räkenskap listar de premier som utdelades till dem som hade undervisat andra år 1777 och är inbunden tillsammans med andra räkenskaper.

⁴⁹¹ Kommunionlängder, år 1778, s. 225, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

hon sannolikt ogift. Likaså benämns hon som *dotter* i kommunionlängderna mellan åren 1774-1787.⁴⁹² Det är sannolikt samma Gertrud som Erik Nordberg har uppmärksammat i prostens Gran visitation som omnämner skolflickan Gertrud Pehrsdotter Knip från Semisjaur i ett visitationsprotokoll som hade undervisat sina fyra bröder efter sin skolgång.⁴⁹³

Gertrud är ett exempel på den *premieundervisning* som praktiserades i Arjeplog där församlingsmedlemmarna inte endast undervisades av prästerskapet utan även av andra i församlingen. I själva verket skiljde sig denna undervisning inte mycket från annan hemundervisning. Vad som dock var annorlunda var att de som stod för undervisningen i vissa fall kunde erhålla betalning från kyrkan. Utbetalningarna för premieundervisningen bestod till stor del av försäljningen av de samiska böcker som framtog under första hälften av 1700-talet. Dessa hade bland annat till syfte att sprida läskunnigheten i församlingen. Åtminstone från år 1747 började kyrkan sälja samt gratis dela ut böcker i församlingen, något som fortsatte en bra bit in på 1800-talet. Exempelvis vittnar protokollen som listar de utdelade böckerna från och med år 1747 om att 11 psalmböcker delades ut gratis medan 15 böcker såldes för 2 daler kopparmynt styck. Av de psalmböcker som delades ut gratis gick fyra till skolan medan de resterande sju gick till församlingsmedlemmar. Av dessa sju böcker gick tre stycken till kvinnor, häribland en fattig piga vid namn Sara Larsdotter ifrån Arvidsjaur.⁴⁹⁴

De samiska böckerna gynnade sannolikt läskunnigheten i områdena kring Arjeplog. Exempelvis kan vi se att Per Högström efter en visitation år 1761 menade att kunskapen var bättre sedan ”tjenlige lapska böcker utkommit”.⁴⁹⁵ Dock var spridningen av böcker inte tillräcklig. För att läskunnigheten skulle öka krävdes också undervisning. År 1735 kom ett förslag att ”lappgossar” som själva hade genomgått undervisning skulle undervisa barn och grannar. Tanken var att vissa elever skulle hållas kvar i skolan tre till fyra år för vidare undervisning i syfte att se sedan skulle resa

⁴⁹² Kommunionlängder, år 1774-1787, s. 15 DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv. Kommunionlängderna vittnar om att hon åtminstone skall ha befunnit sig i Semisjaur Rasverta mellan åren 1774-1787. Se vidare DII:1, s. 15, för åren 1774-1781, och s. 55 för 1781-1792. Något som talar för att hon var ogift när hon fick betalt för sin undervisning är att en piga vid namn Gertrud Pehrsdotter från Semisjaur gifte sig år 1787 – samma år som Gertrud försvinner från kommunionlängderna – med drängen Anders Person. Se vidare Födelse och dopböcker, år 1787, s. 106, C:1, Arjeplogs kyrkoarkiv. Här kan också nämnas att hon saknas i död- och begravningsböckerna från dessa år.

⁴⁹³ Nordberg 1955, s. 61.

⁴⁹⁴ Kommunionlängder, s. 161f, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

⁴⁹⁵ Nordberg 1955, s. 70.

runt och undervisa i läskunnighet och kristendoms-kunskap.⁴⁹⁶ Dessa planer sattes i verket och några år senare anställdes några gossar för just denna syssla.⁴⁹⁷

Med tiden försvann dock premieundervisningen och istället började kateketundervisning tillämpas som Nordberg menar kan ”betraktas som en utbyggnad” av premieundervisningen.⁴⁹⁸ Kateketundervisningen skiljde sig något från premieundervisningen. Kateketer rekryterades direkt från ”lappskolan” och fick en formell tjänst med ett fast årligt arvode. Även om frågan om kateketer tidigare hade diskuterats så tillsattes den första kateketen år 1755. Dock skall han inte ha skött sitt ansvar och därmed innehölls hans lön på ”20 daler silvermynt”. Året efter anställdes emellertid Nils Andersson Blöt och vi kan se att flera kateketer efter honom var verksamma i församlingen under andra hälften av 1700-talet.⁴⁹⁹

Att premieundervisningen begränsades blir påtagligt i kyrkoräkenskaperna då utbetalningarna av premier drastiskt minskar från och med slutet av 1750-talet.⁵⁰⁰ Med färre lärare började dock kunskapsnivån att sjunka i Arjeplog. Detta märktes bland annat i Arjeplogs lappskola – som grundades år 1743 – där det ansågs att kunskapsnivån var sämre jämfört med andra liknande skolor. Flera präster pekade på att många barn var alldeles för gamla när de kom till skolan samt besatt sämre kunskap än tidigare.⁵⁰¹ Tidigare hade premieundervisningen till stor del bistått med att ge barnen kunskaper redan i tidig ålder. Genomsnittsåldern för elever i lappskolan år 1763 var hela 25 år. Nordberg menar att den höga åldern dels kan förklaras av att vissa fick betala för sin egen undervisning,⁵⁰² dels ”den bestämmelse som förbjöd lapparna att träda i gifte utan att veta sin nödigaste kristendom”.⁵⁰³ Den höga åldern bland de inskrivna eleverna kan även ha berott på att det fanns få föräldrar efter premieundervisningens borttagande som kunde läsa för barnen. Därför började konsistoriet uppmana föräldrar att

⁴⁹⁶ Nordberg 1955, s. 57.

⁴⁹⁷ Nordberg 1955, s. 58.

⁴⁹⁸ Nordberg 1955, s. 133.

⁴⁹⁹ Nordberg 1955, s. 133f.

⁵⁰⁰ Här kan nämnas att år 1754 betalades premier ut till åtta individer. Året efter endast till en man. Se vidare Kommunionslängder, s. 177ff, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

⁵⁰¹ Nordberg 1955, s. 61.

⁵⁰² Exempelvis var det tillåtet för vissa elever att vara i skolan med ”egen kost”. Här kan nämnas Botil Amundsdotter som på grund av att hon var så svag i sina kunskaper – och därmed förvägrats nattvarden – med egen kost tilläts vara i skolan för att förkovra sig. Hon skall till slut ha lärt sig tillräckligt för att bli framläppt. Se vidare Nordberg 1955, s. 94. Likaså kan vi se att Pär Jonsson ifrån Norwästerbyn år 1747 fick en Psalmbok gratis av kyrkan tack vare att han hade varit inskriven mellan åren 1746 och 1747 i skolan ”på egen bekostnad”. Se vidare Kommunionslängder, år 1747, s. 161, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv..

⁵⁰³ Nordberg 1955, s. 95. Den starka kopplingen mellan kunskap – såsom läskunnighet – och tillstånd att ingå äktenskap har jag visat i kapitel 3.

börja lära barnen läsa tidigare.⁵⁰⁴ Prosten Gran uppmuntrade föräldrar som kunde läsa att vara ”villiga att lära egna barn och släktingar”.⁵⁰⁵ Konsekvenserna av den försämrade kunskapsnivån blev alltså att premieundervisningen åter igen började praktiseras i församlingen. År 1794 ville kyrkoherden Sundelius exempelvis att konsistoriet skulle ge premier till föräldrar som lärt sina barn att läsa utan att själva ha gått i skolan eller hade tillgång till någon kateket.⁵⁰⁶

Premieundervisningen hade som redan nämnts förekommit i församlingen redan under första hälften av 1700-talet. Instruktionerna kring lärrollen knöts främst till män. I instruktionerna beskrevs det att det var lappgossar som skulle sättas i skolan ”och undervisas till privata informatorer”.⁵⁰⁷ Här kan förslaget från år 1735 också nämnas som endast knöt gossar till rollen som lärare.⁵⁰⁸ Trots dessa instruktioner var det inte endast män som i praktiken avlönades för att ha undervisat. Vid sidan av dottern Gertrud som nämnts ovan återfinns andra kvinnor. En av dessa var hustrun Maria Månsdotter som år 1749 fick betalt för att ha undervisat Kierstin Andersdotter i Semisjaur. Enligt räkenskaperna avlönades Maria med 6 daler för att ha lärt Kierstin att läsa ”rent innan och utan” Abc-boken och Luthers Katekes.⁵⁰⁹ Det är möjligt att det är samma Maria som återkommer år 1750 i räkenskaperna då en hustru vid namn Maria Månsdotter Hinga från Semisjaur tillsammans med Pål Nilsson Brat från samma by avlönades med 2 daler för att de hade ”underwist andra i bok”.⁵¹⁰

Skall man tro de samtida instruktionerna kring kateketsysslan var även denna roll förknippad med män. Denna association förstärks än mer då kateketen i vissa fall kunde hålla i gudstjänsten hos samerna,⁵¹¹ ”förrätta morgon- och aftonbön samt om söndagarna en predikan ur postillan”.⁵¹² Att språket i undervisningsinstruktioner många gånger var manligt kodat återfinns på flera ställen under denna period. I Åsele lappskolas elevmatrikel från år 1749 uppgavs det bland annat ”på första sidan, att den var avsedd för gossar, trots att flickor redan 1748 hade intagits i skolan”.⁵¹³

⁵⁰⁴ Nordberg 1955, s. 96.

⁵⁰⁵ Nordberg 1955, s. 97.

⁵⁰⁶ Nordberg 1955, s. 61f.

⁵⁰⁷ Nordberg 1955, s. 10.

⁵⁰⁸ Nordberg 1955, s. 57.

⁵⁰⁹ Kommunionlängder, år 1749, s. 168, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

⁵¹⁰ Kommunionlängder, år 1750, s. 169, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

⁵¹¹ Nordberg 1955, s. 107. Samma ansvar går att finna kring Åsele där vissa kateketer uppmanades att hålla gudstjänst. Här återfinns dock inga kvinnor. Se vidare Eriksson 1992, s. 62.

⁵¹² Nordberg 1955, s. 133.

⁵¹³ Eriksson 1992, s. 44. Det bör nämnas att det inte alltid handlade om barn när skolundervisningen diskuterades i Arjeplog. Trots att det talades om *flickors* undervisning så var

Att språket ofta var manligt kodat i samband med folkundervisningen hindrade inte att undervisningen i praktiken många gånger omfattade båda könen. Det är därför inte alls konstigt att det fanns kvinnliga kateketer tämligen tidigt i Arjeplog, i vissa fall tidigare än vad visitationsberättelserna ger sken av. Enligt visitationsberättelserna som Nordberg har studerat skall den första kateketen – som var en man – ha anställts år 1755, men i räkenskaperna återfinns en kvinna bland de sex ”Catecheterna” redan år 1752. I räkenskaperna för detta år kan vi se att hustrun Anna Anderdotter i Tjorvesjok hade lärt sin bror att läsa ABC-boken och Luthers Katekes och tillsammans med 5 andra kateketer avlönades med 7 daler och 16 öre.⁵¹⁴

Det går att diskutera om Anna verkligen var verksam som kateket eller om det snarare rörde sig om premieundervisning. Kateketerna reste många gånger runt, hade ett fast arvode och undervisningen riktades ofta till flera församlingsmedlemmar. Enligt räkenskaperna fick Anna, i likhet med fyra andra, endast betalt för att ha undervisat en församlingsmedlem. Emellertid kan vi se att Anna inte var den enda kateket vars undervisning omfattade ett fåtal elever. Det verkar därmed inte som att elevantalet var det primära om det rörde sig om premie- eller kateketundervisning.

En annan viktig detalj är att utbetalningarna från fattigkassan inte alltså återspeglar lärarnas fullständiga inkomster. Man kunde besitta något slags formell lärarposition – oavsett om det gällde rollen som byskolelärare eller kateket – och endast erhålla tämligen små summor från fattigmedlen. Det fanns nämligen också andra försörjningskällor. Detta har berörts i förbifarten ovan men kommer att diskuteras mer utförligt senare i kapitlet.

Inte heller innebar katekessysslan nödvändigtvis långa resor. Det var fullt möjligt att besitta denna position och undervisa i närområdet, även om vi inte bör förutsätta att detta var något slags generell praxis. Till exempel vittnar visitationsberättelserna om att Ingri Månsdotter i Semisjaur var verksam som kateket trots att hon var halt och därmed var oförmögen att företa några längre resor. Här beskrevs Ingri som ”menför och går med kryckor, så att hon ei kan kan följa om sommaren med på Fiellet, utan måste då uppehålla sig hos sin fader wid någon fisksjö”.⁵¹⁵ Detta hindrade dock inte henne från att vara verksam som kateket under vinterhalvåret då hon undervisade sina lärjungar liksom ”grannskapet med andra”. I visitationsberättelserna beskrivs Ingri dessutom som väldigt skicklig då många föredrog hennes undervisning framför andra kateketers.⁵¹⁶

det inte ovanligt ”att finna tjuugoåringar och trettioåringar bland de intagna” se vidare Eriksson 1992, s. 95

⁵¹⁴ Kommunionlängder, år 1752, s. 171, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

⁵¹⁵ Nordberg 1955, s. 137.

⁵¹⁶ Nordberg 1955, s. 138.

Det är inte endast de normativa källorna såsom Hustavlan som tenderar att kasta en skugga över kvinnors roll i den tidigmoderna folkundervisningen. Vissa källgruppers begränsningar gör att det är svårt att få en helhetsbild av folkundervisningens omfattning och vilka som stod i dess tjänst. Till exempel uppmärksammades år 1771 att pengarna som egentligen skulle ha gått till kateketsysslan i Jokkmokk hade tilldelats kyrkoherden i Arjeplog av misstag. Detta resulterade i att prostens vid nästa visitation fann utöver kateketen Danielsson ytterligare två kateketer verksamma i Arjeplog trots att det från början bara hade varit planerat att avlöna en. Dessa två var Ingrid Månsdotter och Ingrid Larsdotter.⁵¹⁷

Således finns det skäl att tro att källgrupperna inte nödvändigtvis ger en helhetsbild av undervisningen i församlingen. Återigen kan Anna Andersdotter lyftas fram som redan år 1752 benämns som kateket i räkenskaperna men saknas i visitationsberättelserna. Nils Eriksson som har studerat skolorna i Åsele lappmarker menar att visitationsberättelserna inte alltid ger ”fullständiga upplysningar om kateketerna”.⁵¹⁸ Här kan nämnas att listorna som visar de utdelade böckerna i församlingen mellan år 1747-1799 knyter två olika kvinnliga kateketer till Semisjaur år 1789. Vid ett tillfälle omnämns en kateket vid namn Ingrid Månsdotter och en vid namn Inga Månsdotter. Det är möjligt att det är samma person som här åsyftas i protokollet. Dels har denna kateket samma efternamn och ett liknande förnamn, dels är hon bosatt i samma by. Nordberg likställer dessutom *Ingrid* Månsdotter i Semisjaur med en *Inga* Månsdotter. Dock nämner protokollet att både Ingrid och Inga tilldelades olika böcker vid samma tillfälle år 1789.⁵¹⁹ Det är därför möjligt att det kan röra sig om två olika individer.⁵²⁰

De kvinnliga lärarnas civilstånd och kvalifikationer

Vilka kvinnor var det som undervisade i Arjeplog? Kateketsysslan innebar ofta att kateketen reste runt och undervisade. Rollen som kateket tog därmed upp mycket tid och det kunde därför vara problematiskt att samtidigt

⁵¹⁷ Nordberg 1955, s. 137.

⁵¹⁸ Eriksson 1992, s. 327.

⁵¹⁹ Här tilldelades Inga Luthers Katekes och en ABC-bok medan Ingrid skall ha fått en psalmbok gratis. Se vidare Kommunionlängder, år 1789, s. 207, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

⁵²⁰ Tyvärr återfinns inte någon av dessa personer i husförhörslängderna för dessa år. Det återfinns totalt 13 olika kateketer i protokollen, där tre är kvinnor. Dessa är Inga Månsdotter och Ingrid Månsdotter från Semisjaur, samt Ingrid Larsdotter från Arjeplog. Både Inga och Ingrid Månsdotter var verksamma flera år. Inga Återkommer 10 gånger mellan åren 1776 och 1793 medan Ingrid återfinns vid tre olika tillfällen mellan åren 1784 och 1796. Ingrids frekventa närvaro i protokollet stämmer också överens med visitationsberättelserna som berättar att Ingrid Månsdotter var verksam ända fram till år 1797. Se vidare Nordberg 1955, s. 138, samt Kommunionlängder, DII:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

driva ett hushåll. Visitationsberättelserna vittnar om att flera kateketer slutade med denna syssla när de gifte sig. Här kan nämnas Christina Mårtensdotter som slutade år 1793 i samband med sitt giftermål.⁵²¹ Dock var hustrun Anna Andersdotter en av de avlönade kateketerna år 1752. Likaså var det möjligt att undervisa i närområdet. Vilka som var verksamma som kateketer verkar därmed ha skiftat.

Premieundervisningen var en inkomstkälla för både ogifta som gifta. Denna möjlighet låg sannolikt nära till hands då undervisningen förmodligen inte innefattade några längre resor och troligen omfattade färre elever. Skall vi tro räkenskaperna befann sig dessa elever ofta i den omedelbara närheten, och i vissa fall i det egna hushållet. Dock är det svårt att få en fullständig bild av denna undervisning. Var undervisningen verkligen ägde rum, vilka resor hon var tvungen att företa sig eller hur ofta går inte få en inblick i då källorna helt enkelt inte berättar det.

Det finns sannolikt ett mörkertal i källorna angående vilka som försörjde sig som lärare. Problematiken med visitationsberättelsernas begränsningar har redan behandlats, men det finns också andra aspekter av materialet som måste tas i beaktande. I Arjeplogs räkenskaper kan det vara svårt att komma åt vissa lärare då många församlingsmedlemmar – häribland kvinnor – avlönades vid ett senare tillfälle och därmed inte alltid återfinns i källorna. Vid vissa tillfällen kunde kyrkan exempelvis inte betala ut premier till alla på grund av att försäljningen av de samiska böckerna (som ofta betalade för premieundervisningen) inte räckte till. Vid dessa tillfällen kunde premierna betalas ut vid nästa visitation.⁵²² Dessa kvinnor försvinner lätt i källorna – särskilt då dessa inte kan knytas till någon titel.

Vilka krav ställdes på de kvinnor som undervisade? Som i Dalasocknarna ovan bör de åtminstone ha varit läskunniga. Flera utbetalningar nämner specifikt att det rörde sig om innantilläsning. Gertrud hade till exempel lärt sina fyra bröder att läsa och hustrun Maria Månsdotter hade lärt en vid namn Kerstin ABC-boken och katekesen innan och utan. Redan år 1740 visar husförhörslängderna – då de tar sin början – att innantilläsning kontrollerades i församlingen.⁵²³ Lärarna bör ha därmed ha varit läskunniga och inte minst undervisat i detta.

Språket kan mycket väl ha varit en bidragande faktor till att läskunniga personer som behärskade det samiska språket var praktiska att använda i Arjeplog. Språkets betydande roll har dock inte kunnat ges utrymme i denna avhandling. Det är dessutom svårt att uppskatta exakt vilken plats det samiska språket hade i undervisningen – i alla fall utifrån de studerade källorna. Fattigkassans utbetalningar återspeglar helt enkelt inte alla elever som omfattades av en katekets undervisning. Det är också svårt att göra

⁵²¹ Nordberg 1955, s. 139.

⁵²² Nordberg 1955, s. 60f.

⁵²³ Se vidare Husförhörslängd, AI:1, Arjeplogs kyrkoarkiv.

en helhetsbedömning av kateketernas rörelsemönster och vilka elever de nådde. En betydande del av undervisningen kan mycket väl ha skett på samiska med tanke på området kateketerna var verksamma i. De utdelade böckerna som många gånger var på samiska vittnar också om att det samiska språket i socknen var tämligen utspritt. Men det är svårt att ge en representativ bild av undervisningen i de samiska områdena. Sölve Anderzén har pekat på att pastoratens sammansättning varierade, både i fråga om språk och hur stora de olika folkgrupperna var.⁵²⁴

Orsaken till att undervisningen blev en försörjningsmöjlighet i Arjeplog

Varför öppnades möjligheten upp för kvinnor att försörja sig som lärare i Arjeplog? Varför använde sig kyrkan av kateketer och premieundervisning i sådan hög grad? Nordberg menar att en av anledningarna varför hemundervisningen blev populär i Arjeplog var de kunskapskrav församlingsmedlemmarna behövde uppnå för att kunna ingå äktenskap.⁵²⁵ Dock går det att finna dessa kunskapskrav på flera andra ställen under denna tid. I kapitel 3 har jag visat att samma kunskapskrav fanns i områdena kring Färila. Vad som däremot inte verkar ha funnits i Färila – och på många andra ställen – var att församlingsmedlemmar som annars inte var verksamma som exempelvis byskolelärare kunde få betalt för att undervisa. Förklaringen till premie- och kateketundervisningen kan därför inte endast ses utifrån de kunskapskrav som fanns för att få gifta sig. En bättre förklaring är sannolikt att geografiska aspekter spelade in då områdena kring Arjeplog var betydligt mer glesbefolkade än många andra ställen och kontakten med kyrkan var knapp under stora delar av året. Exempelvis kan vi se att kyrkoherden Johan Laestadius år 1742 genomförde skriftresor i församlingen men endast nådde ”en del av sina församlingsbor”. Likaså var det flera samer som höll sig borta från förhören.⁵²⁶

Således blir det tydligt att kyrkan hade extra problem att nå ut med undervisningen. Kateketerna var ett sätt att få en inblick i församlingsbornas förkovring och att detta sköttes på rätt sätt. Att församlingsborna själva verkligen undervisade i sitt eget hushåll måste ha varit svårt att kontrollera. Många höll sig borta från förhören och det var också svårt för prästerskapet att hinna med alla hushåll under skriftresorna som visats ovan. För att kunskaperna skulle spridas var kyrkan kanske tvungen att betala för den undervisningen som annars i andra delar av landet skulle ha varit obetald. För många församlingsbor i Arjeplog var hemundervisningen förmodligen också praktisk då den kunde anpassas efter arbete och

⁵²⁴ Anderzén 2016, s. 371f.

⁵²⁵ Nordberg 1955, s. 60.

⁵²⁶ Nordberg 1955, s. 37.

inte behövde ”vara till hinder vid renskötseln” som flera församlingsbor livnärde sig på.⁵²⁷

Att kunna få betalt för att ha undervisat någon i det egna hushållet är en viktig skillnad från den vanliga hemundervisningen. Anledningen till att premier inte förekom längre söderut var sannolikt att kontakterna med kyrkan var tätare. Kyrkan hade helt enkelt bättre kontroll och därmed möjlighet att ställa hårdare krav på församlingsborna. Församlingsborna förväntades att undervisa sitt hushåll utan betalning – det var snarare en plikt. I Arjeplog var kontakterna inte alls lika täta. Betalningen fungerade som ett slags morot för att undervisningen över huvud taget skulle äga rum. Dessutom ”sparades icke heller på uppmaningar vid visitationsresorna” att elever skulle undervisa andra.⁵²⁸ Här verkar både kvinnor och män ha spelat en viktig roll och vi kan se att Direktionen⁵²⁹ redan år 1747 menade att flickor borde antas till skolan då det ansågs att ”quinfolken hafwa äfwen så godt och fast bättre tillfälle än manfolken att underwisa andra”. Här framkommer att skolundervisningen i lappmarkerna till viss del hade i uppgift att få fram folk som var kapabla att undervisa.⁵³⁰ Mycket talar för att premieundervisningen var effektiv då kyrkoherde Laestadius år 1753, i en berättelse till Kongl. Directionen, menade att det antal som lärt sig läsa hemma ”långt översteg deras som undervisats i skolan”. Enligt kyrkoherden var det just premieundervisningen som ”mycket bidragit därtill”.⁵³¹

Oavsett undervisningens omfattning framkommer det att kvinnor vars läsförmåga ansågs vara god nog hade möjlighet att försörja sig på olika sätt. Detta kunde ske genom kateketsysslan men också genom att de undervisade personer i sin närhet, i vissa fall i det egna hushållet. I en församling där kontakterna med kyrkan var få och många församlingsbor under vissa tider av året var i rörelse var kyrkan sannolikt tvungen att ha flera strategier i sin strävan att sprida Guds ord.

Undervisningens utformning, omfattning och försörjningsmöjligheter

Som visats i kapitel 2 var det många svenska församlingar som saknade någon fysisk skola. Detta var också gällande i socknarna som studeras i

⁵²⁷ Nordberg 1955, s. 60.

⁵²⁸ Nordberg 1955, s. 60.

⁵²⁹ Den Kunglig Direktionen av Lappmarkens Ecklesiastikverk tillsattes år 1739 och bestod av representanter från kyrkan och staten. Direktionens huvudfokus var undervisningen i lappmarkerna. Se vidare Anderzén 2016, s. 371.

⁵³⁰ Nordberg 1955, s. 95.

⁵³¹ Nordberg 1955, s. 61.

detta kapitel. Det bör dock understrykas att själva kyrkan kunde vara skolrum. Exempelvis ägde korpralen Styrwälts undervisning av fattiga barn rum i kapellet i Älvdalen år 1729.⁵³² I de fall undervisningen tog plats i kyrkbyn var detta troligen en praktisk lösning. Denna lösning passade däremot sällan de församlingsbor som var bosatta ute i byarna – det var helt enkelt för långt till kyrkan. I dessa byar fanns det ingen annan lösning än att elevernas egna hem fick utgöra skolrummet.⁵³³

Att undervisningen tog sig denna form var inget konstigt då hushållet under denna tid inte kan betraktas som en stängd privat sfär utan snarare präglades av ett slags öppenhet. Enligt Joachim Eibach var det tidigmoderna hushållet öppet och dominerades av en kontext som utmärkes av kommunikation och därmed social interaktion.⁵³⁴ Detta har klara paralleller till de kvinnliga läramas vardag där mycket av arbetet utfördes i församlingsmedlemmarnas egna hushåll när lärarna gick från hus till hus. En sådan kontext förde med sig att den sociala interaktionen inte endast bestod i mötet med eleverna utan även med resterande församlingsmedlemmar. Denna undervisning visar att det tidigmoderna hushållet i många avseenden präglades av en öppenhet och att den sociala interaktionen var vanlig. Tanken om hushållets öppenhet kan dras ännu mer till sin spets om vi blickar längre norrut då kateketen kunde följa med samerna på renbete. Den tidigmoderna undervisningsmodellen hade formats av denna ”öppenhet”. Detta låg till grund för den. Att hushållen var tämligen öppna möjliggjorde att undervisningen över huvud taget kunde äga rum när lärarna reste från gård till gård.

Lärarnas olika inkomstkällor

Hushållens öppenhet ger inte endast en förklaring till den tidigmoderna undervisningsmodellen utan kan även bidra till vår förståelse av lärarnas arbetsförhållanden. Öppenheten blir härmed en intressant tolkningsnyckel då de rumsliga aspekterna kan hjälpa oss att bättre förstå lärarnas *inkomstkällor*. Lärarna var nämligen inte endast utelämnade till fattigkassans utbetalningar utan fick även betalt i natura såsom måltider och husrum på gårdarna.⁵³⁵ Denna försörjningsform återfinns i Arjeplog där kateketen fick

⁵³² Räkenskaper för fattigvård, år 1729, opag, LIIIb:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁵³³ Hemmet som skolrum återfinns på många ställen under denna period. Exempelvis kan vi se i debatten som handlade om de olika pensionerna som fanns i storstäderna under 1700-talet att många kvinnliga privatlärare ofta bodde ”i ett enda rum, som samtidigt” blev skolrum. Se vidare Sjöstrand 1961, s. 208.

⁵³⁴ Eibach 2011. Se vidare Lindström, Fiebranz, Lindström, Mispelaere och Rydén 2017, s. 59f.

⁵³⁵ Det förekom även att särskilda matsäckor användes där varje hushåll vid sina boplatser ristade in för att intyga att de försett skolmästaren med kost. Stäckan skulle sedan skickas vidare till nästa hushåll. Se vidare Klose 2011, s. 173. Se vidare Westberg 2017, s. 107.

betalt i penningar samt i ”det naturaunderhåll som presterades av den lapp vars barn kateketen undervisade”.⁵³⁶ I Floda år 1771 kan vi även se att byskolelärares betalning kunde bestå av sädestunnor som dels skulle avlöna dem själva, dels skulle föda de fattiga barnen som omfattades av undervisningen.⁵³⁷ Detta gällde även lärarna i Orsa. Till exempel fick pigan Warg Karin Larsdotter 4 kannor spannmål för att ha undervisat två barn år 1737.⁵³⁸

Det fanns även möjlighet för lärarna att få betalt i form av penningar, vid sidan av utbetalningarna från fattigkassan. I Älvdalen menade kyrkoherde Gottmarck år 1745 att församlingen hade nyttjat fattigkassans medel i all för stor utsträckning när det handlade om lärarlönerna. Kyrkoherden underströk därför vikten av att fattigkassans medel enbart skulle gynna dem vars föräldrar inte hade råd att betala för undervisningen – om inte så skulle fattigkassan ”för mycket att lida”.⁵³⁹ De föräldrar som hade råd uppmanades att ”sielfwa aflöna dem, som informera deras barn”.⁵⁴⁰ Lärarna kunde alltså få betalt direkt av föräldrarna. Att föräldrarna själva kunde betala lärarna framkommer redan år 1729 då kyrkoherden uppmanade att pengar från fattigkassan skulle avlöna soldaten Finne om inte föräldrarna ”förmätte honom sielfve för mödan hans betala”.⁵⁴¹ Detta framkommer även år 1731 då kyrkoherden menade att de som hade råd borde betala de personer som undervisade barnen i katekesen och att ”läsa i bok”.⁵⁴² Hur stora dessa löner var är svårt att studera systematiskt. Dock blir det klart att lärarna hade flera olika *inkomstkällor*.

För det första erhöll lärarna lön från fattigkassan i de fall föräldrarna inte hade råd att betala. Dessa löner bestämdes utifrån *eleval* och *hur länge* undervisningen pågått. För det andra möjliggjorde undervisningsmodellen att lärarna kunde erhålla lön direkt från församlingsmedlemmarna. Lärarna var därmed inte helt utelämnade åt kyrkans betalningar. I interaktionen med föräldrar och husfolk kan åtminstone två olika inkomstkällor urskiljas. Dessa bestod dels i logi och mat, dels pengar. Att få betalt direkt av föräldrarna har vissa likheter med vad som gällde de privatlärare som ofta var verksamma i städerna under 1700-talet, lärare som inte var del av kyrkans regi. Skillnaden låg kanske i att byskolelärarna inte hade samma

⁵³⁶ Nordberg 1955, s. 133.

⁵³⁷ Sockenstämmans protokoll och handlingar, 12 maj år 1771, s. 12, KI:1, Floda kyrkoarkiv.

⁵³⁸ Längder över nattvardsgäster, år 1737, s. 38, DII:1, Skattunge kyrkoarkiv.

⁵³⁹ Solders 1981, s. 83

⁵⁴⁰ Solders 1981, s. 83

⁵⁴¹ Solders 1981, s. 82. I räkenskaperna framkommer det att Finne som år 1731 erhöll lön för att han läst för barn inte hade fått betalt ”av somliga fattiga”. Detta han ha resulterat i den lön han erhöll detta år från fattigkassans medel. Se vidare Räkenskaper för fattigvård, år 1731, opag, LIIIb:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

⁵⁴² Visitationsprotokoll, år 1731, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv.

möjlighet att anpassa sin prissättning – de var trots allt folkundervisningsrepresentant.⁵⁴³ Som visats var det vanligt att byarna hade särskilda tillsyningsmän som hade i uppdrag att rapportera förhållandena i byn. En lärare som tog sig alltför stora friheter, till exempel med sin prissättning, hade sannolikt rapporterats.

Vi kan inte förutsätta att alla föräldrar med en tillåtande ekonomi följde kyrkans uppmaningar att själva betala läraren. I Älvdalen fann kyrkoherden vid sitt tillträde i början av 1800-talet att flera föräldrar hade undvikit att sätta sina barn hos skolmästaren och istället undervisat dem själva i syfte att spara pengar.⁵⁴⁴ Dock finns det flera faktorer som talar för att det troligen inte fanns något utbredd ovilja att betala läraren, åtminstone inte under 1700-talet. Till exempel har det visats ovan att prästerskapet inte direkt var sparsamma att uppmana de församlingsborna som hade råd att betala för undervisningen.⁵⁴⁵ Vad som förväntades av dem kan således inte ha förbigått särskilt många. Att inte följa dessa uppmaningar kunde också få konsekvenser. Ett visitationsprotokoll från Älvdalen år 1757 – som behandlade det ansvar som fanns angående skolmästarens avlöning – berättar att en särskild ”skrift” skulle:

uppsättas och underskrifvas, hvarutinnan ett vite för den tredskande ut-sättas, hvilken skrift sedermera till Herr Kyrkoherden aflemnas att af honom till TingsRättens stadfästelse derå befordras.⁵⁴⁶

Det blev därmed allt svårare, och sannolikt mindre lockande, att inte följa prästerskapets uppmaningar. Systemet att församlingsborna själva skulle betala lärarna var heller inget nytt system. I de undersökta områdena hade detta praktiserats under större delen av 1700-talet, i Floda redan i slutet av 1600-talet. Förmodligen accepterade sockenborna denna undervisningsmodell. Att det fanns något slags utbrett misstroende ute i socknarna visar inga visitationsprotokoll. Skulle detta ha varit fallet hade det sannolikt framkommit under de olika visitationerna och satt sina spår i källorna.

En acceptans för systemet, och med detta lärarna, bör också ha omfattat de kvinnliga lärarna. Det finns flera saker som bidrog till att lärarna kunde vara verksamma. För det första kan flera av de kvinnliga lärarna knytas till titlar som vittnar om att de besatt en tämligen viktig position i församlingen. Detta måste ha bidragit till att stärka deras roll som lärare.

⁵⁴³ Även ämnena som lärdes ut skiftade troligen.

⁵⁴⁴ Från konsistorierna infordrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, år 1814, s. 1211, EIIb:3, 1812 års Uppfostringskommitté. Under biskopsvisitationen i Adelöv församling år 1736 framkom det till exempel att ”at Klockaren ännu är af ingen anmodad at läsa för barnen, fast han tillbudit sig”. Se vidare Födelse och dopböcker, år 1736, s. 11, C:2, Adelövs kyrkoarkiv.

⁵⁴⁵ Det kan dock ha funnits skäl till dessa uppmaningar.

⁵⁴⁶ Visitationsprotokoll, år 1757, opag, NI:1, Älvdalens kyrkoarkiv. Tyvärr har begränsningar i denna avhandlingens arbete gjort att jag inte haft tid att studera varje källa i kyrkoarkivet. Dessa listor har inte återfunnits i de nedslag som gjorts.

Bland annat benämndes Kerstin Ersdotter i Floda som en av flera *byskolemästare* som var verksamma i socknen på 1770-talet.⁵⁴⁷ För det andra var lärarna vanliga församlingsbor och flera av dem var verksamma under flera år. De hade sannolikt haft tid att bygga upp ett starkt socialt nätverk. Johannes Westberg har bland annat uppmärksammat hur sammanflätad de kringresande lärarnas verksamhet var med lokalsamhället under 1800-talet. Då bönder tillhandahöll husrum, skolrum och betalning för läraren kan det ekonomiska stödet som detta medförde inte skiljas från det sociala band som fanns, eller uppstod, mellan bonden och läraren.⁵⁴⁸

Lärarnas sociala nätverk gjorde det möjligt för dem att försörja sig. Lärarens sociala nätverk och det förtroendet som härmed växte fram för henne bidrog förmodligen till att bybor var beredda att betala henne.⁵⁴⁹

Svårigheten att uppskatta undervisningens omfattning och avkastning

Det är mycket som talar för att betalningarna inte alltid återspeglar undervisningens omfattning. Bland annat visar ett protokoll från Floda att lärarna inte alltid erhöll den lön som de ansåg sig ha rätt till. Den 12 maj år 1771 infann sig Kerstin Ersdotter tillsammans med tre av de andra ”By-scholmästarna” inför kyrkorådet. Här presenterade var och en för sig sin räkning som beskrev omfattningen av deras undervisning. Enligt Kerstins räkning skall hennes undervisning i Måsselbyn detta år ha gällt två barn under nio veckors tid och tre andra barn under 10 veckor. Kerstin menade att undervisningen av Erik Anderssons änkas barn gjorde att hon hade rätt till 2 daler 16 öre för själva undervisningen och 1 daler 16 öre för en veckas kost. Detta resulterade enligt räkningen i 4 daler kopparmynt. Rådet var dock inte berett att betala denna summa. Efter samråd beviljades Kerstin endast 3 daler.⁵⁵⁰ Detta skedde även år 1775 då Kerstin beviljades 6 daler istället för den begärda summan av 14 daler 16 öre.⁵⁵¹ Kerstin var inte ensam om att få avslag. Även de andra lärarna fick uppleva samma sak.

⁵⁴⁷ Sockenstämmans protokoll och handlingar 12 maj år 1771, s.10, KI:1, Floda kyrkoarkiv.

⁵⁴⁸ Westberg 2017, s. 107.

⁵⁴⁹ Bland har Robert Putnam lyft fram vikten av förtroende för socialkapitalet. Se vidare Putnam 1993. En annan som kan nämnas i sammanhanget är Nancy Beadie som understrukt nätverkens viktiga roll för skolutvecklingen och dess ekonomiska faktorer i Lima (New York) på 1800-talet. Se vidare Beadie 2010.

⁵⁵⁰ Sockenstämmans protokoll och handlingar, 12 maj år 1771, s. 12, KI:1, Floda kyrkoarkiv. Enligt räkenskaperna och protokollet fick Kerstin totalt 6 daler 8 öre. Se vidare Räkenskaper för kyrka, år 1771, opag, LLa:6, och KI:1, s. 12, Floda kyrkoarkiv. Enligt protokollet skedde detta 2 juni år 1771.

⁵⁵¹ Sockenstämmans protokoll och handlingar, 30 april maj år 1775, s. 29, KI:1, Floda kyrkoarkiv.

Anders Andersson Willing fick till exempel flera avslag år 1771.⁵⁵² Ytterligare exempel är Eric Lindberg som år 1775 endast erhöll 17 daler och 16 öre trots att han begärde 32 daler och 12 öre.⁵⁵³

Samtidigt som de uppvisade räkningarna ovan ger skäl att tro att lärarna i vissa fall försökte argumentera för högre ersättning så framkommer att den betalning lärarna erhöll från fattigkassan inte alltid återspeglar omfattningen av deras undervisning till fullo. I Kerstins fall fick hon inte betalt för hela den undervisning som hon, enligt henne själv, hade utfört. I detta fall var hennes inkomst mindre än undervisningens omfattning. Det bör dock understrykas att detta inte är talande för lärarnas försörjningsmöjlighet. En betydande del av lärarnas inkomst har förmodligen inte satt sina spår i materialet. Till exempel kan vi se att en lärare – som inte nämns vid namn – år 1771 i byn Mörkendal nöjde sig med det arvode hon redan hade fått för sin undervisning. Detta resulterade i att hon inte begärde något från fattigkassan och därmed inte hade lämnat in någon räkning. Enligt protokollet såg hon det som sin kristna skyldighet att gratis läsa för de fattiga.⁵⁵⁴ Anledningen till lärarens generositet är svår att bedöma. Det hörde sannolikt inte till vanligheten att en lärare avstod delar av sin lön. En förklaring skulle kunna vara att den undervisning som hon hade erbjudit utan betalning endast hade rört ett fåtal elever. Undervisningen kanske inte hade varit särskilt omfattande. Det nämns även att hon hade fått ett arvode, sannolikt från de församlingsmedlemmar som hade råd att betala henne. Hur stort arvodet var förtäljer inte protokollet. Men förmodligen var den tillräcklig att hon ansåg sig ha råd att undervisa de fattiga utan betalning. Kanske var det detta, tillsammans med en kristen övertygelse, som resulterade i att hennes försörjning inte blev så lidande.

I vissa fall kommer vi åt fattigkassans utbetalningar. Severin Solders har lyft fram att lärarlönen i Älvdalen, bestod av en fjärdedels daler kopparmynt i veckan per elev i de fall lönen togs från fattigmedlen.⁵⁵⁵ Men vi kommer inte bort från det faktum att det finns ett mörkertal när det kommer till lärarnas inkomstkällor. Den betalning lärarna erhöll direkt av föräldrarna både i penningar och i natura har inte suttit sina spår i räkenskaperna. Att lärarnas inkomster överskred betalningarna från fattigkassan är en bidragande orsak till att jag inte har försökt att bedöma hur stor inkomsten var.

⁵⁵² Flera av dessa rörde kosthåll. Se vidare Sockenstämmans protokoll och handlingar, 12 maj år 1771, s. 11, KI:1, Floda kyrkoarkiv,

⁵⁵³ Sockenstämmans protokoll och handlingar, 30 april maj år 1775, s. 29, KI:1, Floda kyrkoarkiv.

⁵⁵⁴ Sockenstämmans protokoll och handlingar, 12 maj år 1771, s. 10, KI:1, Floda kyrkoarkiv. Protokollet nämner att byn Mörkendal som hon undervisade hade haft fattiga barn från tre kringliggande byar.

⁵⁵⁵ Solders 1981, s. 83

Vad som kan slås fast är att fattigkassans utbetalningar inte återspeglar undervisningens omfattning, den var många gånger större. För det första hade lärarna flera inkomstkällor än vad räkenskaperna ger sken av. För det andra återspeglar inte alltid betalningarna elevantal eller hur länge undervisningen hade pågått. För det tredje innebar den rådande undervisningsmodellen att läraren var tvungen att avsätta en stor del av sin tid för att kunna uppfylla åtagandet som rollen krävde. Undervisningens utformning innebar att lärarna var tvungna att resa från hushåll till hushåll för att undervisa församlingsmedlemmarna. I Älvdalen berättades det vid Troilius visitation år 1757 att lärarna under denna tid ”flyttade ifrån den ena byn till den andra” och att de skulle få mat på gårdarna.⁵⁵⁶ Det är därför rimligt att utgå från att de behövde avsätta en stor del av sin tid för detta arbete. Detta bör ha varit särskilt gällande i de glesbefolkade områdena där det var långt mellan både gård och by, och inte minst i renbetesland. Detta måste ha påverkat lärararbetets omfattning. Det är därför uppenbart att både försörjningsmöjligheterna och undervisningens omfattning kan betraktas som större än tidigare trots.

Slutsatser

Detta kapitel har visat att kvinnors läskunnighet gjorde det möjligt för dem att undervisa. Till exempel förtäljer flera källor att kvinnor kunde iklä sig rollen som lärare i hushållet. I likpredikningar och personalier framhävde prästerskapet ofta hustruns undervisning och kontroll av övriga familjemedlemmar som något positivt och något som var eftersträvansvärt. Likpredikningar visar att denna praktik återfanns i de högre kretsarna under det att personalier, visitationsberättelser och sockenstämmoprotokoll visar att samma praktik går att finna i de lägre skikten där det gifta paret uppmanades att undervisa sina barn och tjänstefolk samt kontrollera att de religiösa förpliktelserna inte försumrades. Medan kapitel 3 har visat att läskunnigheten gjorde det möjligt för en piga att ingå äktenskap visar detta kapitel att förkunskaperna gjorde det möjligt att som gift kvinna – både i högre och lägre stånd – uppfylla det undervisningsansvar som ställdes på henne. Med hjälp av *pluralitetsprincipen* går denna praktik att finna i olika källgrupper och från olika områden vilket tyder på att praktiken var tämligen utbredd.

I detta kapitel har det framkommit att kvinnor tog en aktiv roll i läskulturen. För det första innebar läskunnighet att en gift kvinna dels kunde undervisa sina barn i rollen som mor, dels sitt tjänstefolk i rollen som matmor som nämns ovan. För det andra öppnade läskunnigheten upp för

⁵⁵⁶ Solders 1981, s. 84.

olika inkomstmöjligheter för dem som kunde läsa. Om en kvinna var läskunnig kunde hon försörja sig som lärare, inte minst i glesbefolkade områden där kyrkan brottades med uppgiften att nå ut med undervisningen. Detta är påtagligt i flera dalasocknar som bestod av avlägsna byar och det fanns behov av flera lärare. Här visar de kyrkliga räkenskaperna att ett flertal kvinnor försörjde sig som lärare ute i byarna och att vissa var verkamma under flera år. Om läraren var ogift eller gift verkar ha spelat mindre roll då både pigor, hustrur och änkor kunde försörja sig på detta sätt.

Vad gav undervisningen för avkastning för individen? Medan en läskunnig kvinna kunde uppfylla rollen som mor och matmor och få socialt och kulturellt anseende är det också rimligt att anta att kvinnor i rollen som byskolelärare förstärkte sitt sociala anseende i församlingen. I detta sammanhang bidrog deras läsförmåga till att de kunde försörja sig. Detta skedde genom medel från fattigkassan (i form av penningar och i vissa fall av säd) eller genom att lärarna gick från gård till gård och erhöll betalning direkt från föräldrarna i penningar samt i kost och husrum. Lärarnas inkomstmöjligheter var därmed större än vad de kyrkliga räkenskaperna ger sken av. Kvinnor försörjde sig också som lärare i Arjeplog där man använde sig av kateketer i undervisningen. Dock ställde de geografiska villkoren ännu större krav på folkundervisningen vilket gjorde att kyrkan betalade vissa församlingsbor som hade lärt andra att läsa. Dessa personer besatt inte någon lärarposition i egentlig mening men kunde ändå erhålla viss betalning.

Det blir tydligt att den tidigmoderna undervisningsmodellen som innebar att lärarna ofta reste från gård till gård ställde vissa krav. Att ständigt vara på resande fot bör ha betytt att arbetet som byskolelärare i dessa områden kunde vara tämligen krävande, i alla fall under den period undervisningen varade. Lärarna var troligen tvungna att avsätta en relativt stor del av sin tid för att uppfylla sitt undervisningsansvar. Det är också rimligt att anta att det ställdes vissa krav på deras kompetens – både i fråga om kunskaper och socialt anseende. Deras läsförmåga var därmed av största vikt. Att aktivt upprätthålla sina kunskaper genom att använda dem betydde helt enkelt att de kunde försörja sig.

Konsten att skriva och räkna – kvinnors användning av skrivkunnighet och räknekonst under 1700-talet

Detta kapitel:s syfte är, genom studier av olika källgrupper, att visa hur kvinnor använde skrivkunnighet och i vissa fall räknekonst. Här visar spåren att skrivkunnighet inte var knuten till ett enda användningsområde utan användes på olika sätt. Genom de olika praktikerna framträder också en bild som visar att färdigheten kunde generera olika sorters avkastning beroende av sammanhang och individ.

Kapitlet kommer att studera användningen av skrivkunnighet och till viss del räknekonst kopplat till olika typer av försörjningsarbete från huvudsakligen två olika geografiska områden – Avesta och Stockholm. För att studera skrivkunnighetens differentierade karaktär är dessa städer väl rustade för uppgiften. Dels praktiserades skrivkunnighet uppenbarligen tämligen flitigt i dessa områden, dels har spåren av dessa praktiker gjort avtryck i källorna. Även om inte skrivkunnighetens alla användningsområden kan behandlas – på grund av både tematiska och geografiska avgränsningar – kan praktikerna åtminstone vittna om hur kvinnor kunde använda färdigheterna vilket kan fördjupa bilden av vilka betydelser färdigheterna kunde ha i olika arbetssysslor. Frågor som kommer att besvaras är; hur använde kvinnor skrivkunnighet och i vilka sammanhang? Vilka var dessa kvinnor? Vilken betydelse fick färdigheten – med andra ord; vilken avkastning fick den?

Skrivande och arbete

Skrivkunnighet och räknekonst har ofta kopplats samman med ekonomiska transaktioner under tidigmodern tid. Det är riktigt att färdigheter såsom skrivkunnighet och räknekonst var viktiga att besitta för att hålla reda på inkomster och utgifter. Att upprätta en räkenskap var svårt om man inte kunde läsa, skriva och i viss mån räkna. Både Daniel Lindmark

och Egil Johansson har bidragit med flera viktiga studier av folkundervisningen under 1700-talet som har visat på detta samband.⁵⁵⁷

Innan jag går vidare med att studera hur skrivförmåga användes i olika typer av arbete är det viktigt att understryka att skrivkunnighet som praktik inte endast var del av ekonomiska transaktioner. Denna utgångspunkt är viktig för att förstå vissa delar av detta kapitel liksom kapitel 6. Den aktiva läskulturen bestod av att människor praktiserade dessa färdigheter på olika sätt. Vi kan därför inte dra något slags likhetstecken mellan skrivkunnighet och räknekonst. Att någon var skrivkunnig betydde inte att individen behärskade siffror i skrift. Ett exempel på detta är det fall som utspelade sig i Stockholms magistrat och rådhusrätt år 1690 då gesällen Christoffer Root ifrågasatte om det verkligen var Lisbetta Carlsdotter som stod bakom en specifik skrivelse. Här menade Root att skrivelsen i själva verket var skriven av notarien Schultin. Här frågade sig rätten ”om hustru Lisbetta kan skrifwa R[espondit]: henne något kunna skrifwa, men dock inge sefror sådana, som uppå merb:te denne Sedell finnas”.⁵⁵⁸ Att endast se skrivkunnighetens koppling till ekonomiska transaktioner – som skolundervisningen återspeglar – riskerar att förbise flera av de användningsområden färdigheten faktiskt hade under denna period.

Spåren av skrivkunnighet och räknekonst går att finna i många sammanhang under 1700-talet. I de kyrkliga arkiven återfinns exempelvis flera källor som ger oss en vidare bild av skrivkunnighetens olika användningsområden – praktiker som låg bortom de privata räkenskaperna. I flera kyrkoarkiv återfinns ett stort antal verifikationer som skrevs då kvinnor och män hade gjort arbete för kyrkan. Med hjälp av sin underskrift intygade församlingsborna vilket arbete de utfört, mot vilken betalning samt intygade att de fått betalt.

Som nämnts i kapitel 1 bär detta material på flera möjligheter om vi vill komma åt vilka kvinnor som besatt viss skrivkunnighet och vilken avkastning den gav. För det första vittnar verifikationerna om kvinnornas försörjningsarbete, vilken aktivitet de hade utfört samt hur mycket de erhöll för arbetet. Källorna kan därmed bära på intressant kvalitativ information om vad arbetet bestod av och vem som utförde det.

⁵⁵⁷ Lindmark 1993, s. 151.

⁵⁵⁸ Kriminalmålsprotokoll, år 1690. s. 3f, A2a:25, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt. Trots att det faller utanför ramen för denna studie bör det understrykas att räknekonst inte alltid var förknippad med läs- och skrivkunnighet. Att kunna räkna bestod ofta av ett slags huvudräkning och förekom i de mest vardagliga sammanhang. Detta var kanske allra vanligast i städerna där handel med olika varor och handskande med penningar var vanligt förekommande och berörde de allra flesta på daglig basis. Detta går inte minst att se i domstolsprotokollen som visar att dessa kunskaper var allmänt spridda bland både kvinnor och män. R.A. Houston har också lyft fram att viss typ av räknekonst var högst påtaglig i vardagen för flera av de dagliga interaktionerna krävde detta. Se vidare Houston 2013, s. 162ff.

För det andra kan verifikationerna studeras som en materiell källa då de fysiska spåren vittnar om en kvinnas skrivkunnighet. Underskriftens utförande såsom kvalité och pennföring kan vittna om hur van en kvinna var att skriva. I vissa fall kan handstilen också tyda på att kvinnan har skrivit hela verifikationen själv. Tillsammans med informationen om försörjningsarbete kan detta på ett effektivt sätt berätta vilka personer det var som besatt viss skrivkunnighet, hur de försörjde sig samt vilken roll färdigheten kunde ha i deras försörjningsarbete.

Skrivande och arbete i kyrkliga sammanhang

Ett kyrkoarkiv där flera verifikationer finns bevarade från 1700-talet är Avesta där sammanlagt 55 verifikationer kan knytas till kvinnor mellan åren 1700-1799. 12 verifikationer kan knytas till åren 1700-1750 medan resterande 43 tillkom under 1700-talets andra hälft. Till exempel skrev Elisabet Börilsdotter år 1704 under – med skakig hand – att hon mottog 16 daler och 28 öre kopparmynt för att hon sålt ”2 Kannor spanskt wijn och 1/2 stop och franst 1/2 stop” till kyrkan som med allra största sannolikhet skulle användas som nattvardsvin.⁵⁵⁹ Likaså undertecknade Elisabet två verifikationer år 1699 då hon erhöll 38 daler kopparmynt för ”4 Kannor spanskt wijn och 2 Kannor franskt” den 21 december samt två kannor den 23 december.⁵⁶⁰

I arkivet återfinns flera exempel på kvinnor som själva höll i pennan. Exempelvis kan flera verifikationer knytas till Anna Christina Liljander som uppträder för första gången år 1777 då hon kvitterade att hon hade fått betalt för talg.⁵⁶¹ År 1780 undertecknade hon även en verifikation att hon till kyrkan hade ”låtit jöra et st: järn at skiära ut oblater med”.⁵⁶² Många betalningar rör logi. Genom verifikationerna går det att se att Anna Christina erhöll ersättning för kyrkoherdens ”härbargerande under Embets förrättningar” år 1787.⁵⁶³ Detta följdes av flera betalningar för kyrkoherdens logi under de efterkommande åren. Mellan åren 1788-1798 visar verifikationerna att Anna Christina erhöll åtminstone nio betalningar.⁵⁶⁴

⁵⁵⁹ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1704, nr. 20, L1a:10, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁶⁰ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1699, opag, L1a:13, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁶¹ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1771, L1a:26, Avesta kyrkoarkiv. Detta skedde även år 1779. Se vidare L1a:26, nr. 75.

⁵⁶² Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1780, nr. 1, L1a:27, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁶³ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1787, nr. 28, L1a:29, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁶⁴ År 1789 erhöll Anna Christina 50 daler kopparmynt för kyrkoherdens hyra för åren 1787 och 1788. Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1789, nr. 20, L1a:29, Avesta kyrkoarkiv. För år 1789, som kvitterades ut år 1790, se L1a:29, nr. 18. För år 1791 se L1a:29, nr. 12. För år 1792 se L1a:29, nr. 41. För år 1793 se L1a:29, nr. 31. För år 1795

Mycket talar för att Anna Christina själv undertecknade verifikationerna då alla bär samma karakteristiska handstil. Dessutom har verifikationerna i deras helhet från åren 1777, 1792, 1793, 1796, 1797 och 1798 sannolikt författats av Anna Christina. Denna slutsats baseras på handstil samt att de – till skillnad från de andra – är skrivna i första person.⁵⁶⁵ Dessa vittnar om att Anna Christina besatt god skrivkunnighet samt till viss del behärskade siffror.

Bild 3. Underskrift av Anna Christina Liljander år 1790

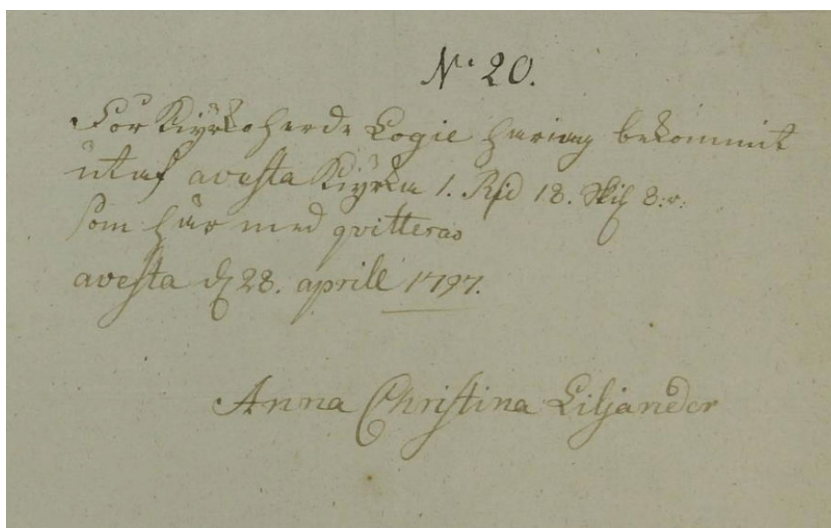
N° 18.
 En Riksdaler, 18 Sk: 8. 1/2
 - 8. 1/2 specie, som inkommit
 bekänmt ut Avesta kyrka, för
 kyrkogården = församling, Juli 1790
 Summa quitteras. Avesta den
 23 April 1790.
 Jämnt 1 Riksdaler 18 Sk: 8. 1/2 specie
 för kyrkogården församling,
 ut Avesta kyrka.
 Anna Christina Liljander

Källa: Räkenskaper för kyrka och församling, år 1790, nr. 18, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv.
 Foto: ArkivDigital

se vidare LIa:32, nr. 43 år. För år 1796 se LIa:32, nr. 21. För år 1797 se LIa:32, nr. 20. För år 1798 se LIa:32, nr.24. Alla praktiker har inte suttit sina spår i materialet. Till exempel visar räkenskaperna att *madame* Liljander vid upprepade tillfällen erhöll betalningar för kyrkoherdens logi. Se vidare LIa:28, 16 december år 1790 samt 29 april år 1791.

⁵⁶⁵ Utöver dessa bär verifikationen från år 1780 likheter med hennes handstil. Likaså en från år 1793. Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1791, nr. 12, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv. Det bör understrykas att verifikationer liksom andra källgrupper bar på vissa genredrag såsom ordval och uttryck. Exempelvis finns det en verifikation från år 1779 som är skriven i första person och bär Anna Christinas namn men inte överensstämmer med hennes handstil. Se vidare LIa:26, år 1779, nr. 176.

Bild 4. Verifikation skriven av Anna Christina Liljander år 1797

N:o 20.
För Jöns Liljanders Logie husning betänkt
utaf Avesta Rysda 1. Rfd 18. Skil 8. o.
som för med kvitteras
Avesta d. 28. april 1797.
Anna Christina Liljander

Källa: Räkenskaper för kyrka och församling, år 1797, nr. 20, LIa:32, Avesta kyrkoarkiv.
Foto: ArkivDigital

Utöver nämnda verifikationer har Anna Christina dessutom skrivit under en verifikation från år 1797⁵⁶⁶ samt en från 30 april år 1778 som berörde organistlönen på 355 daler kopparmynt ”eller 19 Riksdaler, 34 Skill: 8 runst. Specie”.⁵⁶⁷ Likaså kvitterade hon organistlönen år 1779 då 16 riksdaler och 32 skillingar specie betalades ut ”till undertecknad” – d.v.s. Anna Christina.⁵⁶⁸ Anna Christina verkar alltså haft koppling till organisten i församlingen. Ser vi till husförhörslängderna var det Jöns Liljander som var organist och klockare under denna period och mycket riktigt hette hans hustru Anna Christina. Dock står hon inskriven som Anna Christina Norstedt i husförhörslängden för åren 1775-1785.⁵⁶⁹ Det kan nämnas att hennes man står bakom flera bevarade verifikationer i arkivet och han skall även ha varit verksam som *hörare* – ett slags lärare – i skolan i Avesta.⁵⁷⁰ Jöns verkar därmed ha besuttit goda kunskaper. Viktigt att påpeka är att Jöns handstil skiljer sig från Anna Christinas vilket vittnar om att han inte bistod henne medan han levde. Enligt husförhörslängderna avled Jöns år

⁵⁶⁶ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1797, nr. 41, LIa:32, Avesta kyrkoarkiv. Dessa berörde utbetalning till ”rödfågaren Nymar” för bland annat ”Kost Kammaren och säng Kläder”.

⁵⁶⁷ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1778, nr. 32, LIa:26, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁶⁸ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1797, nr. 76, LIa:26, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁶⁹ Husförhörslängder, år 1775-1785, s. 111, AIa:5 Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁷⁰ Se vidare Norberg 1956b, s. 1078. Skriftliga handlingar undertecknade han med ”J. Liljander”. Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1765, nr. 41, LIa:24, Avesta kyrkoarkiv.

1777.⁵⁷¹ Vidare finns det två tidigare verifikationer som har skrivits av hennes mor Anna Nohrstedt (född Fahlin).⁵⁷² Här rör den ena en utbetalning för målaren Svedins ”logement” år 1759,⁵⁷³ och för år 1765 en leverans av vin från Hedemora.⁵⁷⁴ I en berättelse av befallningsman Bengt Brandberg från år 1763 framkommer att gästgiveriet vid detta tillfälle drevs av ”fiskalsänkan madame Norstedt”.⁵⁷⁵ Det är därför möjligt att hennes mor drev gästgiveriet. Utbetalningen till modern år 1759 stärker denna tes. Då hennes mor till viss del var skrivkunnig talar detta för att Anna Christina hade möjlighet redan som barn att lära sig skriva.⁵⁷⁶

Vad som framgår är att Anna Christina efter sin mans död verkar ha använt sig av hans efternamn. Ragnar Norrman som studerat prästänkor i Uppsala stift mellan åren 1720-1920 har uppmärksammat att flera prästänkor tog sin mans efternamn i rollen som änka. Bland annat visar flera änkohjälpsförteckningar att detta förekom. Anledningen till detta menar Norrman var praktisk då männen var betydligt mer kända för kyrkan.⁵⁷⁷ Anna Christina gjorde emellertid inte endast detta när hon erhöll organistlönerna utan även för eget utfört arbete. Som visats ovan berörde flera utbetalningar logi vilket inte är överraskande då Anna Christina tillsammans med sin man drev gästgiveriet i Avesta.⁵⁷⁸ Dock verkar hon ha fortsatt verksamheten även efter Jöns bortgång då det går att utläsa ovan att hon så sent som år 1798 fick betalt för kyrkoherdens logi.

Just logi var en tämligen vanlig inkomstkälla för kvinnor under denna period. Bland annat har forskningsprojektet Gender & Work visat att kvinnor ofta utförde aktiviteter som var kopplade till mat och logi. Dock verkar dessa aktiviteter främst ha utförts av hustrur eller änkor då det endast var 15 av totalt 245 insamlade aktiviteter som hade utförts av ogifta kvinnor.⁵⁷⁹

⁵⁷¹ Husförhörslängder, år 1775-1785, s. 111, AIa:5 Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁷² Husförhörslängder, år 1758-1769, s. 14, AIa:2, samt s. 17, AIa:1, Avesta kyrkoarkiv. Hennes far Lars Nohrstedt benämns i husförhörslängden som kommissarie.

⁵⁷³ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1759, nr. 14, LLa:23, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁷⁴ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1765, nr. 35, LLa:24, Avesta kyrkoarkiv.

⁵⁷⁵ Se vidare Norberg 1956a, s. 460.

⁵⁷⁶ Bredvid Anna Christinas och brodern Christophers namn i husförhörslängden från år 1757 står det ”studerar i Westerås”. Vem det åsyftar är svårt att urskilja. Men då Christopher saknas i husförhörslängden året efter kan detta tala för att det var han som skickades till Västerås. Detta har på grund av avgränsningar inte kunnat studeras närmare.

⁵⁷⁷ Norrman 1993, s. 27.

⁵⁷⁸ Norberg 1956b, s. 984.

⁵⁷⁹ Ling, Jansson Hassan, Lennersand, Pihl, och Ågren 2017, s. 89. Logi var en vanlig inkomstkälla bland hustrur eller änkor i städerna. Se vidare Lennersand, Mispelaere, Pihl, och Ågren 2017, s. 182.

Att besitta vissa kunskaper i läsning, skrivning och räkning blev med tiden mer av ett formellt krav då gästgiverierna var tvungna att hålla särskilda gästgiveridagböcker.⁵⁸⁰ I dessa antecknades de resandes namn men även information om hästbyte, härkomst och resmål kunde nämnas. Kunde den resande inte skriva sitt namn kunde någon annan bistå, i många fall rimligtvis gästgivaren.⁵⁸¹ Det fanns också utrymme för den resande att nedskriva klagomål vilket gästgivaren i sin tur kunde svara på i en särskild kolumn.⁵⁸² Exempelvis var det Anna St. Hassell som intygade i gästgivar-dagboken från Eksjö gästgiveri att det klagomål greve Posse framförde angående förseningen av garvaren Sivalls hästar i juni år 1782 var riktigt.⁵⁸³ Sven Sjöberg som har studerat gästgiverierna under tidigmodern tid menar att gästgivarens bemötande av kritik:

var av vikt eftersom dagboken varje månad skulle översändas till länsman-
nen för åtal mot den felande. Dagböckerna översändes därefter till läns-
styrelsen att förvaras i arkivet.⁵⁸⁴

Detta uttrycktes bland annat i den Kungl. förordning som kom år 1762 där det går att utläsa att gästgivaren varje månad skulle lämna dessa böcker till ”någon Krono-Betjent eller LandsFiscalen[...]som sedermera ofördrö-
jeligen och innan åtta dagars förlopp” skulle ge dem till Landshövdingen. Skulle gästgivaren, kronobetjanten eller landsfiskalen missa detta fick de tio daler silvermynt i vite.⁵⁸⁵

Att kunna hålla dessa dagböcker samt bemöta kritiken som kunde upp-
komma förutsatte därmed att den som förde gästgiveriets talan kunde läsa
och skriva. Detta bör inte minst ha varit viktigt i de fall kritiken var riktad
mot själva gästgiveriet. I Säthålla gästgiveris dagbok från år 1769 i Linkö-
pings stift kan vi ses att det klagomål som uttrycktes på grund av en för-
sening av hästar inte hade något att göra med gästgiveriet då den sex tim-
mars långa väntan hade berott på ”bönders För sumelse”.⁵⁸⁶ Det var också
praktiskt om person som förde gästgiveriets talan behärskade siffror i
skrift då det förekom att både ankomsttid liksom datum kunde antecknas.
Det är därför inte alls märkligt att Anna Christina Liljander utan problem
kunde skriva verifikationer då hennes försörjningsarbete i många fall

⁵⁸⁰ Sjöberg 1959, s. 99.

⁵⁸¹ Hagström 1807, s. 14.

⁵⁸² Sjöberg 1959, s. 99.

⁵⁸³ Vardagstryck Kommunikationer Gästgiveridagböcker, *Åhr 1782 Junii-Månads Dag-
Bok, Eksjö Stadz Gästgivarvärd.*

⁵⁸⁴ Sjöberg 1959, s. 99.

⁵⁸⁵ Hagström, 1807, s. 15

⁵⁸⁶ Övriga handlingar, år 1769, opag, K:8, Häradsskrivarens i Norra och Södra
Vedbo fögderi arkiv.

krävde detta.⁵⁸⁷ Samma omständighet kan också förklara varför Catharina Westling som drev Åkarps gästgiveri kunde skriva sitt namn på ett relativt ledigt sätt på kallelsen som Domkapitlet i Lund utsände år 1789 i samband med hennes mans skilsmäsoansökan.⁵⁸⁸ Detsamma bör gälla Elisabeth Börilsdotter, som nämnts ovan, vars underskrift pryder åtminstone tre verifikationer mellan åren 1699-1704 som alla rörde utbetalningar för vin. Gästgiveriet i Avesta skall nämligen mellan åren 1689-1719 ha drivits av ”Elisabet Borilsdotter” som var postmästar- och gästgivareänka.⁵⁸⁹ Hennes utbetalningar stämmer också väl överens med hennes försörjningsarbete då gästgiverierna var en av de verksamheter som stod för försäljningen av vin.⁵⁹⁰

Kravet att besitta läs- och skrivkunnighet bland gästgivare blev sannolikt starkare med den Kungl. förordning som kom år 1718 där det uttrycktes att ”gästgiveri och posthåll” skulle förenas.⁵⁹¹ I denna verksamhet var det inte ovanligt att kvinnor var verksamma. Britta Lundgren som studerat postväsendet mellan åren 1637-1722 har uppmärksammat flera änkor som övertog postmästarsysslan efter makens bortgång. Denna möjlighet stadgades redan genom postförordningen från år 1673 där det uttrycktes att änkan eller någon annan familjemedlem skulle ta över om postmästaren avled. Mellan dessa år uppmärksammade Lundgren åtminstone 40 änkor som övertog detta ansvar, d.v.s. runt 8 % av postmästarna var kvinnor.⁵⁹² Detta antal kan delvis förklaras av det nådeår som tillämpades som gav änkan möjlighet att upprätthålla tjänsten under ett års tid efter makens bortgång. Av de 40 änkor som övertog postmästarsysslan var det sammanlagt 23 änkor som endast var verksamma under detta nådeår medan andra fortsatte verksamheten.⁵⁹³

Att många gästgivare ansvarade för posten betyder emellertid inte att alla gästgivare var skrivkunniga, åtminstone inte under 1600-talet. Exempelvis återfinns vittnesmål – bland annat ett av ”en postförvaltande änka” – som vittnar om att det vid slutet av 1600-talet fanns både änkor och postmän som varken kunde läsa eller skriva.⁵⁹⁴ I Avesta verkar emellertid

⁵⁸⁷ I de nedslag som gjorts i gästgiveridagböckerna från Avesta återfinns inga klagomål som gällde själva gästgiveriet. Första nedslaget har varit mellan åren 1785-1792 och andra mellan januari-juni år 1798. Se vidare Gästgiveridagböcker, Exa:2 och 8a, Kopparbergs länsstyrelse Landskansliet.

⁵⁸⁸ Enligt ansökan skall Catharina ha varit otrogen. Se vidare Äktenskapshandlingar, år 1789, opag, FIIIf:83, Lunds domkapitel.

⁵⁸⁹ Norberg 1956a, s. 459.

⁵⁹⁰ Gästgivarna hade till exempel skyldighet att tillhandahålla ”enkelt och dubbelt Brännevin, Öl och Svagöl”. Se vidare Hagström 1807, s. 4.

⁵⁹¹ Norberg 1956a, s. 464.

⁵⁹² Lundgren 1987, s. 25.

⁵⁹³ Lundgren 1987, s. 26.

⁵⁹⁴ Norberg 1956a, s. 472.

postmästarna liksom flera av deras änkor ha varit skrivkunniga enligt Nordberg.⁵⁹⁵ Till exempel skrev postmästare Jakob Simonssons ”änka Margareta[...]utmärkt, och även Hans Anderssons efterleverska”.⁵⁹⁶ Likaså kunde Karl Avelins hustru Anna Kristina ”ha tagit upp tävlan med mången bildad kvinna i våra dagar både vad piktur och vad stilisering beträffar”.⁵⁹⁷ Att läs- och skrivkunnighet sannolikt var viktiga färdigheter för att kunna upprätthålla denna tjänst kan bland annat utläsas i 1636 års postordning. I denna uttrycktes det att det i varje stad skulle finnas ”en dugelig och här till kvalificerad person som kan läsa och skriva, till hvilken man alle dithörande bref kan adressera”.⁵⁹⁸ Då hustrun eller annan familjemedlem kunde ta över tjänsten vid postmästarens bortgång innebar detta att resterande hushållsmedlemmar behövde besitta läs- och skrivförmåga.

Att gästgivarparet i många fall hade goda kunskaper kan därmed förväntas. Det går därför att ställa sig frågan om Anna Christina Liljanders skrivkunnighet och räknekonst var resultatet av ansvar för gästgiveri och posthåll. Även om flera kvinnor var aktiva i postväsendet verkar dock sammanslagning mellan gästgiveri och postväsende aldrig ha ägt rum i Avesta.⁵⁹⁹ Varken Anna Christina eller Jöns Liljander kan knytas till postmästarrollen under den period de drev gästgiveriet. Mellan åren 1776-1800 var det istället kronoinspektorn Anton Erik Bjurberg som var postmästare.⁶⁰⁰ Trots detta vittnar verifikationerna om att Anna Christina besatt goda kunskaper i läsning, skrivning och räkning. Detta var sannolikt en förutsättning för att hon skulle kunna axla rollen som gästgivarare då flera av de dagliga sysslorna, som visats ovan, krävde dessa färdigheter.

En annan person som framkommer i verifikationerna i Avesta är klockaränkan Catharina Dybeck vars namn återfinns på två verifikationer. Catharina – som var gift med ”Collega Scholá” och organisten Anders Holm⁶⁰¹ – erhöll 4 skillingar specie år 1787 för siffrornas ”på sättiande å nya Mässhiaken”,⁶⁰² och år 1791 fick hon en utbetalning på 24 skillingar specie för altardukens lagning.⁶⁰³ Då Anders, som efterträdde Jöns Liljander som organist och klockare, enligt husförhörslängderna avled 24 maj år 1790 utförde Catharina arbetet på altarduken i rollen som änka. Dock har

⁵⁹⁵ Flera av dessa postmästare var emellertid tjänstemän i bruket och var därmed tvungna att besitta skrivkunnighet. Se vidare Norberg 1956a, s. 472.

⁵⁹⁶ Norberg 1956a, s. 472. Margareta drev för övrigt gästgiveriet mellan åren 1659-1667. Se vidare Norberg 1956a, s. 473.

⁵⁹⁷ Norberg 1956a, s. 472. Karl Avelin var verksam som postmästare mellan åren 1719-1737. För en lista över verksamma postmästare se vidare Norberg 1956a, s. 474.

⁵⁹⁸ Lundgren 1987, s. 23.

⁵⁹⁹ Norberg, 1956a, s. 464.

⁶⁰⁰ Norberg 1956a, s. 474.

⁶⁰¹ Husförhörslängder, år 1786-1795, s. 161, AI:6, Avesta kyrkoarkiv.

⁶⁰² Räkenskaper för kyrka och församling, år 1787, nr. 5, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv.

⁶⁰³ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1791, nr. 4, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv.

Catharina sannolikt inte skrivit just dessa verifikationer då olika händer ligger bakom dem.⁶⁰⁴ Andra verifikationer vittnar emellertid om att Catharina var skrivkunnig men använde sig av andra namn när hon själv skrev. Ett av dessa namn är Caisa Holm som Catharina använde vid ett flertal tillfällen. Vad som tyder på att det är samma person är för det första att flera av Caisa Holms utbetalningar rör sysslor som var knutna till organist-sysslan. Exempelvis undertecknade Caisa en verifikation i september år 1790 då orgeltrampning, klädttvätt, ”Ljus görning” och ”Oblat hållning” resulterade i 9 riksdaler och 14 skillingar. Likaså erhöles lika stor summa för samma arbete i december år 1790, samt i mars och i juni efterföljande år.⁶⁰⁵ För det andra erhöles Caisa klockarlönen vid samma period som verifikationerna ovan benämner Catharina som hustru och sedermera änka till klockaren, alltså år 1790. Då det endast var Anders Holm som var verksam som klockare och organist i församlingen vid denna tidpunkt rör det sig alltså om samma person. Dessutom överensstämmer klockarlönen som Caisa erhöles med räkenskaperna som berättar att lönen betalades ut till ”Organisten Holms enka”.⁶⁰⁶ I dessa tillfällen använde Caisa – i likhet med Liljander och vad Norrman uppmärksammat i Uppsala – sin mans efternamn.

Vid sidan av exemplen ovan vittnar handstilen om att Caisa också använde sig av namnet Caisa Dybäck. Fyra verifikationer bär denna underskrift.⁶⁰⁷ I likhet med Caisa Holm benämns hon som klockaränka.⁶⁰⁸ Li-

⁶⁰⁴ Handstilen i den senare verifikationen är samma hand som ligger bakom flera underskrifter och verifikationer från denna period vilket kan tyda på att någon i kyrkans regi författade den. Denna hand har sannolikt författat flera verifikationer av Anders Berglund, Lena Berglund et cetera. För Anders se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1792, nr. 13-14, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv. För Lena se LIa:29, år 1791, nr. 33. Utöver dessa har andra skrivit å Anders vägnar. Se vidare LIa:29, år 1790, nr. 36.

⁶⁰⁵ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1790, nr. 27, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv. För december år 1790 se nr. 32. För mars år 1791 se nr. 35. För juni 1791 se nr. 23. Dock är det oklart om Caisa skrev dessa eller endast kvitterade dem. Medan de två första verifikationer har skrivits av samma hand, samt har likheter med Caisas handstil, så skiljer sig handstilen i verifikationen från mars 1791 från de andra verifikationerna. Detta tyder på att Caisa endast kvitterade verifikationen då den bär hennes karakteristiska underskrift. Här kan en verifikation från september år 1791 strykas då verifikationen sannolikt har skrivits och undertecknats av någon annan. Se vidare, LIa:29, september år 1791, nr. 27.

⁶⁰⁶ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1790, opag, LIa:28, Avesta kyrkoarkiv.

⁶⁰⁷ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1790, nr. 24, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv. Här bör det nämnas att en hand har skrivit och undertecknat verifikationerna från år 1798 medan någon annan står bakom verifikationen från år 1799. Värt att understryka är att författaren av 1798 års verifikationer står bakom fler andra personers verifikationer. Detta kan tyda på att det var någon i kyrkans tjänst som författade och undertecknade Caisas verifikationer för år 1798. Se vidare LIa:32, år 1790, nr. 32. För samma hand se vidare, år 1790 nr 26, 27, 33, 34 och 35.

⁶⁰⁸ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1790, nr. 24, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv. Se vidare LIa:32, år 1798, nr 32, samt år 1799, nr. 38.

kaledes överensstämmer hennes utbetalningar med räkenskaperna. Exempelvis visar räkenskaperna att de 9 riksdaler och 14 skillingar som Caisa Dybäck erhöll för ”organist sysslan” år 1790 är identisk med den summa som betalades ut till ”Organisten Holms Enka” detta datum.⁶⁰⁹ Vidare kan tilläggas att död- och begravningsböckerna omnämner Anders Holms hustru som ”Caisa Dybäck”.⁶¹⁰

Det går att fråga sig om denna skrivkunnighet och räknekonst i det kyrkliga materialet skall ses i skenet av att Avesta var en bruksort. Som visats i kapitel 2 var färdigheterna tämligen vanliga i församlingen och räkenskaperna hade tidigt lärts ut. Dock praktiserades färdigheterna på andra ställen. Inte minst praktiserades färdigheterna i den kyrkliga organisationen där transaktioner, inventarier och räkenskaper var vanligt förekommande. För att klara av dessa sysslor ställdes höga krav på den som höll i pennan. I Härnösand skrev exempelvis Anna Huss på en verifikation att spannmål till barnhuset hade levererats år 1714.⁶¹¹ Likaså visar Attmars kyrkoarkiv att Christina Nerbelia – änka efter handelsmannen och råds- mannen Petrus Nerbelius i Härnösand – skrev en verifikation där hon intygade att leveransen av ”domkyrkio Tunnorna” från Attmar hade anlänt år 1759 till Härnösand, liksom hon gjorde år 1760.⁶¹² Likaså var hennes man aktiv i Domkyrkoförsamlingen i Härnösand i rollen som kyrkvärd och står bakom flera verifikationer, räkenskaper och utbetalningar.⁶¹³ Detta kan förklara Christinas aktiva roll. Det bör emellertid understrykas att Christinas deltagande verkar ha skett efter hennes mans död då Petrus avled redan år 1735. I domkyrkoförsamlingens arkiv finns det inga spår som tyder på att Christina deltog i det kyrkliga arbetet under tiden Petrus var kyrkvärd. Utifrån avskrifter av de kyrkliga verifikationerna i Härnösand går det att utläsa att Christina år 1737 erhöll 10 daler kopparmynt för två tunnor tjära – men då för eget utfört arbete.⁶¹⁴ Avskrifterna nämner emellertid ingenting om att Christina skall ha undertecknat eller skrivit verifikationer å kyrkans vägnar under åren som änka. Med hjälp av hennes

⁶⁰⁹ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1790, nr. 24, L1a:29, Avesta kyrkoarkiv. Här kan vi se att betalningen till Caisa skedde ”genom C. Dillman”. Här rör det sig sannolikt om komminister Carl Dillman. För räkenskaperna se vidare, Räkenskaper för kyrka och församling, år 1790, opag, L1a:28, Avesta kyrkoarkiv.

⁶¹⁰ Död- och begravningsböcker, år 1790, opag, F:2, Avesta kyrkoarkiv.

⁶¹¹ Räkenskaper för kyrka, verifikationer, år 1714, opag, Lid:1, Attmars kyrkoarkiv..

⁶¹² Räkenskaper för kyrka, verifikationer, år 1759 samt 1761, opag, Lid:1, Attmars kyrkoarkiv. För information om Christina se vidare Husförhörslängder, år 1744-1787, s. 135, A1a:2, Härnösands Domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv. Se vidare Näslund 1980, s. 90.

⁶¹³ För en utbetalning år 1723 se vidare Huvudräkenskaper för kyrkan, år 1723, opag, L1a:6, Härnösands Domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv. Petrus ligger bland annat bakom en kyrklig verifikation. Se vidare L1a:10, opag. För räkenskaperna se vidare Huvudräkenskaper för kyrkan, år 1724, opag, L1a:4, Härnösands Domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv.

⁶¹⁴ Huvudräkenskaper för kyrkan, år 1737, opag, L1a:6, Härnösands Domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv.

verifikationer som har bevarats i Attmar blir det dock tydligt att hon var aktiv i det kyrkliga arbetet långt efter sin mans död.

Att Christinas man hade varit aktiv i det kyrkliga arbetet är inte överraskande då han inte bara var kyrkvård utan även rådman i staden. Hans anseende bör därmed ha varit gott. Att Christina var aktiv i rollen som änka kan förklaras av att också rådmansänkor kunde erhålla nådeår.⁶¹⁵ Vad som dock är intressant i detta fall är att Christina skrev verifikationer å kyrkans vägnar efter Petrus död. Christina var ingen prästänka och bör därmed inte ha haft samma självklara koppling till den kyrkliga organisationen som många andra. Källorna visar även att församlingen inte led brist på skrivkunniga personer så det bör ha funnits andra att tillgå. Dock verkar Christina ha ansetts besitta rätt kvalifikationer och hennes sociala anseende var sannolikt gott.

Att kvinnor utförde skrivarbete i kyrkans tjänst förekom på flera ställen. I ett brev av kyrkoherden Josua Colliander i Svalövs församling berättar han att hustrun fick skriva ”flyttningsattester och även i annat skrivarbete” samt att hon hade hand om ”ortens penningangelägenheter”.⁶¹⁶ Ytterligare exempel är Catharina Behm som skrev under vissa av Nyköpings skolas räkenskaper för år 1717-1718.⁶¹⁷ Catharina skötte också vissa utbetalningar då en verifikation från år 1718 berättar att ”Madame Behm”, som var änka efter ”Mest:r Johan Peters”, tidigare samma år hade betalat Jacob Wester 4 daler 16 öre kopparmynt från skolans kassa för det arbete han utfört på skolan tidigare det året.⁶¹⁸ Eva Helen Ulvros menar att flera prästhustrur brukade föra ”hemmets räkenskaper och tycks ibland ha disponerat inkomsterna från gårdarna”.⁶¹⁹ Prästhustrun var alltså högst delaktig i de dagliga arbetssysslorna som ofta förutsatte att hon kunde läsa och skriva. Prästhustrurs delaktighet i sina mäns ansvarsområden ledde till att biskopen Jesper Svedberg starkt underströk att hustrun inte fick ”inkräkta på prästens ämbetsutövning”.⁶²⁰ Om det inte var vanligt att prästhustrun bistod sin man i diverse sysslor som hörde till hans ämbetsområde hade sannolikt inte biskopen känt sig manad till denna uppmaning.

Att Catharina Behm kan knytas till skolans räkenskaper och utbetalningar var alltså inget ovanligt. Inte heller är det överraskande att Ulrica Lundwald i april år 1784 i Avesta bekräftade genom sitt egenskrivna intyg att organisten och klockaren Anders Holm hade avlönat kyrkovärdarna P.

⁶¹⁵ Karlsson Sjögren 1998, s. 44.

⁶¹⁶ Ulvros 1996, s. 61.

⁶¹⁷ Detta skedde år 1719. Se vidare Räkenskaper för skola, år 1719, opag, LIIa:3, Nyköpings S:t Nicolai (före 1953 Nyköpings Västra) kyrkoarkiv.

⁶¹⁸ Räkenskaper för skola, år 1718, opag, LIIa:3, Nyköpings S:t Nicolai (före 1953 Nyköpings Västra) kyrkoarkiv.

⁶¹⁹ Ulvros 1996, s. 62.

⁶²⁰ Stadin 2004, s. 203.

Grafström och H. Granbeck ”för Protocolernas förande år 1783” – något som också kvitterades av Anders på samma verifikation i maj år 1784.⁶²¹ Det är sannolikt att detta var Ulrica Blankenhagen, dotter till rådman Blankenhagen i Falun, som var hustru till komministeren Johan Lundwald. Johan skall enligt herdaminna ha avlidit år 1783 vilket betyder att Ulrica måste ha skrivit intyget året efter sin mans död, samma år som Carl Dillman efterträdde hennes man som komminister.⁶²² Ytterligare exempel är ”Cattarina Bozu-” som kvitterade att ”Probst Tunnan ifrån Attmar” hade levererats av ”Hr pastoris” dräng i Tuna i mars år 1700 till Selånger.⁶²³ Det rör sig troligtvis om änkan till kyrkoherde Ericus Bozæus.⁶²⁴ Då Ericus avled år 1699 och inte efterträddes förrän år 1701 framkommer det att Catharina – liksom fallen ovan – kvitterade mottagandet i rollen som änka.⁶²⁵

I exemplen som studerats uppträder en tydlig arbetsfördelning. Det blir påtagligt att de flesta kvinnor som utförde arbete som innefattade läs- och skrivkunnighet å kyrkans vägnar gjorde detta i rollen som änka. En förklaring till änkors delaktighet i det kyrkliga arbetet skulle kunna vara det konserveringsystem som kyrkan tillämpade som innebar att vissa prästänkor fick hjälp på olika sätt. Bland annat förekom det att en nyantagen präst fick ingå äktenskap med företrädarens änka.⁶²⁶ På detta sätt behöll änkan sin roll i församlingen. Det fanns också ett slags skyddsnet som innebar att prästhustrur kunde försörjas och bo kvar i prästgården i ett år – ett så kallat nådeår – under förutsättning att det fanns en vikare som försörjdes av sterbhuset. Det förekom även att vissa änkor beviljades extraår.⁶²⁷

Även om konserveringssystemet främst gällde kyrkoherdeänkor visar de skriftliga spåren att även andra änkor kunde vara fortsatt aktiva i kyrkan. Detta kan ses i Avesta liksom i Hämösand. Tore Heldtander har visat att det i Linköpings stift redan på 1600-talet fanns tankar om att ”hjälpa de avlidna kaplanernas efterlevande”.⁶²⁸ Likaså har Peter Lindström uppmärksammat flera önsksningar att konservera kaplansänkor i sina studier av prästvalen i Hälsingland mellan åren 1650-1800.⁶²⁹ Vidare har Ragnar Norrman i sina studier av konserveringssystemet i Uppsala stift mellan

⁶²¹ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1784, nr. 44, L1a:29, Avesta kyrkoarkiv.

⁶²² Muncktell 1846, s. 111.

⁶²³ Övriga handlingar, år 1700, nr. 25, PI:1, Attmars kyrkoarkiv. Underskriften på verifikationen är emellertid svärtydd på grund av att efternamnet delvis täcks av bindningen

⁶²⁴ Här visar för övrigt räkenskaperna i Selånger att hennes mans besatt god skrivkunnighet. Se vidare Födelse- och dopböcker, år 1688-1696, s. 51, C:1, Selångers kyrkoarkiv.

⁶²⁵ Se vidare Bygdén 1923, s. 238.

⁶²⁶ Lindström 2003, s.42. En änka kunde också behålla sin plats i hushållet genom att dottern ingick äktenskap med efterträdaren.

⁶²⁷ Norrman 1993, s. 18.

⁶²⁸ Heldtander 1955, s. 105.

⁶²⁹ Se vidare Lindström 2003.

åren 1720-1920 observerat att änkor efter komministrar liksom läraränkor och klockaränkor kunde ansöka om konservering.⁶³⁰ Dock var det endast ett fåtal av dessa som beviljades före 1820-talet. När det exempelvis kom till läraränkor verkar de allra flesta som beviljades hjälp ha varit knutna till de högre lärartjänsterna.⁶³¹ Exempelen visar dock att det inte endast var kyrkoherdeänkor som kunde behålla sin position.

Vilka var det som beviljades hjälp? Kunde det vara så att vissa änkor besatt färdigheter som gjorde dem attraktiva för kyrkan som ville att de skulle vara en del av den kyrkliga organisationen? Enligt Norrman innehåller de allra flesta ansökningar från änkor och församlingar ekonomiska motiveringar – såsom stundande fattigdom.⁶³² Vidare har Uno Hernroth lyft fram att en uppskattning av mannens långa tjänst även kunde ligga bakom vilka som erhöll nådeår.⁶³³ Änkors kvalifikationer verkar alltså sällan ha varit skäl till att de erhöll stöd. Norrman menar att till skillnad från postmästaränkor fick änkor inte sköta det kyrkliga ämbetet vilket skulle skötas av nådårspredikanten. Dock kunde änkan sköta prästgårdens jordbruk.⁶³⁴ Det utesluter inte att andra skäl kunde ligga till grund för att en änka beviljades stöd, eller att hennes kvalifikationer spelade roll. Vi vet att hustrur utförde sysslor som var knutna till männens ansvarsområde. En hustru och sedermera änka som hade varit delaktig i det kyrkliga arbetet kunde kanske anses vara en nyttig medhjälpare av församlingen.⁶³⁵ En prästänkas kvalifikationer eller sociala anseende kan därmed ha spelat in då församlingarna ansökte om konservering, särskilt då en änka hade varit drivande i det dagliga arbetet. Till exempelvis går det att utläsa i klockarhustrun Greta Stina Bergs skilsmäsoansökan till Domkapitlet i Lund från år 1787 att:

såsom jag håller Barnen i Schola och under information det må mig förunnas utom den till slagne Tredjedel af min mans inkomster, någon mera penning.⁶³⁶

Greta Stina ansåg därmed att hennes undervisning – som egentligen tillhörde hennes mans ansvarsområde – förtjänade ett större ekonomiskt stöd utöver den tredjedel av mannens inkomst hon hade rätt till.

⁶³⁰ Norrman 1993, s. 71.

⁶³¹ Norrman 1993, s. 77.

⁶³² Norrman 1993, s. 128.

⁶³³ Hernroth 1985, s. 31.

⁶³⁴ Norrman 1993, s.71.

⁶³⁵ Självklart fanns det en omhändertagande bakom konserveringssystemet. Hernroth har även uppmärksammat att relationer påverkade då ledamöter kunde vara släkt med vissa änkor. Något som Hernroth menar gjorde det ”svårt att inte vara tillmötesgående”. Se vidare Hernroth 1985, s. 31.

⁶³⁶ Äktenskapshandlingar, år 1787, opag, FII:83, Lunds domkapitel. Denna ansökan skrev hon själv under.

Även om denna avhandling inte ger utrymme för att studera vilken betydelse änkers kvalifikationer hade för deras möjlighet att få stöd skulle detta system delvis kunna förklara varför vissa änkor skrev å kyrkans vägnar. Den gällande konserveringsmodellen bör ha bidragit till att vissa änkor gavs möjligheten att fortsatt vara en del av det kyrkliga arbetet. Åtminstone bör detta system ha gjort att kyrkan inte ställde sig helt ovillig till att änkor bistod. Detta bör ha i alla fall ha förekommit under den övergångsperiod som i många fall uppstod innan efterträdaren tillsattes.⁶³⁷ Vad som bestämde längden på denna övergångsperiod hade att göra med när på året mannen hade avlidit. Tjänsteåret, som följde bondeåret, startade nämligen 1 maj. En änka som förlorade sin man efter detta datum var därmed berättigad att stanna kvar i sin position med lön resterande del av tjänsteåret. Resultatet av detta blev att de änkor som beviljades ytterligare nådeår i praktiken kunde erhålla försörjning i nästan upp till två år, exempelvis om mannen avled 2 maj.⁶³⁸ Detta kan förklara varför många änkor fortsatte vara aktiva i kyrkan för en tid, även om de inte beviljades stöd. Om änkorna dessutom besatt vissa färdigheter, samt i vissa fall tidigare hade bistått i dessa sysslor, kunde det kanske till och med vara praktiskt. I vilken omfattning detta skedde eller skälet till detta är svårt att urskilja men *praktikerna* vittnar om att detta förekom.

Änkers aktiva roll och kompetens återfinns i flera församlingar. Ytterligare exempel är kyrkoherdeänkan Helena Gravander som år 1712 insände en supplik till Stockholms Magistrat och Rådhusrätt där hon bad om att få behålla den kollekt som samlats in för flyktingarna i Skeppsholmskyrkan. Enligt hennes supplik skulle den ena "hälfven" gå till kyrkans reparation och den andra till "Pastorens underhåld".⁶³⁹ Suppliken vittnar om att Helena i allra högsta grad var aktiv i den kyrkliga verksamheten. Dessutom berättar räkenskaperna i Skeppsholms kyrkoarkiv för år 1712 om en begäran från "Predikanten[...]Sahl. H. Anders Holms Enkia Madame Helena Gravander" att få överlämna en viss summa till kyrkan som hade hamnat hos henne efter mannens bortgång. Att Helena hade kommit över en sådan summa var inget ovanligt. Maria Ågren har visat att hustrur till lägre statsjästemän hade tillgång till, och ibland lånade, statens pengar då det var hushållet som förvaltade dem.⁶⁴⁰ I Helenas fall var

⁶³⁷ Det är möjligt att det främst var under denna övergångsperiod som änkor tog del i det kyrkliga arbetet. Åsa Karlsson Sjögren och Peter Lindström har uppmärksammat att kyrkoherdeänkan Karin Ersdotter i Hälsingtuna år 1667 förlorade sitt sociala anseende i församlingen efter att den nya kyrkoherden hade tillträtt. Se vidare Karlsson Sjögren och Lindström 2010, s. 241.

⁶³⁸ Norrman 1993, s. 38.

⁶³⁹ Kriminalmålprotokoll, år 1712, s. 554f, A2a:42, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt.

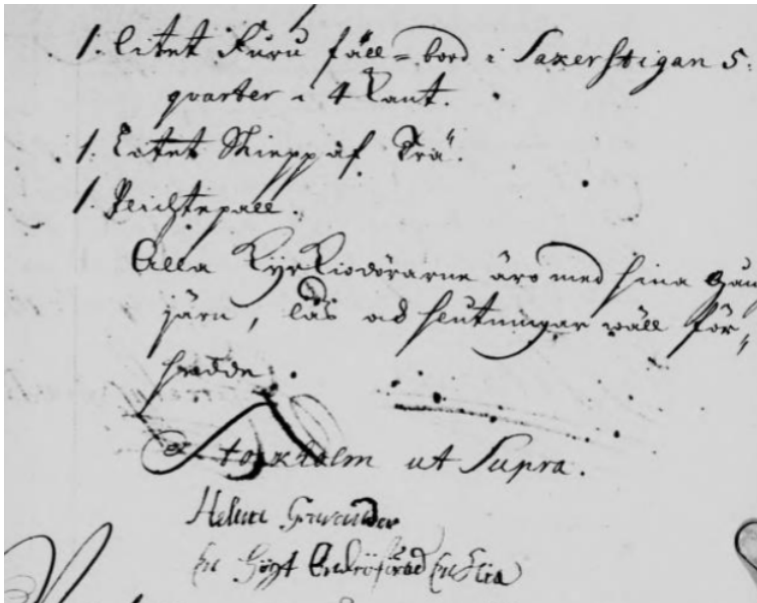
⁶⁴⁰ Ågren 2017b, s. 81.

hon ”i behåld af Kyrkians medel Ett hundrade Femtijo Fem dahl: 4 1/2 öre Koppm:t”. Detta var hon dock beredd:

att lefwerera emot qvittance till hwem Kongl: Ammiralitetet, eller någon på dess wägnar behagar beordra, Penningarna att emottaga.⁶⁴¹

Enligt anteckningen i räkenskaperna skulle ”originaler” upprättas där ett skulle förvaras i ”Kongl Ammiralitetets Holmkyrckia” och det andra skulle lämnas ”bem:te Enkia till verification”. Det är svårt att uttyda om Helenas begäran var skriftlig eller ej. Dock visar den bouppteckning som upprättades år 1712 över inventarierna, som nu överlämnades till kyrkan, att Helena kunde skriva. Bouppteckningen skrev hon under tillsammans med det vanliga tillägget ”En Högt bedröfuad Enkia”.⁶⁴²

Bild 5. Underskrift och tillägg av Helena Gravander år 1712

Källa: Räkenskaper, huvudserie, år 1712, uppslag 9-10, LIa:3, Skeppsholms kyrkoarkiv. Foto: Riksarkivet

Det var relativt vanligt att änkor skrev detta tillägg tillsammans med sina underskrifter. Att hon i sin begäran var beredd att först överlämna summan ”emot qvittance” visar att hon var väl medveten om hur en ekonomisk transaktion såsom denna brukade företas. Hennes supplik vittnar också om att hon efter sin mans död fortsatt var verksam i församlingen.

De skriftliga spåren i Skeppsholms kyrkoarkiv visar att Helena inte var den enda kvinnan som var aktiv i verksamheten eller för den delen tog till

⁶⁴¹ Räkenskaper, huvudserie, år 1712, uppslag 9-10, LIa:3, Skeppsholms kyrkoarkiv

⁶⁴² Räkenskaper, huvudserie, år 1712, uppslag 9-10, LIa:3, Skeppsholms kyrkoarkiv.

pennan. I huvudräkenskaperna återfinns även spår av änkan Brita Psilanderhielm vars underskrift pryder församlingens räkenskaper mellan åren 1719-1721. Materialet väcker dock vissa frågor kring vem som har upprättat räkenskaperna då det går att utläsa i rubrikerna för räkenskaperna mellan dessa år att räkningarna i själva verket gjordes av räntmästaren Johan Psilander – sedermera överkommissarie och som adlad tog namnet Psilanderhielm.⁶⁴³ Trots detta har Brita undertecknat alla dessa räkenskaper medan Johans underskrift saknas. Även om Johan troligt upprättade dessa räkenskaper var det Brita som vid olika tillfällen i februari år 1723, året efter han avled, skrev under dessa räkenskaper.⁶⁴⁴ Att Brita undertecknade dessa räkenskaper bestyrks av förteckningen i räkenskaperna – som nedskrevs år 1760 – som berättar att räkenskaperna för dessa år upprättades av Johan Psilanderhielms änka.⁶⁴⁵ Även om Johans ansvar övertogs av räntmästaren Petter Psilanderhielm från och med år 1722 visar räkenskaperna att det var Brita som ”godkände” sin mans tidigare räkenskaper år 1723, trots att Petter upprättade räkenskaperna för detta år.

Det fanns förmodligen en förväntan att Brita skulle bistå i arbetet. Maria Ågren har visat att hustrur till lägre statstjänstemän inte endast förväntades bistå mannen utan även att de ”expected to act on behalf of their household and to do so with authority and assertiveness”.⁶⁴⁶ Ur detta perspektiv var det inte konstigt att Brita axlade detta ansvar. Det kanske till och med förväntades. Hon sågs förmodligen som en legitim representant för sitt hushåll. Detta kan också förklara varför Anna Catharina Leijel – änka efter inspektorn i Avesta bruk Pehr Leijel – skrev under en räkning 31 december samma år som hennes man avled.⁶⁴⁷ Likaså kan vi se att Anna Fårselia i Avesta fungerade som hushållets representant då hon kvitterade en verifikation år 1737 att hon återfått 19 daler 3 öre kopparmynt som hennes man hade ”öfwerbetalt” när han betalade sin fars skuld till kyrkan.⁶⁴⁸

⁶⁴³ Räkenskaper, huvudserie, uppslag 82, LIa:3, Skeppsholms kyrkoarkiv. Ett namn han tog i samband med att han blev adlad år 1720. Se vidare LIa:3, uppslag 96, och uppslag 108.

⁶⁴⁴ Se vidare Hofberg Stockholm 1906, s. 305.

⁶⁴⁵ Räkenskaper, huvudserie, år 1714-1737, opag, LIa:3, Skeppsholms kyrkoarkiv. Detta är registret över ”1:sta Bandet af Ammiralitets Holm Kuirckans Räkenskaper”.

⁶⁴⁶ Ågren 2017b, s. 121.

⁶⁴⁷ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1765, nr. 48, LIa:24, Avesta kyrkoarkiv. Flera utlägg på räkningen kan knytas till kyrkan i Avesta. Varför just Anna Catharina skrev under denna räkning framgår inte.

⁶⁴⁸ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1737, nr. 44, LIa:19, Avesta kyrkoarkiv.

Bild 6. Brita Psilanderhielms underskrift från år 1723

L. Räkning för Uppbure och Utgift		Kreditt	
Saldo af 1720 års Räkning	713	Kongl. Ammiralitetens Jektin	
Collect Penningar	425	Oblaters Inlöp	
Frivillige Bästvor		Summa	1700
Summa	1700		

Källa: Räkenskaper, huvudserie, uppslag 108, LIa:3, Skeppsholms kyrkoarkiv. Foto: Riksarkivet

Skrivkunnighet och arbete bland näringsidkare

Hittills har jag behandlat hur prästänkors läs- och skrivkunnighet möjliggjorde för dem att fortsatt vara en del i den kyrkliga organisationen. Färdigheterna var även vanliga bland dem som bedrev olika typer av näringsidkande verksamhet. Detta samband har Lindmark och Johansson visat som nämnts ovan, och är påtagligt i de kyrkliga räkenskaperna.

I verifikationerna i Avesta är det vissa typer av försörjningsarbete som sticker ut, såsom bokbinderi. Ett exempel var Maria Beel från Hedemora vars underskrift pryder en verifikation från år 1723 då hon intygade att hon avlönats med nio daler kopparmynt för att ha ”sålt en Skrifbok in folio i hvidt band”.⁶⁴⁹ Om vi kombinerar denna uppgift med räkenskaperna framkommer att kyrkoherden köpte en katekes på Hedemora marknad. Det går därmed att komma åt att Maria skall ha sålt katekesen på marknaden till kyrkoherden.⁶⁵⁰ Samma försörjningsarbete hade Anna

⁶⁴⁹ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1723, opag, LIa:3, Avesta kyrkoarkiv. Maria återfinns inte i husförhören från Hedemora och communionlängder finns inte för detta år. Det är dock möjligt att Maria återfinns i protokollen då flera endast nämns med förnamn och i vissa titel – till exempel ”hustru Maria”. Det kan även ha varit så att Maria var bosatt i en annan socken.

⁶⁵⁰ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1723, opag, LIa:15, Avesta kyrkoarkiv.
156

Wijkman som undertecknade flera verifikationer kring mitten av 1700-talet med sin karakteristiska handstil. Anna fick år 1740 1 daler 16 öre, och år 1744 2 daler för att hon hade gjort ”en pärmma” till kyrkan.⁶⁵¹ År 1760 erhöll hon 24 öre kopparmynt för att ha lagat handboken.⁶⁵² Anna verkar ha försörjt sig på detta sätt åtminstone fram till år 1772 då hon fick 3 daler för att hon bundit ”en bok åt Avesta kiörka”.⁶⁵³

Wijkmans handstil visar på ett visst driv vilket tyder på att hon sannolikt besatt en viss fördjupad skrivkunnighet.⁶⁵⁴ Det finns mycket som talar för att just kvinnor som livnärde sig genom bokbinderi besatt goda kunskaper i läsning, skrivning och räkning. Till exempel var Anna Maria Höijer, som var änka till bokbindaren Jacob Westman, kapabel att författa en verifikation i Västerås den 12 december år 1730 som berättar:

Till Avestad kyrckians behof, är hoos mig undertecknad inbundit. Ett Exeemplar af Kocks Register uti hwitt pergamentz band á 6 daler Kop:r M:t Dito för Symboliske böcker, näml. för Concordia pia uti franskt band, á 5 daler Kop:r M:t, samt för Epitome Credendorum. 2 daler dito mynt Som quitteras. Summa 13 daler.⁶⁵⁵

Anna Maria var inte den enda som var aktiv i verksamheten. Utifrån räkenskaper från Västerås Lundby går det att se att styvsonen Abraham Westman var den som erhöll flera betalningar för liknande arbete under samma period.⁶⁵⁶ Vi kan se att Anna Maria vid sin död år 1751 bodde i samma hushåll som Abraham.⁶⁵⁷ Hennes verifikation vittnar om att hon tveklöst besatt rätt färdigheter för att kunna spela en aktiv roll i verksamheten samtidigt som styvsonen. Likaså besatt Magdalena Lagerberg i Hedemora viss kunnighet i skriv- och räknekonst då hennes anteckning på pärmens baksida vittnar om att hon hade sålt en bok till Älvdalens kyrka

⁶⁵¹ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1740, nr. 35, L1a:19, Avesta kyrkoarkiv. För år 1733 se vidare L1a:21, nr. 43. Enligt räkenskaperna var denna tänkt att ”lägga placater uthi”. Se vidare L1a:19, år 1740 s. 3.

⁶⁵² Det bör tilläggas att denna verifikation har skrivits av annan hand. Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1760, nr. 27, L1a:23, Avesta kyrkoarkiv.

⁶⁵³ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1772, nr. 35, L1a:25, Avesta kyrkoarkiv. Här vittnar räkenskaperna om att denna bok var ämnad att användas som förhörbok. Se vidare L1a:25, år 1772, s. 4.

⁶⁵⁴ Det är möjligt att Anna själv författade verifikationerna då handstilen inte är helt olik.

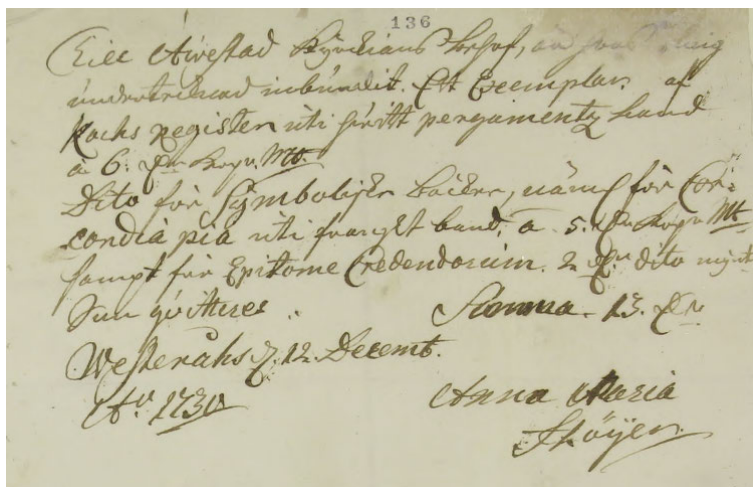
⁶⁵⁵ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1730, nr. 136, L1a:17, Avesta kyrkoarkiv. För mer information om Maria se vidare Lysnings- och vigselböcker, maj år 1751, uppslag 66, E1:1, Västerås Domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv, och Muncktell 1843 (om Badelunda).

⁶⁵⁶ Se exempelvis Räkenskaper för kyrka och församling, år 1728, s. 239, L1a:4, Västerås Lundby kyrkoarkiv.

⁶⁵⁷ Husförhörslängd, 1739-1755, s. 28, Västerås A1a:3, Västerås Domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv. Tyvärr saknas detta hushåll i husförhörslängderna mellan åren 1707-1739.

för 9 daler kopparmynt.⁶⁵⁸ Magdalena behärskade därmed både skrift och det samtida penningssystemet.

Bild 7. Anna Maria Höjers verifikation från år 1730

Källa: Räkenskaper för kyrka och församling, år 1730, nr. 136, LJA:17, Avesta kyrkoarkiv. Foto: ArkivDigital

Förutom att binda in böcker ägde bokbindarna länge en viktig rättighet som andra näringsidkare saknade, nämligen rättigheten att få sälja inbundna böcker. Gunnar Mascoll Silfverstolpe som studerat bokbindarna i Stockholm under tidigmodern tid menar att detta i praktiken innebar att bokhandeln mer eller mindre var ”förbehållen bokbindarna”.⁶⁵⁹ Det var först år 1747 boktryckarna fick rättigheter att sälja sina egna böcker i bundet format både i stad och på landsbygd. Detta följdes av år av tvister mellan de båda grupperna.⁶⁶⁰ Med tiden var det bokhandlarna som stod för den största handeln.⁶⁶¹ Det åsidosätter emellertid inte det faktum att det var bokbindarna som länge kontrollerade bokhandeln. Goda kunskaper i läsning, skrivning och inte minst i räknekonst var därmed praktiska för att kunna driva denna verksamhet.

Således är det mycket som talar för att kvinnor som försörjde sig genom bokbinderi och bokförsäljning i många fall besatt bättre skrivkunnighet och räknekonst än många andra då färdigheterna ofta praktiserades. Anna Maria Rimm har bland annat visat hur Elsa Fougt – som drev det Kongl.

⁶⁵⁸ Husförhörlängd, opag, AI:2, Älvdalens kyrkoarkiv. Anteckningen vittnar däremot inte om när boken – som kom att användas som husförhörlängd mellan åren 1733-1747 – såldes till kyrkan.

⁶⁵⁹ Mascoll Silfverstolpe 1930, s. 135.

⁶⁶⁰ Mascoll Silfverstolpe 1930, s. 148.

⁶⁶¹ Mascoll Silfverstolpe 1930, s. 154.

Tryckeriet från sin makes död år 1782 ända fram till år 1811 – ”omedelbart efter makens död tog över allt pappersarbete och till synes obehindrat skrev räkningar och korresponderade med myndigheter”.⁶⁶² Denna företeelse har även Geraldine Sheridan lyft fram i sina studier om bokhandeln i Frankrike där hon menar att döttrar och hustrur fick en bättre utbildning i ”technical, legal, financial and managerial skills within family businesses”.⁶⁶³ Likaledes var det en kvinna vid namn Mary Lecky som var en av de personer biskop Petrus Filenius korresponderade med angående bokförsändelser och tryckningsmöjligheter på de brittiska öarna. I ett brev till Filenius skriver hon bland annat om det nöje ”I Shall have in the examination of the Prints you have sent me”.⁶⁶⁴

Det går att finna flera kvinnliga boktryckare och bokbindare under denna tid. Exempelvis har Paula McDowell visat att kvinnliga boktryckare i 1600-talets London var tämligen vanligt.⁶⁶⁵ Det förekom också att änkor fortsatte driva verksamheten efter makens död. Redan i 1560-talets Stockholm går det att se att bokbindaren Staffan Erssons änka antagligen fortsatte sin mans verksamhet. Åtminstone betalade hon ”bodalön” för en bod i Brunnsgränd år 1567 vilket kan tyda på att på fortsatte driva själva handeln.⁶⁶⁶ Ett annat exempel är änkan Justina Holm som var verksam i tre år efter det att hennes man avled år 1707.⁶⁶⁷ Likaså fortsatte Elisabeth Wärme – änka till bokbindaren Michael Kidron – driva verksamheten i hela 25 år efter sin mans död år 1710.⁶⁶⁸

Även om det visats ovan att många kvinnliga boktryckare kunde skriva kan vi inte förutsätta att kunskapsnivån var densamma. Till exempel har McDowell uppmärksammat att skrivkunnighet varierade stort bland kvinnor som försörjde sig genom att sälja pamfletter. I denna grupp fanns det flera som inte ens kunde skriva sitt namn.⁶⁶⁹ När det kommer till Fougt hade hennes sociala bakgrund gjort att hon redan i barndomen fått ”teoretiska och praktiska kunskaper som möjliggjorde ett framtida framgångsrikt deltagande i bokbranschen”.⁶⁷⁰ Vissa omständigheter talar för att Höijer hade haft möjlighet att förvärva vissa kunskaper redan som barn. Hon var nämligen dotter till kyrkoherden Samuel Laurentii Höijer i Badelunda

⁶⁶² Rimm 2009, s. 12

⁶⁶³ Något som inte alltid framkommer i källorna. Se vidare Simonton 1998, s. 53.

⁶⁶⁴ Brev 22. 178 brev, framför allt till och av Filenius 1733.1780. 1 band, brev 14. Se vidare Åhlman 2012, s. 30.

⁶⁶⁵ Se vidare McDowell 1998.

⁶⁶⁶ Hedberg 1949, s. 27.

⁶⁶⁷ Hedberg 1949, s. 224.

⁶⁶⁸ De sista åren drev hon verksamheten tillsammans med sin son Anders Kidron. Se vidare Hedberg 1949, s. 257.

⁶⁶⁹ McDowell 1998, s. 86.

⁶⁷⁰ Rimm 2009, s. 32.

i Västerås stift.⁶⁷¹ Höijer hade därmed vuxit upp i en familj där det skrivna ordet och de bokliga studierna var centrala. Medan Höijers bakgrund ger skäl att tro att hon bör ha haft ett förhållande till det skrivna ordet – något som förstärktes än mer i och med hennes försörjning – är det svårare att veta om Anna Wijkman hade haft samma möjlighet. Vi har helt enkelt inte samma insyn i hennes bakgrund som vi har i de prästerliga familjerna där mer eller mindre alla barn förväntades ta del i bokliga studier. Dock finns det indikationer som talar för att Wijkmans förutsättning att förvärva viss skrivkunnighet inte heller hade varit helt ogynnsam. Anna var dotter till gravören Anders Wikman och sedermera hustru till avsändningsskrivaren Johan Adam Nordenholm som i sitt arbete assisterade ”inspektorn [i Avesta] med korrespondensen och skötte kopparavsändningarna samt höll räkning över en del löner”.⁶⁷² Efter Johans död år 1730 gifte Anna om sig med råkopparskrivaren Sven Tiander.⁶⁷³ Att det rör sig om samma Anna som skrev under verifikationerna visar räkenskaperna liksom husförhörslängderna då Anna Wijkman på flera ställen benämns som ”Tian- ders änka”.⁶⁷⁴ Oavsett hur kunskaperna hade förvärvats kan vi se att både Höijer och Wijkman besatt fullt tillräckliga kunskaper för att hantera situationer där det var praktiskt och rentav nödvändigt för deras försörjning att kunna läsa och skriva. Då skrivande av verifikationer och kvittenser var en vanlig praxis i kyrkan – samt att kyrkan troligen var en viktig kund för de samtida bokbindarna – var både Höijer och Wijkman tvungna att använda sig av verifikationer och kvittenser.⁶⁷⁵

Som visats ovan användes färdigheterna av boktryckare liksom gästgivarare. Praktiken går också att finna i andra former av försörjningsarbete. I Avesta finner vi fältskäraränkan Beata Levin som genom en räkning år 1735 intygade:

Under de 10 dagar som orgelbyggaren hr. Daniel Strähle och dess betient hr. Jonas Green, warit hos mig, och inuitit Cammare, säng, och Käst, medan de igenom stämt hela orgelwärket, utföres allenast för Hr. Strähle å 1 daler 24 öre om dagen[...]Efwen för hr. Jonas Green å 1 daler 8 öre.⁶⁷⁶

Summan uppgick till 30 daler enligt räkningen som skrevs den 12 juli samma år. Detta intygades genom kyrkoherden Matthias Ramzelius som uppmanade att summan skulle betalas av kyrkvårdarna till ”Madame Beata

⁶⁷¹ Se vidare Muncktell 1843, Badelunda.

⁶⁷² Norberg 1956a, s. 263.

⁶⁷³ Norberg 1956a, s. 264. Tiander var verksam mellan åren 1728-1738. Se vidare Norberg 1956a, s. 268.

⁶⁷⁴ Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1740, nr. 4, LIa:19, Avesta kyrkoarkiv, samt LIa:21, år 1744, nr. 7. Se vidare Husförhörslängd, år 1758-1763, s. 32, AIa:2, Avesta kyrkoarkiv. För år 1764-1769 se AIa:2, s. 28.

⁶⁷⁵ Något som de kyrkliga räkenskaperna vittnar om.

⁶⁷⁶ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1735, nr. 40, LIa:18, Avesta kyrkoarkiv.

År 1782 fick istället Carl Fredric Pihl ”fullmakt uppå brukskirurgsysslan” samt apoteket innan han avled år 1798.⁶⁸⁰ Precis som i fallet ovan kan vi se att änkan Eva Christina efter hans död var aktiv i verksamheten. Detta går att se genom de två verifikationerna som Eva Christina skrev året efter makens död.⁶⁸¹ Här gällde båda verifikationerna de utlägg som verksamheten hade gjort för ”Elfströms änkas” mediciner i maj samt i juli år 1799. Till exempel listar verifikationen från maj de mediciner som Elfströms änka hade erhållit det senaste halvåret. Bland annat hade änkan mottagit ”Ängelskt Salt” vid fem olika tillfällen och fläderde sex gånger. Värdet av detta uppgick tillsammans till en summa av 1 riksdaler och 26 skillingar enligt Eva Christina.⁶⁸²

Eva Christinas verifikationer visar att hon var skrivkunnig, behärskade siffror i skrift samt besatt viss kunskap i räkning då hon kunde sammanställa de olika utläggerna. Hon besatt därmed de rätta färdigheterna för att axla det ansvar som nu lades på henne efter hennes mans bortgång. Kunskaperna gjorde det möjligt för henne att driva in verksamhetens fordringar.

Eva Christina är en i raden av kvinnor som var verksamma i de olika apoteksinrättningarna under denna period. För att kunna ha en aktiv roll i denna verksamhet förutsattes ofta relativt god läs- och skrivkunnighet vilket Eva Christinas verifikationer visar. Likaså besatt Margareta Op de Camp – som var änka efter Christopher Molitor som länge drev apoteket *Engelen* i Stockholm – god läs- och skrivförmåga. I sitt brev år 1713 till Collegium Medicum intygade hon att:

Didrich Mörter hafwer för 10 åhr widpas, låtit göra uti mit apotek, de så kallade Skildegans wunder piller, och mig för asken gifvit en half Carolin, hwilka askar han åter åt andra, som mig berättat är, för daler 6 :- Kopp:r mt försålde.⁶⁸³

Även om Margareta tog hjälp av provisorer – d.v.s. personer med ett slags apotekarexamen – att driva apoteket blir det uppenbart genom hennes skrivande att hon själv var delaktig. Hade hon inte besuttit dessa färdigheter hade hennes roll varit betydligt mer begränsad. Detta gjorde det möjligt för henne att ha en viss insyn och kontroll över verksamheten även

⁶⁸⁰ Carl Fredric Pihl blev brukskirurg år 1782 i Avesta, ”derjämte överlät Stora Kopparbergslaget 1782 åt honom apoteksinrättningen vid Avesta”. Se vidare Jhelt 1891, s. 707.

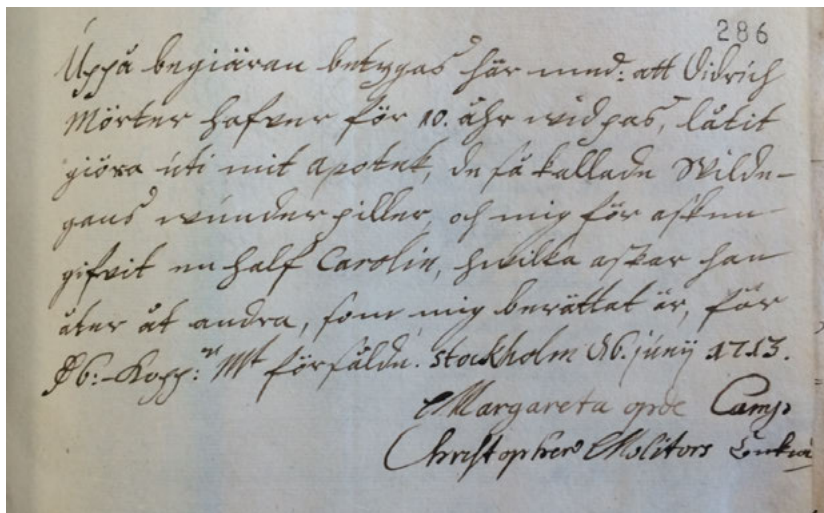
⁶⁸¹ Dessutom återfinns flera handlingar av Carl Fredric. Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1785, nr. 13a och 13b, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv. För år 1787 se vidare nr. 36, 37 och 39. För år 1789 nr. 19 och 37. För år 1791 nr. 17, och för år 1794 nr. 48.

⁶⁸² Räkenskaper för kyrka och församling, år 1799, nr. 42, LIa:32, Avesta kyrkoarkiv. Verifikationen från juli rörde sammanlagt tre utbetalningar där fläderde, engelskt salt samt honung uppgick till en summa av 25 skillingar. Se vidare LIa:32, år 1799 nr. 56.

⁶⁸³ Inkomna handlingar, allmän serie, år 1713, nr. 286, E2:4, Collegium Medicum.

efter att sonen övertog den år 1705 i den ringa åldern av 14 år.⁶⁸⁴ Sonens ålder kan därmed ligga till grund för Margaretas aktiva roll.

Bild 9. Margareta Op de Camps brev till Collegium Medicum år 1713

Källa: Inkomna handlingar, allmän serie, år 1713, nr. 286, E2:4, Collegium Medicum.

Att besitta vissa färdigheter var troligen ett krav för änkor som ämnade fortsätta verksamheten, men också om målet var att avveckla den. Enligt Craig Muldrew, som studerat kvinnor i kreditverksamheter i tidigmoderna England, var kvinnor ofta aktiva i det som kanske var det allra svåraste i när det kom till kreditverksamheten; att administrera verksamheten efter sin mans död. Den som tog över hade skyldighet att betala de kvarvarande skulderna.⁶⁸⁵

Således var läs- och skrivkunnighet färdigheter som var praktiska att besitta för många näringsidkare då krediter spelade en viktig roll under tidigmodern tid. I tidigmoderna England var till exempel mynt en bristvara och en stor del av handeln skedde genom muntliga löften eller med hjälp av skriftliga dokument som fungerade som skuldsedlar.⁶⁸⁶ Då ekonomin expanderade i England efter år 1550 blev kreditssystemen allt mer komplexa, och antalet obetalda krediter ökade vilket ledde till tvister som ofta togs till rätten.⁶⁸⁷ För svenskt vidkommande – i likhet med många andra västeuropeiska länder – var det tämligen vanligt att finna kvinnor i olika kreditnätverk.⁶⁸⁸ En viktig detalj skiljer emellertid Sverige från många

⁶⁸⁴ Levertin 1910, s. 53.

⁶⁸⁵ Muldrew 2003, s. 52. Se vidare Karlsson Sjögren 1998, s. 55.

⁶⁸⁶ Muldrew 2003, s. 48. Se vidare Dermineur 2018, s. 255f.

⁶⁸⁷ Muldrew, Craig 2003, s. 48.

⁶⁸⁸ Dermineur 2018, s. 1.

andra länder. I Sverige var det främst hustrur eller änkor som var aktiva på kreditmarknaden.⁶⁸⁹ Det var viktigt att dessa kvinnor besatt viss läs- och skrivförmåga då skriftliga dokument var vanligt förekommande.

Precis som änkor använde skriv- och räknekonst för att betala kvarvarande skulder fanns det änkor som försökte undkomma dem. Bland annat skrev handelsmanshustrun Anna Christina Nyman prydligt under sin boskillnadsansökning till Gävle rådhusrätt och magistrat för att slippa den skuld mannen ådragit sig. Här menade Anna i sin ansökan, som rörde ett konkursmål, att hennes mans (Anders Jäderholm) ”skulds gäldande fritagas samt mig förbehållas till bruk och nyttjande utan beräkning i min gifto rätt”.⁶⁹⁰ Trots att hennes ansökan författades av Lars Roxén skall vi inte tvivla på Annas skrivförmåga. Hon var nämligen fullt kapabel att på egen hand författa den fullmakt som hon skrev i samband med målet där hon gav:

Notarien Lars Roxén, at i alt utföra och bevaka min rätt och talan iansende til den af mig gjorda boskillnads ansökningen Gefle den 6:te Junii 1789.⁶⁹¹

På ett liknande sätt undertecknade änkan Anna Margareta Lundgren i Gävle flera dokument rörande sin mans, kofferdikaptenen Carl Lundgren, verksamhet år 1789. I en av dessa handlingar ansökte hon om att de vittnen hon önskade få ”afhörda” skulle höras vid nästa tillfälle ”då de nu icke alla äro tilstädes”.⁶⁹²

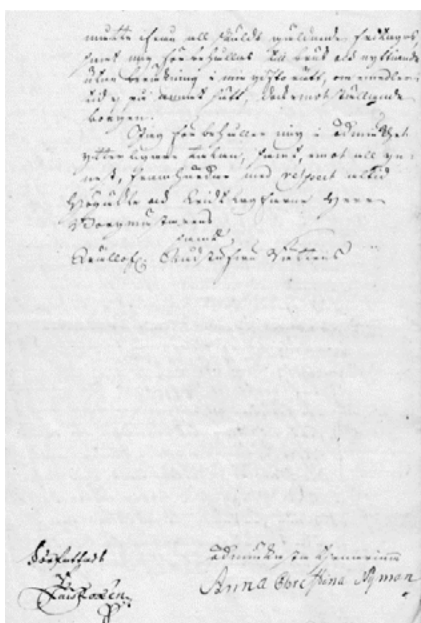
⁶⁸⁹ Ågren 2018, s. 125. Se vidare Ling, Jansson Hassan, Lennersand, Pihl, och Ågren 2017, s. 89.

⁶⁹⁰ Akter i konkursmål, år 1789, nr. 27, FIIIa:21, Gävle stad, Gävle stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv.

⁶⁹¹ Akter i konkursmål, år 1789, nr. 31, FIIIa:21, Gävle stad, Gävle stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv.

⁶⁹² Se vidare Akter i konkursmål, år 1789, nr. 129, nr. 131, nr. 133 och nr. 135, FIIIa:21, Gävle stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv.

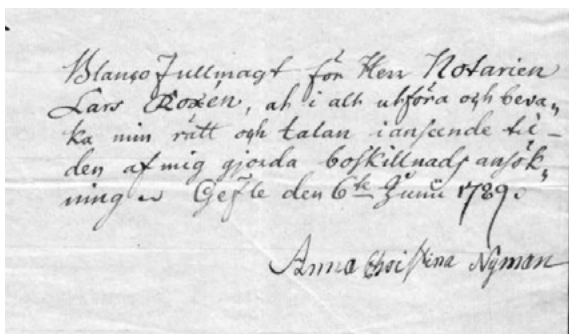
Bild 10. Anna Christina Nymans underskrift från år 1789

Handwritten signature of Anna Christina Nyman, dated 1789. The signature is written in a cursive script and is located at the bottom of the page. Above the signature is a large block of handwritten text, which is mostly illegible due to the cursive style and fading. The text appears to be a legal document or a court record.

Källa: Akter i konkursmål, år 1789, nr. 27, FIIIA:21, Gävle stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv. Foto: Riksarkivet

Bild 11. Anna Christinas fullmakt från år 1789

Handwritten power of attorney (fullmakt) from Anna Christina Nyman to a notary, dated 1789. The text is written in a cursive script and is located at the top of the page. The text reads: "Blango Fullmakt för Kon Notarien Lars Roxen, af i alt utföra och besöka min rätt och talan i anseende till den af mig gjorda boskillnadsansökningens Gefle den 6te Junii 1789". The signature of Anna Christina Nyman is written at the bottom of the page.

Källa: Akter i konkursmål, år 1789, nr. 31, FIIIA:21, Gävle stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv. Foto: Riksarkivet

Som nämnts vid ett flertal tillfällen i denna avhandling var det långt ifrån bara de ekonomiska transaktionerna som förutsatte läs- och skrivkunnighet i näringsidkande verksamhet. Då olika typer av skriftliga dokument skickades kors och tvärs i samhället förde detta med sig att läs- och skrivkunnighet krävdes och användes i allt fler sammanhang. Flera av dessa dokument kunde ha direkt koppling till den egna verksamheten. För en näringsidkare var det till exempel viktigt att kunna hålla kontakten med myndigheter och de rättsliga instanserna som gjordes genom det skrivna

ordet. Skriftliga handlingar spelade också en viktig roll i koppling till försändelser av varor. Till exempel skrev och kvitterade Isaac Fischers änka i Stockholm flera handlingar i samband med en försändelse av en mässshake åt Avesta kyrka år 1778.⁶⁹³

Skriftliga handlingar var också viktiga för att folk skulle kunna röra sig ute i samhället. I Stockholm återfinns flera bevarade pass som murmästaränkor skrev till gesäller som önskade resa. Exempelvis utfärdade Christina Catt. Franke ett pass år 1758 till murgesällen Anders Wahlberg. I passet skriver Christina att Anders, som vid tillfället var soldat, hade tjänstgjort hos henne som murgesäll men nu begärde ”Sitt afsked”.⁶⁹⁴ Likaså utfärdade murmästaränkan Mariana Sophia Linke i Stockholm år 1770 ett pass till murdrängen Lars Malmsten som gav honom:

frihet at resa hem til sina anhöriga uti åbo lähn och maria Socken öfwer winteren till näst kommande wår, då han sig åter hos mig uti mitt arbete skall infinna, och anhålles hos Respektive befel hafwande att han får fram och tilbäckas fort sätta sin resa och emedenan han uti sina rätta ärender stadde är så lemnas honom detta till bewis.⁶⁹⁵

Mariana Linke utfärdade även ett pass två år senare då murdrängen Johan Hindrik Walberg ämnade resa. Medan Lars hade planer på att återvända till sin tjänst hos Mariana verkar Johan istället ha lämnat sin tjänst då Mariana skrev att Johan nu hade ”frihet at försöka sig warest han finner sin lycka”.⁶⁹⁶ Det kan tänkas att vissa pass även var viktiga i deras yrke då många byggen var belägna utanför staden. Att besitta ett pass var därför av största vikt för att gesällerna över huvud taget skulle kunna ta sig till arbetet.

Det förekom även att gesäller var tvungna att visa upp ett gesällbrev när de vandrade från mästare och mästare i syfte att förkovra sig. Det fanns en tanke att vandrigen skulle bidra till att gesällen förvärvade de nödvändiga kunskaper han behövde i sitt yrke.⁶⁹⁷ I detta avseende kan gesällvandringarna delvis ses som ett slags peregrination inom den egna nationens gränser – en form av utbildningsresa. Seden att gesäller skulle ge sig ut på vandring hade en tämligen lång tradition då gesällvandringar åtminstone hade praktiserats sedan medeltiden. Dag Lindström som studerat skråorganisationerna i Sverige under tidigmoderna tid har dock påpekat

⁶⁹³ Häribland en verifikation. Se vidare Räkenskaper för kyrka och församling, år 1778, nr. 43a och 43b, LJa:26, Avesta kyrkoarkiv. Se vidare LJa:27, år 1779, nr. 88a och 88b. Alla utom en har skrivits av samma hand.

⁶⁹⁴ Passansökningar och pass, Murare, år 1758, nr. 442. Nordiska museets arkiv

⁶⁹⁵ Passansökningar och pass, Murare, år 1770, nr. 602. Nordiska museets arkiv.

⁶⁹⁶ Passansökningar och pass, Murare, år 1772, nr. 277. Nordiska museets arkiv.

⁶⁹⁷ Westrin 1908, s. 1078

att även om vandringarna förekom var det inte förrän på 1620-talet dessa reglerades i vissa skråordningar.⁶⁹⁸

Passen gjorde det möjligt för gesällerna att uppsöka marknaderna.⁶⁹⁹ Anna-Brita Lövgren, som undersökt passens funktion under denna period, menar att passet ”var den viktigaste handlingen för den som var ute på handelsfärd”.⁷⁰⁰ Vidare har Theresa Johnsson genom sina studier av lösdriveri på 1830-talet visat att pass var något som ofta efterfrågades på de samtida marknaderna. I Västerås gick exempelvis ”stadsbetjäningen och frågade efter pass på krogar och näringsställen. I hamnen kunde polisrådmannen kontrollera de fartyg som anlöpte hamnen”.⁷⁰¹ Dessa skriftliga handlingar var således viktiga att besitta för dem som ämnade idka handel.

Passen var en form av kontroll som hade till syfte att kontrollera och ”övervaka folks rörlighet”.⁷⁰² Gesällerna kontrollerades därmed noggrant och varje gesäll var skyldig att uppvisa både ”*pass* och medföra betyg”.⁷⁰³ Med tiden behövde gesällen även uppvisa en ”gesällbok, hvori hvarje mästare, som haft honom i sin tjänst, skulle anteckna intyg”.⁷⁰⁴ Genom passen gavs även en möjlighet för en mästare att bedöma gesällens karaktär och tidigare uppförande. Lindström har visat att exempelvis tunnbindargesällerna först fick tas i tjänst när de kunde uppvisa ett brev eller bevis som berättade hur han tidigare hade uppträtt.⁷⁰⁵

Således finns det flera skäl som talar för att det var praktiskt att vara läs- och skrivkunnig i rollen som mästaränka. För det första – som kanske är det mest uppenbara – gjorde färdigheterna det möjligt för henne att över huvud taget skriva ett pass. Något som var viktigt då hela systemet trots allt vilade på dessa handlingar. Detta försåg mästarhushållen med arbetskraft. För det andra var det praktiskt om änkan var kapabel att tyda passet då detta berättade om gesällens tidigare uppförande och kvalifikationer. Hennes läsförmåga gjorde henne härmed kapabel att förse sig med viktig information om den potentiella gesällen och med hjälp av denna fatta beslut.

Skrivande och arbete inom hushållets ramar

Under tidigmodern tid var mycket av arbetet knutet till hushållet. De allra flesta sysslor var obetalda och kunde bestå av att hämta vatten eller passa

⁶⁹⁸ Lindström 1988, s. 194.

⁶⁹⁹ Westrin 1908, s. 1078

⁷⁰⁰ Lövgren 2010, s. 28.

⁷⁰¹ Johnsson 2016, s. 397.

⁷⁰² Johnsson 2016, s. 394.

⁷⁰³ Westrin 1908, s. 1081. Min kursivering.

⁷⁰⁴ Westrin 1908, s. 1081.

⁷⁰⁵ Lindström 1988, s. 194.

barn. Den som ofta hade ansvar för arbetet var matmodern som behövde kontrollera att sysslorna sköttes på rätt sätt. Då matmodern skulle ”styra och leda hushållet”,⁷⁰⁶ förutsattes att hon besatt vissa färdigheter och personliga egenskaper. Till exempel berättar likpredikan om Birgitta Hieronimidotter att hennes föräldrar hade ”öppnat och hållet henne strängelighen till hwssyslor och allahanda nödhörffigt arbete/ som henne medh tjdhen i hwshåld til godotiäna kunde”.⁷⁰⁷

Liksom läskunnigheten var ett viktigt verktyg för att kunna undervisa hushållsmedlemmarna och i viss mån kontrollera husandakten – som vi sats i tidigare kapitel – kunde skrivkunnighet ha en plats i det dagliga arbetet. Exempelvis kunde skrivkunnighet användas i det religiösa livet. Detta var särskilt vanligt i de högre kretsarna där skrivkunnighet gjorde det möjligt att nedteckna böner, hymner och uppbyggliga texter som användes i husandakten och var ett vanligt inslag i vardagen. Stina Hansson som studerat den tidigmoderna andaktslitteraturen som litterär genre menar att den tidigmoderna människan förväntades utöva andakt varje dag. Många samtida andaktsböcker innehöll även dagliga andaktsprogram som ofta innefattade ”morgon-, middags- och aftonandakt”.⁷⁰⁸ Även om vi inte kan utgå från att alla människor följde dessa andaktsprogram till punkt och pricka visar visitationsprotokoll att församlingsborna allt som ofta uppmanades att upprätthålla husandakten.⁷⁰⁹ Den ansågs därmed ha en viktig funktion i det religiösa levernet, inte minst då andakten hade en stark koppling till undervisningstillfället. Dessutom visar flera studier på att kvinnor hade en stark koppling till andaktslitteratur.⁷¹⁰

Skrivkunnighet hade också betydelse för andra sysslor och spelade inte minst en viktig roll när det gällde hushållets organisation. I likpredikan om Catharina Tidemansdotter från år 1628 berättas det att hon:

altjdh för henne dijt som hon sågh gagna sitt hwshåll/effter som hon war oöm på sigh at som oftast löpa vt om Staden/nu hijt nu dijt ther hon hade sitt hwshåll/och sina ther hwssaker/at them ställa i godh lagh/och til pricka hålt på thet och alt thet hon hade vnder henderna Book och skreff flitigt alt vp i sin hwshålss Book och lät see huru som hon war i alla måtto wälpriseligen hwsachtigh.⁷¹¹

⁷⁰⁶ Stadin 2004, s. 51.

⁷⁰⁷ *Een Lijkpredikan I then hederlige och dygdesamme Qvinnes/ hustru Birgitta Hieronymi dotters*, Stockholm 1613, opag.

⁷⁰⁸ Hansson 1991, s. 70ff.

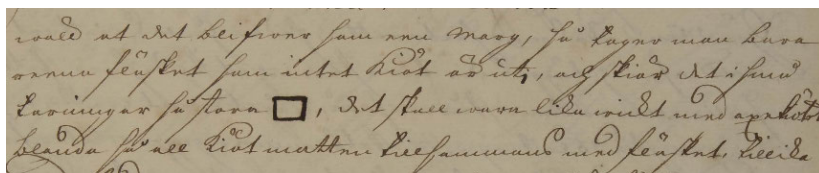
⁷⁰⁹ Likaså kan vi utgå från att alla ägde dessa böcker. Dessa böcker var tämligen dyra. Det var först och främst katekeser, psalmböcker eller ABC-böcker som kyrkan försåg församlingsborna med.

⁷¹⁰ Se vidare Hunt 2016, s. 214. För svenskt vidkommande har bland annat Otfried Czaika bidragit med studier på detta område.

⁷¹¹ *Thens fordom Äbberorne/Hedersamme och dygderijke Matrones och Doctorinnes/Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning*, Uppsala 1628, opag. Min kursivering.

Färdigheten användes också för att dokumentera recept och huskurer av olika slag.⁷¹² Detta var praktiskt då recept och huskurer ofta hade koppling till vissa hushållssysslor. Exempelvis kan vi se att Catharina Ekmark – som var dotter till handelsmannen och kommissarien Olof Persson och senare gift med kommissarien Jöns Holst och därefter med generalen och landshövdingen Johan Fredrik von Kaulbars – skrev flera recept. Hennes kokbok, som nedskrevs någon gång under 1700-talet, inrymmer cirka 145 sidor handskrivna recept som beskriver allt ifrån bakverk till matlagning. I dessa recept listas inte endast ingredienser utan ges även långa beskrivningar av hur läsaren skall gå tillväga. Till exempel illustrerar Catharina i samband med receptet av ”Syssedebolonie korfwar” genom en illustration vilken storlek de små tärningarna av det ”reena fläsket” skall skäras.⁷¹³

Bild 12. Recept och illustration hämtat ur Catharina Ekmarks kokbok

Källa: Kokbok, s. 43, Cod III:5, De la Gardieska arkivet. Foto: Universitetsbiblioteket, Lunds universitet

Kokboken som av allt att döma har skrivits av Catharina själv inrymmer långa beskrivningar och mått som visar att hon behärskade både bokstäver och siffror.⁷¹⁴ Vid sidan av recepten innehåller boken dessutom en ”upsats på Lackwärk”, samt en framställning av ”äckta Scharlakans färgh”.⁷¹⁵

Att skriva ned recept och hushållsknep var praktiskt för kvinnor som ansvarade för ett hushåll. Enligt Kekke Stadin fanns det en tanke om att:

de arbetsuppgifter som utfördes inom hushållet skulle husfrun själv behärska även om hon inte deltog i det vardagliga arbetet. Det var uppgifter en matmor hade i varje hus oavsett ståndstillhörighet och samhällsställning, exempelvis matlagning, bakning, bryggning, tvätt, kopparputs och andra hushållsgöromål.⁷¹⁶

De tidigmoderna källorna vittnar vid ett flertal tillfällen om att matlagning ofta knöts till husmodern. Forskningsprojektet Gender & Work har uppmärksammat att ansvaret för matlagning var vanligt bland kvinnor som var eller hade varit gifta. Medan tjänstefolkets arbete ofta var knutet till

⁷¹² Se vidare Hunt 2016, s. 162ff. Här kan även Nordiska Museets samling av kvinnors handskrivna kokböcker lyftas fram.

⁷¹³ Kokbok, s. 43, Cod III:5, De la Gardieska arkivet.

⁷¹⁴ Kokbok, s. 67, Cod III:5, De la Gardieska arkivet.

⁷¹⁵ Kokbok, s. 155 och 158, Cod III:5, De la Gardieska arkivet.

⁷¹⁶ Stadin 2004, s. 147.

åker och boskap så såg matmodern ofta till de hushållliga sysslorna såsom matförberedelserna.⁷¹⁷ Som visats var det hela 230 av totalt 245 aktiviteter som var knuta till mat och logi som hade utförts av kvinnor som var eller någon gång hade varit gifta.⁷¹⁸ Möjligheten att kunna skriva ned olika recept och hushållsknep kunde därmed vara praktiskt i rollen som matmoder.

Skrivförmåga gjorde det också möjligt för familjemedlemmar att hålla kontakten med varandra. I de fall kvinnorna själva ansvarade för gården var brevskrivning ett effektivt sätt att hålla mannen uppdaterad om arbetet på gården. Bland annat har Eva Helen Ulvros visat att en hustru genom korrespondens kunde informera mannen om arbetet på gården.⁷¹⁹

Läs- och skrivkunnighetens betydande roll för korrespondensen behöver knappast understrykas. Det var trots allt läs- och skrivförmåga som gjorde det möjligt att hålla kontakt med varandra. Exempelvis bör det ha varit svårt för Anna Dorotea Filenia – gift med domprosten Samuel Älf – att kontakta biskopen Jacob Lindblom där hon bland annat uppmanade biskopen att informera Johan Henrik Lidén om ”huru ömtålig Far är”, om hon saknade de rätta färdigheterna.⁷²⁰

Skrivandet bör ha varit särskilt framträdande i hushåll där kunskaperna hade en naturlig plats. I hushåll som livnärde sig genom handel – som i Catharina Ekmarcks barndomshem – var skrivandet förmodligen tämligen vanligt förekommande. I sådana hushåll kan vi därmed förvänta oss att skrivkunnighet praktiserades medan praktikens förekomst i de lägre kretsarna är svårare att uppskatta. Spåren av de lägre kretsarnas skrivande har helt enkelt inte bevarats i lika stor utsträckning som de högre ståndens, vars böcker och skriftliga handlingar ofta har räddats genom privata arkiv. Här kan nämnas Elisabeth Wijkman – dotter till fältväbeln Johan Anders von Ackern och hustru till Johan Henrik Wijkman – som tillskrivits flera handskrivna recept och hushållsrön från 1740-talet.⁷²¹

Att skrivkunnighet var en del av de högre ståndens dagliga sysslor kan förväntas. Detta bör ha varit särskilt gällande i de adliga kretsarna. Många adelskvinnor ansvarade för stora gårdar och var därmed beroende av läs- och skrivkunnighet för att på ett effektivt sätt kunna organisera arbetet på gården samt hålla koll på inkomster och utgifter. Till exempel var det Char-

⁷¹⁷ Östholm och Prytz 2017, s. 108 och 114.

⁷¹⁸ Östholm och Prytz 2017, s. 109.

⁷¹⁹ Se vidare Ulvros 1996.

⁷²⁰ Brev till J.A. Lindblom 1796-97, volym 11, brev 69. Anna Doroteas dikter, som hon senare har blivit känd för, visar att hon besatt god skrivkunnighet.

⁷²¹ Se vidare Kokbok och hushållsrön. 1700-talet, 105, Manuskriftsamlingen. Se vidare Raab 2006.

lotta Klingsporre som undertecknade flera räkningar som rörde frälsehemmanet Träsk på Åland på 1760-talet.⁷²² Ett annat exempel är grevinnan Ulrika Falkenberg – dotter till riksrådet greve Melker Falkenberg af Bålby och Hedvig Eleonora Wachtmeister af Björkö – som under sin tid på Höja säteri mellan åren 1780-1802 utförde både skrivarbete och utbetalningar.⁷²³ Mellan åren 1798 och 1800 skrev Ulrika åtminstone 13 annotationer som gällde olika utbetalningar.⁷²⁴ Bland annat intygade Ulrika skriftligt att Jan Ludvigson inte hade erhållit någon betalning när han tidigare samma år hade levererat tvenne tjog ägg, men att han nu ”härmed af mig qvitteras och betalas med 8 skillingar enl. accord, och 1 skillingar 8 öre Drickspeng”.⁷²⁵ Att Ulrika var skrivkunnig är föga överraskande med tanke på hennes sociala tillhörighet. Till exempel besatt hennes moder god skrivkunnighet, något som moderns hushållsbok från år 1761 innehållande 181 sidor handskrivna recept och hushållsknep vittnar om.⁷²⁶

Slutsatser

Detta kapitel har visat att skrivkunnighet och räknekonst användes på olika sätt och i olika sammanhang under 1700-talet. Genom kyrkliga verifikationer framkommer att färdigheterna användes av kvinnor som försörjde sig som bokbindare. Här var det vanligt att kvinnor med detta försörjningsarbete kvitterade verifikationer när de hade gjort arbete för kyrkan och i vissa fall skrev dem själva. Spåren visar tydligt att dessa kvinnor väl behärskade läs-, skrivkunnighet, i viss mån räknekonst och det samtida penningssystemet. Att till exempel Anna Maria Höijer behärskade allt detta var sannolikt en förutsättning för hennes försörjningsarbete då det inte endast handlade om att skriva olika dokument utan även att hålla koll på verksamhetens inkomster och utgifter.

Spåren vittnar om att dessa färdigheter användes av olika näringsidkare och fick betydelse på olika sätt. Hade exempelvis Anna Christina Liljander varit helt främmande för det skrivna ordet hade hon sannolikt varit tämligen begränsad i sitt arbete. Det bör ha inneburit svårigheter att hålla de dagböcker som alla gästgivare var ålagda att ha. Inte minst i de fall de var

⁷²² Detta kan ses genom hennes egen underskrift och flera avskrifter. Se vidare Förmynderskapsprotokoll, s. 62ff, Cc:1, Ålands domsaga.

⁷²³ Ulväng 2007, s. 9.

⁷²⁴ Denna siffra kan sannolikt göras ännu större då flera skrivelser bär hennes handstil. Se vidare Räkenskaper, A1:4c, Höja Gårdsarkiv.

⁷²⁵ Räkenskaper, december år 1798, A1:4c, Höja Gårdsarkiv.

⁷²⁶ I denna återfinns flera recept och hushållsknep såsom färgeri. Se vidare 41, s. 162f, E3378, Brokindsamlingen.

tvungna att försvara verksamheten om kritik framfördes, som i detta fall gjordes i skrift.

Att helt sakna läs- och skrivförmåga kunde därmed ställa till problem på flera sätt och var sannolikt något som var gällande för många näringsidkare under denna tid. Bland annat måste det ha varit problematiskt för Margareta Op de Camp att fortsätta driva verksamheten, än mindre ha kontroll över den, om hon inte besatt sådana färdigheter. Likaså vore det sannolikt svårt för Eva Christina Pihl att driva in de fordringar som verksamheten hade genererat efter hennes mans död om det skrivna ordet varit helt främmande för henne. Dock visar de fysiska spåren att både Margareta och Eva Christina var väl rustade för dessa uppgifter – oavsett om syftet var att fortsätta verksamheten eller att avveckla den.

De fysiska spåren vittnar om att de kvinnor som detta kapitel fokuserat på var högst delaktiga i det kyrkliga arbetet då de utförde sysslor som förutsatte läs- skrivkunnighet och räknekonst. Exempelvis skötte Ulrica Lundwald i Avesta och Margareta Behm i Nyköping vissa utbetalningar medan Brita Psilanderhielm kan knytas till räkenskaperna i Skeppsholmen. I alla dessa fall framträder ett tydligt mönster: de utförde dessa sysslor i rollen som änka. Här gav det gällande konserveringssystemet vissa av änkorna möjlighet att fortsatt vara en aktiv del i det kyrkliga arbetet. Ansågs änkorna dessutom besitta goda kunskaper fanns det sannolikt inget skäl till att inte låta dem utföra sysslor som tidigare hade legat på mannen – sysslor som de i många fall troligen hade bistått mannen med. Spåren vittnar om att änkorna kunde upprätta räkenskaper och korrespondera med instanser samt skötte utbetalningar. Dessa sysslor förutsatte att de kunde läsa – och i viss mån skriva och räkna.

Skrivkunnighet hade även en roll i hushållet då färdigheten gjorde det möjligt att nedskriva recept och olika hushållsknep. Detta var vanligt bland matmödrar då de bar ansvaret för hushållets sysslor. I de fall det rörde sig om ett större hushåll var läs-, skrivkunnighet och viss räknekonst praktiska färdigheter att ha då de gjorde det möjligt att organisera hushållet men även kontrollera inkomster och utgifter.

Detta kapitel har främst studerat hustrurs eller änkors användning av läs- och skrivkunnighet i olika typer av arbete. De ogifta har inte varit lika synliga. Dock tyder flera omständigheter på att vissa av dessa kvinnor hade förvärvat färdigheterna redan som ogifta då många kom från en bakgrund där det skrivna ordet hade praktiserats.

En framväxande skriftkultur - mötet med det handskrivna ordet och hur det användes

Till skillnad från kapitel 5 som fokuserade på hur läs- och skrivkunnighet användes i mer specifika sammanhang – ofta i form av försörjningsarbete – ligger fokus i detta kapitel på praktiker som vittnar om den skriftkultur som berörde allt fler människor. För att studera detta har material från olika geografiska områden och kontexter använts för att belysa hur en framväxande skriftkultur resulterade i att kvinnor från olika sociala grupper började använda det handskrivna ordet. Syftet är alltså att studera hur kvinnor (men i vissa fall också män) oavsett social grupp eller samhällsklass mötte och många gånger använde det handskrivna ordet. Hur använde kvinnor det handskrivna ordet och i vilka sammanhang skedde detta? Vilka var dessa kvinnor? Vilken avkastning kunde det ha om en kvinna kunde hantera det handskrivna ordet? Kunde en kvinna på detta sätt påverka sin situation? Vad blev konsekvenserna om de *inte* kunde? Dessa frågor kommer jag att besvara i detta kapitel.

Betydelsen av att kunna uttrycka samtycke och godkännande i skrift

Ett behov som uppstod i allt fler sammanhang under 1700-talet var att kunna underteckna en skriftlig handling. Detta kan exempelvis ses i samband med användningen av olika typer av kontrakt. I de juridiska handlingarna i Mölnbacka bruks arkiv återfinns flera bevarade köpebrev och köpekontrakt från 1700-talet som vittnar om denna praktik. Den tidigaste skriftliga handlingen härstammar från 17 oktober år 1768 då Maria Lång – tillsammans med Johan Bergmann som skrev under för sin hustru Gunnilla Herverg – undertecknade å sin ”omyndige” sons vägnar. Dokumentet hade att göra med ett par köpebrev som hade upprättats den 15 oktober samma år. Här menade parterna att köpebreven, som berörde försäljningen av en fastighet, saknade information om tillträdesdatum. Med hjälp

av dokumentet ville de understryka att köparen överstelöjtnant Carl Gustav Löwen, som även var den som överlämnat de båda köpebrev den 15 oktober, skulle få tillträde det kommande nyåret, d.v.s. den 1 januari år 1769.⁷²⁷

Ytterligare exempel är Cajsa Herveg som undertecknade fyra dokument år 1789 och ett köpekontrakt 23 mars år 1798 då hennes son Jan bland annat köpte hennes andel i kronoskattehemman av henne. Egendomarna verkar emellertid inte ha varit i Jans ägo särskilt länge då de bara några dagar senare skrevs över på brukspatronen.⁷²⁸ Likaså undertecknade Anna Cajsa Odén tillsammans med sin man Carl Kihlman ett köpebrev år 1794. Här sålde Anna Cajsa och Carl bland annat en fastighet i Väsby som Anna Cajsa hade ärvt av sin mor tillsammans med den del av Anna Cajsas ”bakarf” som hade tillfallit henne efter hennes morbror för en summa av 3166 riksdaler och 32 skillingar specie.⁷²⁹

Det är tydligt att de som uppvisade god skrivkunnighet var del av sammanhang där färdigheterna praktiserades. Till exempel berättar Cajsa Hervegs byteskontrakt som upprättades 31 juli att Cajsa var änka efter brukspatronen Hans Schröder.⁷³⁰ Här kan tilläggas att hennes styvson Jan Schröder var skrivkunnig då hennes köpebrev från 23 mars år 1798 bär på ett tillägg skrivet av Jan. Likaså var Anna Cajsa Odén systerdotter till ”Fouriern Jonas Sillfverhäst” och syster till bruksinspektören Christopher Söderberg som står bakom flera skrivelser i de juridiska handlingarna i Mölnbacka.⁷³¹ Därtill var hennes man, såsom hon själv, kapabel att skriva sitt eget namn.

Det var emellertid långt ifrån endast personerna i exemplen ovan som hade möjlighet att sälja eller köpa mark eller fastighet. De vars skrivförmåga inte var fullt lika utvecklad som 1700-talets brukspatronsänkor var definitivt inte utestängda från en sådan affär. I de juridiska handlingarna i Mölnbacka har majoriteten av köpebrev och köpekontrakten undertecknats med hjälp av kvinnors initialer. Av totalt 19 bevarade handlingar mellan åren 1768-1800 har 12 undertecknats på detta sätt. Det blir tydligt att detta var en vanlig förekommande praxis i Mölnbacka då skrivaren i många fall lämnade utrymme mellan för- och efternamn så att initialerna kunde få plats. Exempelvis satte Ingebor Jonsdotter, tillsammans med sin

⁷²⁷ Se vidare Juridiska handlingar, 17 oktober år 1768, opag, F1:9, Mölnbacka bruk.

⁷²⁸ Juridiska handlingar, 30 mars år 1798, nr. 23, F1:9, Mölnbacka bruk. För köpekontraktet se vidare F1:9, 23 mars år 1789, nr. 20.

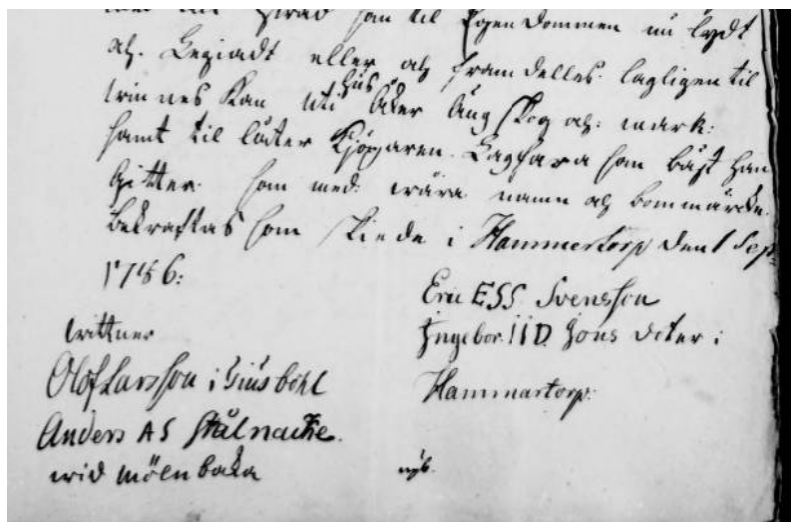
⁷²⁹ Juridiska handlingar, 28 mars år 1794, opag, F1:9, Mölnbacka bruk. Köparna var brodern Christopher Söderberg och hans fru Christina Elisabeth Odén.

⁷³⁰ Juridiska handlingar, 31 juli år 1798, nr. 23, opag, F1:9, Mölnbacka bruk.

⁷³¹ Se vidare Juridiska handlingar, F1:9, Mölnbacka bruk.

man, sina initialer på ett köpebrev år 1786 då de sålde halva sin gård till sin son och hans hustru.⁷³²

Bild 13. Ingeborgs och Erics initialer från år 1786

Källa: Juridiska handlingar, 1 september år 1786, opag, F1:9, Mölnbacka bruk. Foto: Riksarkivet

Spåren av underskrifter på kontrakt och köpebrev går att finna på flera ställen under denna period. I Rådhusrättens och magistratens arkiv i Piteå går det att utläsa att Sophia Margaretha Höjer:

af friwilja uplåtit och försålt till Borgaren Anders Wiklund, emot förbehåll af en Kammare i min Lifs tid, Min här i Staden uti Njonde Qwarteret belägen gård, bestående af Tre fjerdels tomt med de derå befintelige hus samt Sjöboden.

Enligt köpebrevet som upprättades den 2 juli år 1783 kvitterade Sophia med sin underskrift att hon erhållit 1400 daler kopparmynt "eller Sjuttjo Sju Riksdaler Specie, Trettjo sju Schillingar och fyra runstycken".⁷³³ I Uppsala i Carolina Redivivas arkiv kan vi se att Katarina Lundsten år 1771 skrev under ett köpebrev som hennes man Lars upprättat angående en försäljning av en gård i Örtedalen till Akademin. Brevet bär även ett tillägg där Maria Elisabeth Hartman genom sin underskrift godkände köpet utöver Katarina och Lars. Att Maria var tvungen att underteckna berodde på att hon år 1765 hade sålt tre fjärdedelar delar av gården till sin måg och

⁷³² Juridiska handlingar, 1 september år 1786, opag, F1:9, Mölnbacka bruk. Samma sak gjorde Ingeborg Olofsdotter år 1774 då hon sålde sin arvedel i hemmanet Hagen. Se vidare F1:10, 13 april år 1774, nr 2.

⁷³³ Inneliggande handlingar till småprotokoll, 2 juli år 1783, opag, FFId:1, Piteå Stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv.

dotter – d.v.s. Katarina och hennes man.⁷³⁴ På samma sätt satte Elisabet Westin sitt namn på det köpekontrakt som upprättades år 1743 då hon och hennes man Thomas Petri Kihlmarck sålde en gård som var belägen i ”Örtgårds kvarteret och Blomstergatan” för en summa av 1000 daler kopparmynt.⁷³⁵

Av allt att döma lade myndigheterna vikt vid att de berörda parterna själva skrev under. Warren Swain som studerat löftets roll för avtal och kontrakt har lyft fram att tanken om samtycke länge präglade olika former av avtal. Exempelvis fanns det en tanke – som grundade sig i romersk rätt och senare i den kanoniska lagen – att ett löfte först fick rättslig bäring om den andra parten hade accepterat det.⁷³⁶ Tanken om samtycke hade länge varit centralt när det kom till muntliga avtal och förekom till viss del även under tidigmodern tid. Skrivkunnighetens ökning innebar därmed inte att ett muntligt avtal hade spelat ut sin roll. Det var vanligt att människor som stod inför rätten var tvungna att svära en särskild ed.

Samtyckets centrala roll för att ett avtal skulle ha rättslig giltighet var inte ett resultat av skriftkulturens frammarsch eftersom samtycke kunde uttryckas muntligen. Däremot kunde det vara praktiskt om samtycke sattes på papper. Swain har lyft fram att Samuel von Pufendorf menade att skrift var ett bra sätt att visa sitt samtycke då det motverkade att folk glömde de avtal de ingått samt motverkade ett slags oärlighet. Det skrivna ordet kunde helt enkelt ge en större rättslig säkerhet.⁷³⁷

Vad denna skriftkultur gjorde var att samtycket oftare sattes på papper. Således var det inte bara de manliga parterna som fattade pennan. Flera köpebrev och kontrakt undertecknades också av hustrun. I vissa fall var hustrun ensam om att ta sig an denna uppgift i samband med en försäljning. Till exempel var det Anna Damin i Koldemo (Arbrå) som vid två tillfällen intygade att hon hade erhållit delbetalningar efter att hon och hennes man sålt ett hemman för 424 daler och 27 öre kopparmynt. Här går det att utläsa på baksidan av köpebrevet som upprättades år 1706 att Anna erhöll 100 daler kopparmynt år 1706 och 30 daler kopparmynt år 1710.⁷³⁸

⁷³⁴ Lilla arkivet B II:13. Beslut i konsistoriet 1771-11-02: UUA, , A I:138, Konsistoriets protokoll 1771, Kansliarkivet.

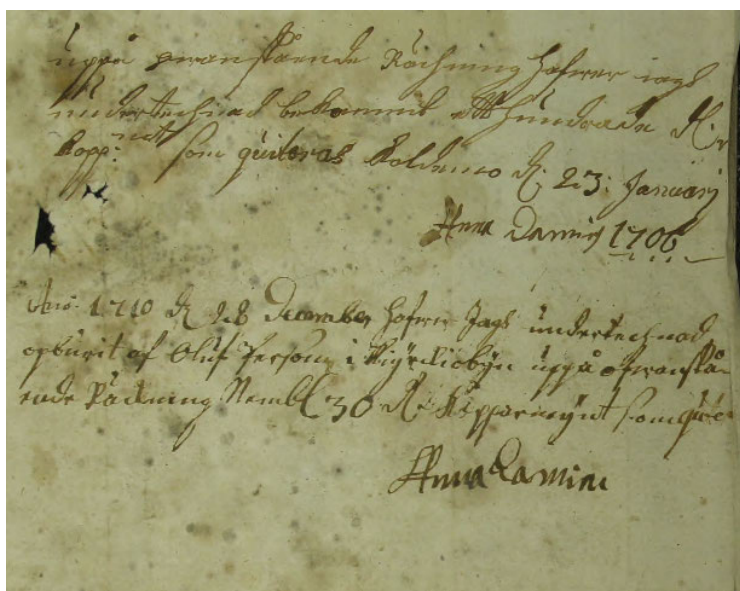
⁷³⁵ Lilla arkivet B II:8, bilaga 4. Beslut i konsistoriet 1743-05-13, § 10:UUA, , AI:86, Konsistoriets protokoll 1743, Kansliarkivet.

⁷³⁶ Se vidare Swain 2013, s. 13ff.

⁷³⁷ Swain 2013, s. 13.

⁷³⁸ Skuldböcker och fördelningsböcker, år 1706 och 1710, opag, LIc:1, Arbrå kyrkoarkiv. Enligt köpebrevet skulle det ”qwitterat å andra sidan det iagh efter handh der på bekommandes warder”.

Bild 14. Underskrifter av Anna Damin från år 1706 och 1710

Källa: Skuldböcker och fördelningsböcker, år 1706 och 1710, opag, L1c:1, Arbrå kyrkoarkiv. Foto: ArkivDigital

Denna praktik förekom även i andra rättsliga sammanhang. Detta var vanligt vid arvskiftet då änkan eller de kvarvarande familjemedlemmarna var tvungna att underteckna, och i vissa fall själva skriva, olika former av dokument. I dessa situationer kom läs- och skrivförmåga väl till hands då det kunde handla om den egna arvsrätten. Exempelvis var Catharina Root ett av barnen som skrev under sina mors sterbhushandlingar i Karlshamn år 1759.⁷³⁹

De som inte behärskade läs- eller skrivförmåga var begränsade i dessa sammanhang. Detta var särskilt gällande i de fall det rörde oenighet. Dessa personer var då helt beroende av andra personer. Exempelvis var det turligt att Anna Lisa Berg i Karlshamn år 1755 kunde föra sin mors talan när hon skrev till rådhusrätten. Brevet hade att göra med en tvist mellan modern och Gandells änka om en arvslott som tillfallit modern ”efter sitt Köttsliga Syskonebarn Råd- och handelsmannen Sal: Nils Grandell”. I brevet menade Anna Lisa att Grandells änka skulle ”än en gång ändring söka, och hennes [d.v.s. moderns] tillfallande arfzlott förmodligen utbekomma”. Att Anna Lisa skötte sin mors talan hade att göra med moderns höga ålder, svaghet samt hennes numer:

⁷³⁹ Bouppteckningar och arvskiftet, år 1759, s. 17, FIIa:41, Karlshamns rådhusrätt och magistrat.

barnsliga okunnighet om ändåmålet af merbemälte Fruns utskickades förblommerade föreställning, then ock efter eget behag är blefwen skriftel:n författad [d.v.s. hennes köpekontrakt], dels i barnslig begiärlighet efter penningar, och ändteligen utan eftertanka om sin och sine Barns wäl-färd.⁷⁴⁰

Anna Lisa menade vidare att hon själv tillsammans med sin man hade, i likhet med modern, redan avstått arvsloten. Detta kunde enligt Anna Lisa bevisas både skriftligt och muntligt vilket ”sålunda aldeles dödat det fömenda KiöpeContractet”. Till följd av detta krävde Anna Lisa att änkan skulle ställas till svars samt sökte ersättning för rättegångskostnaderna.⁷⁴¹

Det är inte helt överraskande att de som sannolikt var bäst lämpade att föra talan i dessa situationer var de personer som behärskade läs- och skrivkunnighet. I fallet ovan försökte Grandells änka genom det utsända köpekontraktet bestrida den påstådda uppsägningen av arvsloten. Likaledes gjorde Anna Lisas goda läs- och skrivförmåga det möjligt för henne att försvara sin mor. Detta gjorde hon inte endast genom sitt brev. Anna Lisade menade att hon kunde bevisa detta genom den underskrift hon och mannen hade gett i samband med att moderna avsåde arvsloten. Om moderns oförmåga att föra sin egen talan berodde på bristande skrivkunnighet eller om det berodde på den ”barnsliga okunnighet” som hon enligt dottern besatt är svårt att veta. Dock går det att komma till slutsatsen att det hade varit svårt att föra talan om ingen av dem hade kunnat läsa och skriva. Anders Nilsson, Lars Pettersson och Patrick Svensson har lyft fram att läs- och skrivkunnighet kunde vara viktiga verktyg för 1800-talets bönder när det kom till kontrakt. En bonde som var läs- och skrivkunnig kunde läsa och förstå viktiga dokument och på detta sätt riskerade han inte att bli lurad.⁷⁴² Detta gällde alltså även kvinnor på 1700-talet.

Spåren av kvinnors underskrifter bör enbart inte förstås utifrån skrivförmåga. Viktigt att lyfta fram i sammanhanget är att långt ifrån alla kvinnor ägde jord under 1700-talet. Då priserna steg under denna period hade många helt enkelt inte råd att köpa och alla hade inte möjlighet att arva.⁷⁴³ De kvinnor som ägde jord eller fastighet hade ofta tilldelats detta genom arv. I dessa fall ansågs arvsloten vara deras ”separate estate” om hon gifte sig.⁷⁴⁴ Det var med andra ord inte en kvinnas skrivkunnighet som förklarar

⁷⁴⁰ Bouppteckningar och arvskitfen, år 1755, s. 203, FIIa:41, Karlshamns rådhusrätt och magistrat.

⁷⁴¹ Bouppteckningar och arvskitfen, år 1755, s. 205, FIIa:41, Karlshamns rådhusrätt och magistrat. Utöver detta brev skrev Anna Lisa ett identiskt brev i samma månad till rätten som istället gällde ett köpekontrakt mellan hennes mor och Magnus Dahlgren. Se vidare FIIa:41, år 1755, s. 211.

⁷⁴² Nilsson, Pettersson och Svensson 1999, s. 81.

⁷⁴³ Ågren 2013, s. 219.

⁷⁴⁴ Ågren 2013, s. 214.

att hon satte sin namnteckning på ett köpekontrakt utan snarare att marken var hennes arvegods. Hon var därmed den rätta ägaren och visade härmed sitt samtycke. Exempelvis berättar byteskontraktet mellan Cajsa Herveg och brukspatron Niclas Arfvidsson att Cajsas ägda del i Mölnbacka bruk dels hade förvärvats genom arv, dels genom byte som kunde bevisas enligt hennes mans bouppteckning från år 1784. Dock vittnar byteskontrakten om att även de tillbytta egendomarna hade koppling till hennes arvsrätt.⁷⁴⁵

Viktiga att understryka i sammanhanget är att det verkar ha rått oenighet under denna period om kvinnors samtycke i samband med en försäljning behövdes eller inte. Åsa Karlsson Sjögren har visat att det fanns olika åsikter kring hustruns samtycke och det kunde skilja sig mellan stad och land. Med 1734 års lag fastställdes dock att mannen inte kunde ”byta bort, förpanta eller sälja hustruns fasta gods på landet eller i staden” om han inte hade hustruns samtycke och då även in skrift.⁷⁴⁶ Om detta alltid tillämpades i praktiken är svårt att veta. Vad skriftkulturens frammarsch emellertid gjorde var att samtycket oftare uttrycktes i skrift. Genom underskrift medgavs inte endast att en försäljning hade gått rätt till utan även att säljaren hade rätt till en viss summa. Att behärska viss läs- och skrivkunnsighet gav i dessa sammanhang sannolikt en känsla av kontroll. För dem som inte var kapabla att läsa eller skriva bör dessa situationer ha varit betydligt mer problematiska. Det bör ha varit svårt att på egen hand kontrollera att informationen stämde.

Även om denna avhandling inte har till syfte att kartlägga skrivkunnsighetens utveckling bör kraven om samtycke i samband med kontraktsskrivning ha fått betydelse för vissa gruppers behov att ta till pennan. Anders Nilsson har observerat att jordägare och hantverkare under 1800-talet besatt en bättre skrivkunnsighet än till exempel torpare. Likaså var självägande bönder i högre grad skrivkunniga än de som arrenderade. Denna skillnad har förklarats av att den ökande kommersialisering och byråkratisering i slutet av 1700- och början av 1800-talet ställde olika krav på grupperna.⁷⁴⁷ Det är därför möjligt att jordägare utvecklade en bättre skrivkunnsighet än andra då de oftare var tvungna att använda färdigheten i olika situationer. Det är sannolikt ingen slump att Georg Fredrik Seilers skolbok från år

⁷⁴⁵ Enligt Cajsa själv (d.v.s. enligt köpebrevet) skall hon ha tillbytt sig dessa ägor ”emot min ärftda del uti Nestsjö Säteri, Dels inlöst igenom Köp och betalt med Kjöpeskillingen för min sålda arfde andel uti Högfors Bruk, och ägendomen, och detta emot En Tolftedel uti Steflingstorps Krono Skatte, Hemman, som jag nu har under min brukning, samt en öfverenskommen mellangifts Summa af Niohundrade Sexton R[iksdale]:r 32 sk[illinga]:r Specie/Sager 5500 Daler silfvermynt”. Se vidare Juridiska handlingar, 30 mars år 1798, nr. 23, F1:9, Mölnbacka bruk.

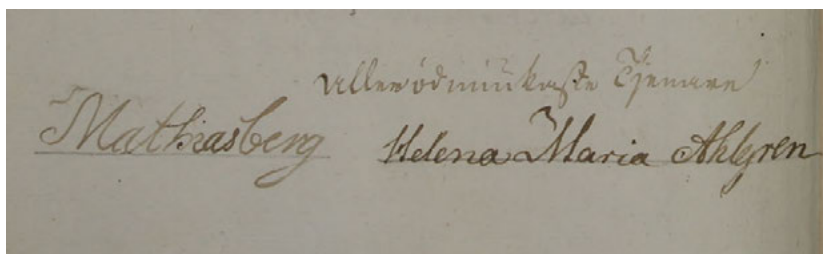
⁷⁴⁶ Karlsson Sjögren 1998, s. 56.

⁷⁴⁷ Nilsson 1999, s. 285f. Se vidare Nilsson, Pettersson och Svensson 1999, s. 85.

1801 lyfter fram köpebrev som en genre som borgares och allmogens barn hade nytta av att kunna.⁷⁴⁸

Att sätta sitt namn på papper förekom emellertid inte endast i koppling till mark och egendom. Det var långt ifrån endast de självägande bönderna och deras hustrur som praktiserade detta. Det fanns också behov av att kunna detta i andra sammanhang. Inte minst var praktiken en viktig del i de tidigmoderna äktenskapsförhandlingarna i Lund från slutet av 1700-talet. I Domkapitlet i Lund återfinns flera bevarade ansökningar som kvinnor och män sände in då de ämnade bryta sin förlovning eller ansökte om skilsmässa. Exempelvis undertecknade klockardottern Helena Maria Ahlgren år 1795 sin ansökan med en prydlig underskrift om att bryta sin förlovning med skräddaren Mathias Berg i Skårby då paret menade att det innan vigseln hade ”upstått en kallsinnighet, som wi icke kunnat öfvervinna”.⁷⁴⁹ Genom en skrivelse intygade dessutom Hans Christopher Ahlgren i sin roll som hennes fader och ”giftoman” att han ställde sig bakom beslutet.⁷⁵⁰ Ytterligare exempel är klockarhustrun Greta Stina Berg som år 1787 undertecknade sin skilsmäsoansökan.⁷⁵¹

Bild 15. Helena Maria Ahlgrens underskrift från år 1795

Källa: Äktenskapshandlingar, år 1795, opag, FIIIf:86, Lunds domkapitel. Foto: ArkivDigital

I ansökningarna från slutet av 1700-talet framträder ett tydligt mönster. De kvinnor som uppvisade en mer fördjupad skrivkunnighet var de som var del av sammanhang där vi kan förvänta oss att finna dessa färdigheter.

⁷⁴⁸ Vidare listar Seiler dokument såsom; skuldsedel, pantsedel, assignation, kvitto, orlofsedel, testamente, arendekontrakt, hyreskontrakt, fullmakt, voteringsedel till prästval, ansökning till konungen, titulaturer, utanskrifter, notifikationer och invitationer. Se vidare Lindmark 1994, s. 155ff.

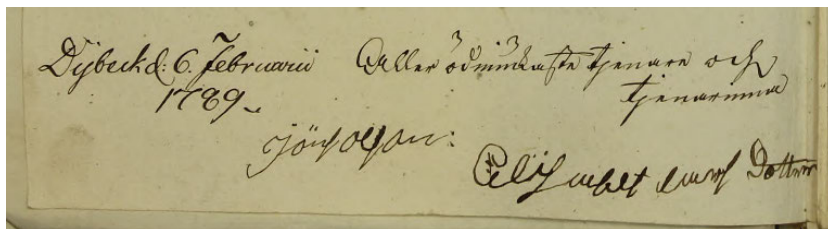
⁷⁴⁹ Äktenskapshandlingar, år 1795, opag, FIIIf:86, Lunds domkapitel. Här visar lysningssedeln från Skårby att Mathias var mästare ”vid det hofl. Skräddare Embetet?”. Se vidare Bilagor till kyrkobokföringen, år 1794, opag, HI:1, Skårby kyrkoarkiv.

⁷⁵⁰ Äktenskapshandlingar, år 1795, opag, FIIIf:86, Lunds domkapitel. Husförhörslängderna från Skårby visar att Hans Christopher Ahlgren var klockare i församlingen och att Helena Maria var en av döttrarna. Se vidare Husförhörslängd, år 1782-1791, hushåll 11, AI:1, Skårby kyrkoarkiv. I lysnings- och vigselboken går det att utläsa att Helena Maria året efter gifte sig med Jöns Hyllen som var klockare i Lyngby och Gödelöfs församlingar. Se vidare Födelse och dopböcker, 30 mars år 1796, uppslag 10, CI:2, Skårby kyrkoarkiv.

⁷⁵¹ Äktenskapshandlingar, år 1787, opag, FIIIf:83, Lunds domkapitel.

Det är till exempel inte överraskande att klockardottern Helena Maria Ahlgren redan som ogift hade förvärvat viss skrivkunnighet. Hon tillhörde ett hushåll där bokliga studier var vanliga. Likaså är det inte överraskande att Catharina Margareta Hallman var kapabel att skriva hela sitt namn.⁷⁵² Hallman var inte bara gift med ”Crono Befallningsman” Magnus Angell utan var även dotter till inspektorn Claes Hallman.⁷⁵³ Elisabet Larsdotter, som ämnade bryta sin förlovning med ladufogden Jöns Olson år 1789, är en av få pigor som var kapabel att skriva sitt eget namn. Dock saknar Elisabet samma driv i handföringen som kvinnorna ovan.⁷⁵⁴

Bild 16. Underskrifter av pigan Elisabet Larsdotter och Jöns Olson

Källa: Äktenskapshandlingar, år 1789, opag, FIIIf:83, Lunds domkapitel. Foto: ArkivDigital

Underskrifter kunde ta olika form då långt ifrån alla kunde skriva hela sina namn. Det fanns en medvetenhet och acceptans från Domkapitlets sida att skrivförmågan kunde variera. Många kom därmed att använda sig av initialer då de undertecknade och även bomärken förekom. Till exempel skrev pigan Älva Nilsdotter under sin ansökan med sina initialer år 1787.⁷⁵⁵ Likaså undertecknade Ingär Matjsdotter och Måns Akasson år 1794 med hjälp av sina initialer då de ansökte om att bryta sin förlovning då de ”ej skulle blifva i framtidens lyckligt”.⁷⁵⁶ Därmed anhöll de hos Domkapitlet om ett ”Skiljobref, på det vår öfverenskommelse om vår trolofnings uphäfvandes må äga all den kraft som lagar och författningar fordra”.⁷⁵⁷ Med hjälp av sina initialer skrev de även under en handling där bland annat gåvorna lämnades tillbaka. Ingär fick emellertid behålla en

⁷⁵² Äktenskapshandlingar, opag, FIIIf:83, Lunds domkapitel.

⁷⁵³ Schimdt 1835-1836, s. 356.

⁷⁵⁴ Äktenskapshandlingar, år 1789, opag, FIIIf:83, Lunds domkapitel. Själva ansökan vittnar om att Jöns, som också kunde skriva sitt namn, var ladufogde på Dybecks gård. Sannolikt rör det sig här om Dybäcks herrgård i Östra Vemmenhögs socken. Se vidare Westrin 1907, s. 1139. Om Elisabeth tjänstgjorde på gården eller inte är svårt att veta då husförhörslängderna saknas för detta år.

⁷⁵⁵ Äktenskapshandlingar, år 1787, opag, FIIIf:83, Lunds domkapitel Lund FIIIf:83.

⁷⁵⁶ I denna ansökan som författades av Gustaf Adolph Klint, benämns Ingär och Måns som ”Syskonebarnen”, Se vidare Äktenskapshandlingar, år 1794, opag, FIIIf:86, Lunds domkapitel.

⁷⁵⁷ Äktenskapshandlingar, år 1794, opag, FIIIf:86, Lunds domkapitel..

”Selefwer sked och några hwitta pänningar”. Denna skrivelse skrev även Ingärs föräldrar under på samma sätt som hon själv hade gjort.⁷⁵⁸ Att gåvorna lämnades tillbaka var en vanlig praxis.⁷⁵⁹ Det kan förklaras av att gåvorna, till skillnad från i många andra länder, var tämligen värdefulla.⁷⁶⁰

Kraven på underskrifterna i Lund kunde alltså anpassas efter individens skrivförmåga. Detta gjorde att en skrivkunnighet som var begränsad i vissa situationer var fullt tillräcklig. I Lund var denna anpassning sannolikt nödvändig då Domkapitlet verkar ha lagt stor vikt på att alla inblandade själva skulle sätta pennan på papper, oavsett grad av skrivförmåga. Detta kan jämföras med olika former av utbetalningar där det var vanligt att en skrivare kunde underteckna å någons vägnar. I skolans räkenskaper i Sankt Nicolais arkiv i Nyköping finns det till exempel mycket som talar för att fler av de 10 verifikationerna som bär kvinnors underskrifter mellan åren 1722-1723 inte har skrivits av dem själva.⁷⁶¹ Exempelvis ligger åtminstone två händer bakom Annika Johansdotters verifikationer i de fall hon hade utfört leveranser till skolan.⁷⁶²

Det är sannolikt att en skrivkunnig person bistod om personen inte besatt någon som helst skrivförmåga. Det går dock att ställa frågan varför individerna i Nyköping använde sina initialer i så låg grad som de faktiskt gjorde? Det återfinns endast några exempel från dessa år.⁷⁶³ Initialer tillämpades trots allt på många ställen och borde rimligtvis ha ställt lägre krav på deras skrivförmåga. Detta kan jämföras med Lund där initialer och bomärken användes tämligen ofta. Mellan januari och juni år 1722 förekommer 21 skrivelser i äktenskapshandlingarna som bär initialer eller bomärken. Detta gjorde exempelvis Lucia Nielsdaater detta år med ”egen hand”.⁷⁶⁴

Till skillnad från de kyrkliga verifikationerna i Nyköping visar ansökningarna från Lund att Domkapitlet lade stor vikt vid att alla parter skulle skriva under med egen hand. Det räckte därför inte att en kvinnas giftooman undertecknade ansökningen å hennes vägnar utan hon själv var

⁷⁵⁸ Äktenskapshandlingar, år 1794, opag, FIIIf:86, Lunds domkapitel.

⁷⁵⁹ Korpiola 2004, s. 239.

⁷⁶⁰ Korpiola 2004, s. 243.

⁷⁶¹ Här kan fyra verifikationer knytas till Anna Johansdotter. Fyra till Annika Johansdotter. En till Annika Jansdotter. En till Anita Jandotter. Det bör emellertid inte förutsättas att alla kvinnor i Nyköping bistods av skrivkunniga personer. Exempelvis har samma hand skrivit och undertecknat Stina Edberghs två verifikationer från år 1725 i samband med målandet av skolans fönster. Det är därför möjligt att hon skrev dessa själv. Se vidare Räkenskaper för skola, år 1722-1723, opag, LIIa:3, Nyköpings S:t Nicolais kyrkoarkiv.

⁷⁶² Här kan nämnas Räkenskaper för skola, 8 maj år 1722 och två i juni samma år, opag, LIIa:3, Nyköpings S:t Nicolais kyrkoarkiv. Det är det viktigt att understryka i sammanhanget att detta inte endast gällde kvinnor. Det var vanligt att även män erhöll hjälp.

⁷⁶³ Se till exempel Räkenskaper för skola, 7 juni 1722, LIIa:3, Nyköpings S:t Nicolais kyrkoarkiv.

⁷⁶⁴ Äktenskapshandlingar, år 1722, opag, FIIIf:43, Lunds domkapitel.

tvungen att göra det. Detta bör sannolikt förstås i skenet av den kanoniska rätten som var gällande för äktenskapet där det länge hade funnits en tanke om att bägge parter skulle visa sitt samtycke.⁷⁶⁵ Detta har delvis behandlats ovan och var särskilt påtagligt i fråga om äktenskapet. Mia Korpiola som studerat äktenskapet i tidigmoderna Sverige perioden ca 1200-1610 har lyft fram att även om mycket makt låg hos föräldrar och giftomän kunde ett äktenskap inte genomföras utan kvinnans och mannens samtycke.⁷⁶⁶

Korpiola har visat att de allra flesta äktenskapsdispyter i domkapitlen i Västerås, Uppsala och i konsistoriet i Stockholm handlade om förlovningar under den period hon studerat.⁷⁶⁷ Denna bild stämmer också väl överens med ansökningarna i Lund från slutet av 1700-talet.⁷⁶⁸ En förklaring till den stora mängd ansökningar kan vara att det var tämligen lätt att bryta en förlovning. Enligt Korpiola kunde en förlovning brytas av vilken anledning som helst under förutsättning att förlovningen inte hade fullbordats genom samlag. I dessa fall ansåg kyrkan att akten hade skapat ett slags ”äktenskapsband” mellan de båda som inte kunde brytas.⁷⁶⁹

Vad ansökningarna i Lund visar är att en kvinna och man inte bara vara tvungna att ge sitt samtycke för att inträda äktenskapet utan även om de ville bryta det. Skrivkunnighetens ökning gjorde det möjligt att allt fler kunde göra detta på papper. Att Domkapitlet lade vikt vid att parterna själva skulle sätta sitt namn på papper bör således dels förklaras av den kanoniska lagen och tanken om samtycke, dels av det skrivna ordets allt starkare roll i samhället. I detta sammanhang innebar det att kvinnor från vitt skilda samhällsgrupper använde det handskrivna ordet efter förmåga.

Skrivkunnighetens utbredning under 1700-talet betydde att färdigheten letade sig in i sammanhang där kvinnor och män sällan hade mött det skrivna ordet tidigare, än mindre använt det. Ett spår av denna utveckling kan ses i de kyrkliga verifikationerna som vittnar om att kvinnor och män började skriva under i allt högre grad. Detta kan ses som en form av samtycke där en individ genom sin underskrift godkände betalningen som erhöles.

Att kvinnor och män undertecknade verifikationer var ingen ny företeelse. Som visats ovan undertecknade Elisabeth Börilsdotter i Avesta två verifikationer redan år 1699.⁷⁷⁰ Vad som emellertid skiljer sig åt från tidigare var att *kvinnor och män som av allt att döma inte var beroende av färdigheterna i sitt försörjningsarbete började praktisera detta*. Medan Börilsdotter hade ett nära

⁷⁶⁵ Roeber 2013, s. 29. Se även Decock 2013, s. 637.

⁷⁶⁶ Korpiola 2004, s. 210.

⁷⁶⁷ Korpiola 2004, s. 237.

⁷⁶⁸ Samma företeelse har Malin Lennartsson uppmärksammat i 1600-talets Småland. Se vidare Lennartsson 1999.

⁷⁶⁹ Korpiola 2004, s. 237.

⁷⁷⁰ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1699, opag, LLa:13, Avesta kyrkoarkiv.

förhållande till skrivna ordet – hon drev trots allt gästgiveriet och postkontoret – hade sannolikt Christina Ersdotter i Avesta inte samma behov av läs- och skrivkunnighet när hon utförde arbete på nya mässshaken år 1785. Trots detta intygade hon genom sina initialer år 1785 att hon erhölet 2 daler och 9 runstycken för att bland annat ha sytt på 3 stycken ”mysslor[...]Tillagt en aln pardonband” samt en aln ”docka rödt silke”.⁷⁷¹ Christina var emellertid inte det enda exemplet utan både kvinnor och män kunde praktisera detta. I Arjeplog godkände fyra av fem män genom sina initialer den utbetalning de erhölet år 1743 för att de hade tjärat kyrkan.⁷⁷² Likaså var Eric Bonde en av ringarna i Avesta som år 1783 genom sina initialer godkände att han fått ”fyrtjio” skillingar.⁷⁷³

Även om det var långt ifrån lika vanligt som i äktenskapsförhandlingarna förekom det allt oftare i kontakten med kyrkan att kvinnor och män själva skrev under efter förmåga. Rimligtvis återspeglar det ett samhälle där skrivkunnighet blev allt vanligare. Charlotte Appel har i en studie av namnteckningar mellan mitten av 1600-talet fram till början av 1700-talet tyckt sig kunna se att ett växande ”antal initialer er uttryk för en generellt stigande fortrolighet med skriftproget i hele samfundet”.⁷⁷⁴ Även i Sverige förefaller det så att det blir betydligt lättare att finna underskrifter och initialer ju längre fram vi kommer på 1700-talet. Detta kan tala för en ökning av skrivkunnighet. Med detta växte sannolikt en förväntan successivt fram även från myndigheternas sida att många kunde fatta pennan. Om individen inte kunde fanns det åtminstone en förväntan att hon eller han hade en läs- och skrivkundig person i sin närhet, förutom skrivaren i myndighetens tjänst. 1700-talets kvinnor och män blev härmed allt mer in-dragna i en skriftlig kultur.

Bristande kunskaper bör ha inneburit vissa problem i samband med dessa utbetalningar. Det kunde vara svårt för mottagaren att veta om summan verkligen överensstämde med innehållet i verifikationen om hon/han inte kunde läsa. I en sådan situation var en kvinna antingen beroende av att läs- och skrivkundiga personer fanns i hennes närhet, och inte minst att personen hade hennes behov i åtanke.

Betydelsen av att behärska genrer när man skriver

Det skrivna ordets betydelse kan också ses i kontakterna med olika instanser, något som framkommer genom förekomsten av suppliker under denna period. Exempelvis undertecknade Maria Graff, som var änka efter

⁷⁷¹ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1785, nr. 16, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv.

⁷⁷² Räkenskaper för kyrka, huvudräkenskaper, år 1744, opag, LIa:2, Arjeplogs kyrkoarkiv.

⁷⁷³ Räkenskaper för kyrka och församling, år 1783, nr. 14, LIa:29, Avesta kyrkoarkiv.

⁷⁷⁴ Se vidare Appel 2001, s. 269.

konstapeln Anders Hansson och nu var ensamstående med tre barn, en supplik år 1685 med namn och tillägget ”En högt bedröfwade Enkia”.⁷⁷⁵ I samband med hennes supplik inkom även en attest av Wenerbergh, som var lektor på ”Ladugårdz landz Scholan” där hennes söner gick, i vilken han underströk sönernas goda karaktärer. I denna attest som skrevs efter Marias önskan intygade Wenerbergh med ”[e]gen hand” att pojarna ofta hade besökt skolan med ”godt beröm och nöije”.⁷⁷⁶ Utöver Wenerbergh upprättade även prästen i Sankt Jacobs kyrka, som Maria och Anders hade vigts i, en attest efter Marias begäran som intygade att de varit gifta samt hennes nuvarande utsatthet.⁷⁷⁷

Suppliker kunde skickas till olika myndigheter och instanser. Genom en supplik vädjade Bengta Olofdotter om att barnhuset i Malmö skulle anta hennes son som hon inte kunde försörja mer. I sin vädjan år 1764 berättar Bengta att:

I dessa swåra och allment beklageliga tryckande tider har jag wäl på alt möjligt sätt arbetat derhän, att förskaffa mig ock min lille Son Jöns Swänsson 4 år gammal nödigt lifs uppehälle; men det wil ändå icke så foga sig, att det Kan för mitt barn wara tillräckeligt, och är swårare är det för mig att Kunna uppehålla det samma med nödig klädnad.⁷⁷⁸

I likhet med många andra under denna tid undertecknade Bengta endast sin ansökan medan en skrivare författade den. I samband med suppliker är därför frågan om författarskap av största vikt då det var vanligt förekommande att supplikanten fick hjälp att skriva suppliken. Vanligast var kanske att detta skedde med hjälp från den specifika instansen men även hushållsmedlemmar eller bekanta kunde bistå. Att få någon annan att författa en supplik behöver dock inte nödvändigtvis vara ett tecken på bristande skrivkunnsighet hos supplikanten. I likhet med andra skriftliga handlingar finns det flera suppliker där underskrifterna, och i vissa fall tillägg, vittnar om att supplikanten i själva verket delvis kunde skriva. Exempelvis kan vi se att löjtnantsänkan Magdalena Enbergs supplik från år 1723 upprättades av en skrivare trots att hon själv till viss del var skrivkunnig. Magdalena var åtminstone kapabel att skriva sin namnteckning tillsammans med tillägget ”En högtt bedröfuat En[ka]”.⁷⁷⁹ Att ta hjälp kan därför vara ett tecken på att supplikanten saknade kunskap om källans stilistiska drag.

⁷⁷⁵ Rullor, år 1685, s. 103, P2:2, Flottans pensionskassa.

⁷⁷⁶ Rullor, år 1685, s. 104, P2:2, Flottans pensionskassa.

⁷⁷⁷ Rullor, år 1685, s. 105, P2:2, Flottans pensionskassa. Här kan tilläggas att en vid namn Johan Andersson intygade genom en attest att Maria hade varit Anders hustru. Se vidare P2:2, s. 106.

⁷⁷⁸ Supplikakter (del 1), år 1764, opag, DIVa:128, Malmöhus läns landskontor.

⁷⁷⁹ Krigskollegium brevböcker, år 1723, s. 1079, Ec:87, Krigskollegium Krigskollegii kansli.

Hon behärskade kanske inte *genren* i sig eller möjligen saknade hon kunskap om viktiga juridiska begrepp. Som nämnts har Nils Erik Villstrand uppmärksammat att vissa bonderiksdagsmän i mitten av 1700-talet kan uppfattas som *possessivt semilitterära*. Med detta menar Villstrand att de kunde läsa handskriven text men att de inte var ”så drivna skribenter av komplicerad kansliprosa att de skulle ha skrivit (alla) sina inlagor själva”.⁷⁸⁰ Att flera supplikanter tog hjälp bör därmed inte nödvändigtvis ses som ett uttryck för att de inte kunde skriva. Den skrivkunnighet vissa besatt var kanske inte tillräcklig för att uppfylla kraven som ställdes för att kunna författa en fullgod supplik. Att uppfatta dessa individer som illitterata utan att se till den specifika kontexten – samt kraven som här ställdes – kan därmed ge en missvisande bild om vi vill förstå läs- och skrivkunnighetens roll i samhället.

Det kan tänkas att det var ett medvetet val att be någon – särskilt någon med gott anseende – att skriva eller underteckna suppliken då en annan person kunde intyga supplikantens utsatthet. Det kunde vara ett sätt att påverka den utsatta situationen. Att kvinnor tog hjälp och i vissa fall skrev tillägg vittnar också om att många var medvetna om hur denna skriftkultur gick till. Exempelvis har Arlette Farge visat att tvätterskan Marguerite Ollier i Paris lät sina grannar skriva under petitioner som styrkte att hon var en ”hederlig kvinna” när hon vädjade om att hennes son skulle slippa fängelse.⁷⁸¹ I vissa fall *krävdes* det till och med att en annan part författade eller undertecknade handlingen. Exempelvis intygade amiralitetspastor Johan Gravander och Erich Andersson, efter begäran, att änkan Walborgh Olofzdötter hade varit trumslagaren Pehr Johanssons ”Laggiffte hustru”.⁷⁸² Det var emellertid inte endast män som hjälpte supplikanter utan även kvinnor kunde bistå. Exempelvis intygade Brita Appelgrehn den 19 februari år 1685 med ”egit nampns underskrifwande” att hustrun Margeta Larsdotters hade i sin tjänst hos henne ”troligen wäl och ährligen sig förhållandes”.⁷⁸³

Det är dock fullt möjligt att det fanns kvinnor som var kapabla att skriva sina egna suppliker. Hilde Sandvik har menat att många kvinnor hade god kunskap om den rättsliga processen. De var fullt medvetna om vad som gällde och bör därför betraktas vara en del av den rättsliga kulturen under denna period.⁷⁸⁴ Det är således möjligt att vissa kvinnor behärskade genrens stilistiska drag liksom de rättsliga begreppen.

⁷⁸⁰ Villstrand 2014, s. 222.

⁷⁸¹ Farge 1989, s. 71.

⁷⁸² Rullor, år 1685, s. 163, P2:2, Flottans pensionskassa. Då en präst hade skrivit attesten var det vanligt att information hämtades från de kyrkliga längderna.

⁷⁸³ Rullor, år 1685, s. 147, P2:2, Flottans pensionskassa. Vilken Brita det rör sig om är oklart då attesten inte nämner något om hennes bakgrund.

⁷⁸⁴ Sandvik 2011, s. 331.

Betydelsen att kunna läsa handskriven text och ta emot information

Supplikerna visar på ett samhälle där *skriftliga handlingar spelade en allt större roll*. David Cressy har bland annat understrukt att en läskunnig individ i tidigmoderna England

was more likely to be at ease in a world which was increasingly dominated by written instruments and instructions, documented decisions, correspondence, record-keeping and the printed book.⁷⁸⁵

Enligt Fania Oz-Salzberger var detta kanske särskilt gällande för städerna där det också går att se en ökning av skriftliga nyheter, skyltar och plakat. Detta gjorde att kvinnor och män liksom barn alltmer mötte det skrivna ordet.⁷⁸⁶ Likaså har Thomas Laquer menat att det var omöjligt för ett barn i 1800-talets England – särskilt i en stad – att inte förvärva vissa kunskaper då det skrivna ordet fanns överallt.⁷⁸⁷ Jag vill argumentera för att detta till viss del också gällde 1700-talets Sverige. Detta har delvis redan visats men märks även på andra områden. Olika typer av dokument var vanligt förekommande i de rättsliga förhandlingarna.⁷⁸⁸ Till exempel blev korrespondensen mellan änkan Ester Tungelfelt och hustru Greta Söderberg central i tvisten dem emellan ”angående fru Tungelfelts sahl. Man Lieutenant Hult pantsatta saker, som hustru Söderberg återfordrar”.⁷⁸⁹ Detsamma visar det mål som utspelades i Västerås rådhusrätt och magistrat den 17 januari år 1780 mellan landsrättmästaren Leonh. Fr. Nääf och skepparen Pet. Lindmarks änka Anna Ridmark. I samband med målet som handlade om ”nabo- och widerboende rätt til gården N:o 124. i Södra qwarteret” presenterade Nääf flera skrifter som talade för hans sak. Protokollet berättar att Nääf bland annat ”ingaf sitt skriftel Loco conferentiae, jemte bilagor i bewittnade afskrifter ifrån Lit: a. til och med Lit. F”, som i sin tur lästes upp i landsfiskalen Ol. Boliens närvaro. Likaledes:

företedde [Bolgen] sitt skriftel. til Protocollet, författadt uti 7. puncter, hwilka likaledes uplästes och til skriftwäxlingen lades utom det bem:te Boliens upwiste Lindmarks Kiöpebref, på den inhandlade gården, til bewis, at sidsta upbudet therå skedt d:e 23 aug. 1779.⁷⁹⁰

⁷⁸⁵ Cressy 1980, s. 1.

⁷⁸⁶ Oz-Salzberger 2015, s. 208.

⁷⁸⁷ Laquer 1974, s. 104.

⁷⁸⁸ Charlotte Appel har menat för danskt vidkommande att ”retssystemet synes i lobet af 1600-tallet at være blevet stadig mere skriftliggjort”. Se vidare Appel 2001, s. 337.

⁷⁸⁹ Kriminalmålsprotokoll, år 1712, s. 500f, A2a:42, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt.

⁷⁹⁰ Domböcker före 1948, 17 januari år 1780, AII:44, Västerås rådhusrätt och magistrat.

De tidigmoderna domstolsprotokollen vittnar om att det var tämligen vanligt att skriftliga handlingar åberopades som bevis. Bland annat var det ett prästbevis som soldaten Sorgfri, i rollen som vittne, menade bevisade hans sjukdom som hade gjort att han tidigare inte kunnat inställa sig inför Borås accisrätt år 1786.⁷⁹¹ I Gävle var det en kvittensbok som blev avgörande för fiskaren Gallskärs änka när hon stod inför Gävle magistrat och rådhusrätt år 1771 angående de avgifter hon var ålagd att betala staden. Här visade att i:

af hennes nu upwiste qvittancebok för nästledne år är uppförd för brännewjns afgift till 6 dr till wretskatt 27 öre, och Stadhens utskylder 4 öre 6 pgr för år 1769, oansedt hon upsagt Burskapet allaredan år 1764 och året därpå mistadt Stadswreten, Hwarföre uppå hennes begiäran Magistraten fant skiäligt at nu och för framtiden, så länge hon i berörde tillstånd sig befinner, befria henne ifrån upräknade utskylder och totalt upgiften 14 daler 16 öre till följe hwaraf StadsCasseuren avgifter bör samma i räkenskaperne afskrifwa och henne återställa hwad hon därpå utbetalt.⁷⁹²

Detta skulle ske så att ”ingen ytterligare orede förorsakas måtte, igenom hennes egne och hennes Stufsons Gallskärs samt hans hustrus personliga utskylders sammanblandning och utförande i Enka Quittance bok, debitera de sednare särskilt för hwad them tillkommer”.⁷⁹³

Att en part åberopade en viss skriftlig handling var kanske särskilt vanligt i olika ekonomiska tvister där brev, kontrakt, räkenskaper eller verifikationer ofta fungerade som bevisföring. Margaret Hunt menar att det går att se en allmän trend i Europa att allt fler kvinnor sökte sig till de rättsliga instanserna i samband med olika tvister under tidigmodern tid.⁷⁹⁴ Det samma verkar ha gällt för svenskt vidkommande. Redan på 1500-talet var många människor beredda att dra sina tvister till rätten, något som ökade under 16- och 1700-talen.⁷⁹⁵ En ökning som också går att se bland kvinnor.⁷⁹⁶ Att behärska det skrivna ordet kunde i dessa fall skapa ett slags handlingsutrymme för den som stod inför rätten. Hävda sin rätt gjorde exempelvis änkan Sigrid Sandberg – som var änka till löjtnant Burman – när hon inför hösttinget i Enånger år 1716 presenterade en kvittens skriven av kyrkoherden Lars Schalin år 1705 som intygade att:

⁷⁹¹ Protokoll och handlingar, år 1786, opag, A1:1954:4204, Borås accisrätt.

⁷⁹² Magistratens allmänna protokoll, år 1771, s. 555f, AIVaa:9, Gävle stad. Rådhusrätts och magistratens arkiv.

⁷⁹³ Magistratens allmänna protokoll, år 1771, s. 556, AIVaa:9, Gävle stad. Rådhusrätts och magistratens arkiv.

⁷⁹⁴ Hunt 2016, s. 5.

⁷⁹⁵ Ylikangas, V. Johansen, Johansson och Næs 2000, s. 62 och s. 102ff.

⁷⁹⁶ Sogner, Cronberg Lindstedt, och Sandvik 2000, s. 175.

hennes Man i lifztijden betallt dhe af H:r Kyrkioherden Iert nu efter Kiärade 25 daler Kmt:s sakören till Kyrckian och dhe fattige; Så pröfwade Rätten skiäligit ifrå dhenne senares till tahl i dhetta mähl, Enckian befrija.⁷⁹⁷

I ett samhälle som blev allt mer medierat fick läs- och skrivkunnigheten kanske allra mest betydelse för *kommunikationen*. Det var det skrivna ordet som gjorde det möjligt för kvinnor och män att kommunicera med olika myndigheter. Detta har visats ovan med hjälp av suppliker. Det var emellertid inte endast den rättsliga instansen som var mottagaren. Det skedde även att instansen skickade skriftliga handlingar till kvinnor och män som skulle ställas inför rätten. Som nämnt ovan skrev Catharina Westling tillsammans med sin man under den kallelse som domkapitlet i Lund sände ut år 1789.⁷⁹⁸ Likaså intygade Nilla Jonsdotter med hjälp av sina initialer år 1795 i Jeltofta att hon mottagit en ”kallelse och stämning” där hon informerades att infinna sig hos ”Consiistorium Ecclesiasticum i Lund” den 25 februari klockan 10 på förmiddagen.⁷⁹⁹ Det fanns uppenbarligen en förväntan från myndighetens sida att Nilla själv kunde läsa, alternativt att någon i hennes närhet kunde tyda skriften åt henne. Om Nilla verkligen kunde tyda handskriften är svårt att veta. Dock var hon kapabel att underteckna kallelsen. Då kallelsen bär alla parterers underskrifter fanns det sannolikt en förväntan att alla skulle skriva under.

⁷⁹⁷ Skuldböcker och fördelningsböcker, år 1716, opag, LIc:1, Arbrå kyrkoarkiv.

⁷⁹⁸ Äktenskapshandlingar, år 1789, opag, FIIf:83, Lunds domkapitel.

⁷⁹⁹ Äktenskapshandlingar, år 1795, opag, FIIf:86, Lunds domkapitel. Här undertecknade Ola med sin namnteckning. I ansökan hävdade Nilla, som representerades av sin fader inför rätten, att Ola skall ha varit trolovad med en piga medan han hade lovat att gifta sig med Nilla, samt att han nu ”söka sig undandra”. Se vidare FIIf:86, år 1795, opag.

Bild 17. Nilla Jonsdotter och Olla Svensons kallelse från år 1795

Om ut förordningen hvar Högskolan
Sällskoren till Profanellaiven och Måder
yngling Sällskola och församling, ut för Con-
firmering, Eldlosgiftningen i Lind och i stället
Ombudningen till 25te Febr. 1795 kl. 10 p. m., till i Sö-
und och Kommuniserad.
Jelstofta d. 10 Febr. 1795.
Nilla N. J. de Jonsdotter.
Olla Svenson
männens vittnen
Nilla N. J. de Jonsdotter, Mans P. S. Ahlsson

Källa: Äktenskapshandlingar, år 1795, opag, FII:86, Lunds domkapitel. Foto: ArkivDigital

Det skrivna ordet hade därmed stor betydelse för kommunikationen under denna period. Collins och Blot menar att i varje samhälle där läs- och skrivkunnighet kan observeras ingår dessa färdigheter i vad de kallar för ”communicative competence”.⁸⁰⁰ Likaså har Cook-Gumperz argumenterat för att det skrivna ordets ökande betydelse innebar att många kvinnor och män blev läs- och skrivkunniga tack vare att de blev ”increasingly touched in all areas of their lives by the power of communication which only the written word makes possible”. Enligt Cook-Gumperz fanns det en motivation hos folk att lära sig dessa färdigheter då de resulterade i att man kunde fungera mer effektivt i olika sociala kontexter.⁸⁰¹ Likaledes har Barton framhävt att läs- och skrivkunnighet ofta är centralt för att kunna delta i de flesta sociala aktiviteter i samhället.⁸⁰²

Det är tydligt att kvinnor och män under 1700-talet mötte det handskrivna ordet i allt fler sammanhang. Det är därmed rimligt att anta att allt fler människor kom att värdesätta läs- och skrivförmåga då dessa färdigheter med tiden blev viktigare för att kunna delta i samhället och försvara sig och sin rätt. Att färdigheterna fick en allt större betydelse under 1700-talet kan också ses i tankarna kring folkundervisningen. I Bara församling menade prästerskapet år 1777 att läskunnigheten inte endast gjorde att barnen i församlingen var positiva till ”salighetsläran” utan att färdigheten även fick till följd att de skulle bli ”nyttiga medlemmar uti Samhället”.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Collins och Blot 2003, s. 39

⁸⁰¹ Cook-Gumperz 1986, s. 24.

⁸⁰² Barton 2006, s. 23

⁸⁰³ Handlingar, år 1777, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

Att behärska det skrivna ordet gav därmed inte bara frukt åt det religiösa levernet. Vi finner en nyttoaspekt hos prästerskapet i Bara som innebar att läskunniga personer sågs som goda samhällsmedborgare. Detta uttrycktes även i koppling till Gustafsbergs Barnhus, som startade år 1776, där undervisningen skulle göra fattiga barn till ”goda medborgare”.⁸⁰⁴ Detta kan även ses i den framväxande skrivundervisningen som erbjöds till allt fler. Även om nyttoaspekten underströks allt mer bör det lyftas fram att denna tanke hade förekommit tidigare i lutherdomen. Exempelvis har Richard Gawthrop och Gerald Strauss, som studerat läs- och skrivkunnighet i Tyskland under tidigmodern tid, visat att Luther och Melancton redan under 1500-talet uttryckte en tanke om att pojkar skulle undervisas så att de var ”qualified to teach in the church and govern in the world”.⁸⁰⁵

Dock går det att diskutera om den läskunnighet som förmedlades genom folkundervisningen i 1700-talets Sverige per automatik gjorde det möjligt för kvinnor och män att tyda de handskrivna dokumenten som i allt högre grad florerade i samhället. Detta har tidigare behandlats men kan tas upp igen då det är viktigt att förstå denna skillnad. Det var nämligen den tryckta frakturstilen som förmedlades i folkundervisningen medan den nygotiska stilen präglade de handskrivna dokumenten. Erland Alexandersson har uppmärksammat i sina studier av bonderiksdagsmän mellan 1760-1772 att det fanns ledamöter som varken kunde skriva eller *läsa skrivet*.⁸⁰⁶ Likaså har Alexandersson uppmärksammat att man år 1765 ”lät trycka” voteringsseklar.⁸⁰⁷ Detta kan tala för att det handskrivna ordet inte behärskades av alla.

Det var alltså inte alls självklart att någon som kunde läsa sin ABC-bok kunde tyda det handskrivna ordet. Om fokus emellertid ligger på hur färdigheterna faktiskt *praktiserades* framkommer att kvinnor och män mötte, men också använde, det handskrivna ordet i allt högre grad och i allt fler sammanhang. Detta skedde exempelvis i kommunikationen med de rättsliga instanserna samt i samband med kontrakt och köpebrev. En annan viktig detalj är att prästerskapet i Bara trots allt menade att barnens läsförmåga – som förmedlades i folkundervisningen – resulterade i att de kunde vara samhället till gagn. Det går därför att diskutera om barnens läsförmåga verkligen var helt otillämpbar för att kunna delta i samhället.

⁸⁰⁴ Det fanns också tankar om att undervisningen skulle förse barnen med kunskaper som gjorde det möjligt för dem att arbeta inom ”Handel, Handvärk och Sjöfart”. Se vidare Lindmark 1994, s. 147.

⁸⁰⁵ Luther menade dessutom att läs- och skrivkunnighet skulle läras ut till både pojkar och flickor. Dock knöts färdigheten främst till män och det fanns det även en tanke om att de elever som inte höll måttet skulle sällas bort. Se vidare Gawthrop och Strauss 1984, s. 33. Min kursivering.

⁸⁰⁶ Alexandersson 1997, s. 43.

⁸⁰⁷ Alexandersson 1997, s. 44.

Det tål att upprepas att mötet med det handskrivna ordet skedde i allt högre grad. Detta kan ses i kontakten med kyrkan vilket har visats genom de kyrkliga verifikationerna. I kapitel 3 framkommer att detta möte också kunde ske i samband med flytt. Då kvinnor och män var beroende av en attest för att få flytta är det troligt att de flesta förstod vikten av att införskaffa dessa dokument. Källorna visar att det var många som själva uppsökte prästerskapet i syfte att få en flyttningsattest. Exempelvis var det Margreta Jöransdotter själv som begärde en attest år 1715 då hon flyttade från Järvsö till Färila för att där ”byggja ächtenskap med en ährlig bonde”.⁸⁰⁸ Likaså ville två personer år 1735 flytta från Torneå till Adelsö där de hade ”upprepade gånger[...]förgäves begärt flyttningsattest för att få begå nattvarden och ingå äktenskap med varandra”.⁸⁰⁹ På samma sätt var det flera som begärde en attest för att kunna ta nattvarden. Exempelvis ville pigan Cherstin Jonsdotter år 1773 med hjälp av sin attest ”at få första gången giöra sig delachtig af den högstheliga Nattvarden” under den tid hon skulle vistas i Färila.⁸¹⁰ Likaledes begärde hustrun Karin Persdotter och pigan Cherstin Persdotter år 1772 en attest av prästen i Orsa för att få tillstånd att ta del av nattvarden i Los.⁸¹¹

Även om folkundervisningen dominerades av det tryckta ordet bör den allt tätare kontakten med det handskrivna ordet rimligtvis ha betytt att allt fler lärde sig tyda det. När det kommer till flyttningsattesterna reste många pigor tämligen långa sträckor med dessa dokument och det var vanligt att attesterna återanvändes. Detta kan ses genom att de har varit vikta och genom tillägg. Till exempel fylldes Sara Pehrsdotters attest, som utfärdades i Orsa år 1755, på med ytterligare en attest år 1756 i Sveg.⁸¹² Likaså återanvändes Göli Siulsdotters attest som skrevs år 1756 i Sveg på baksidan i Färila år 1768 samt i Älvros år 1769.⁸¹³ I dessa fall är det rimligt att tänka att pigorna ofta tittade på dessa dokument då attesterna trots allt var i deras ägo under en längre tid. De hade också sannolikt en viss kunskap om vad attesterna berättade då attesten handlade om dem själva.

⁸⁰⁸ Bilagor till husförhörslängder, år 1715, nr. 42, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

⁸⁰⁹ Holmgren 1948, s. 81 not 4.

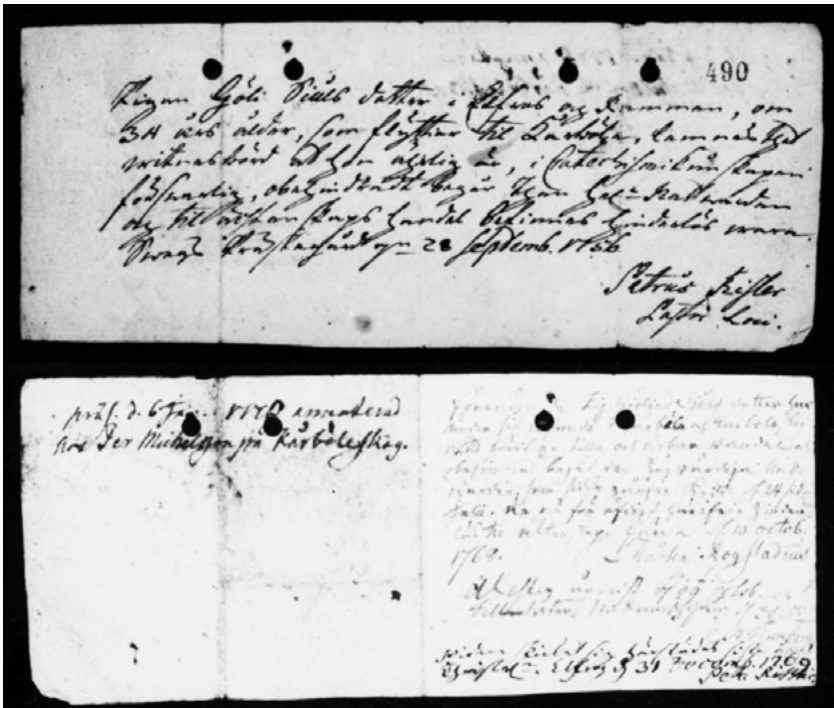
⁸¹⁰ Bilagor till husförhörslängder, år 1773, nr. 152, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

⁸¹¹ Bilagor till husförhörslängder, år 1772, nr. 123, H1a:2, Färila kyrkoarkiv.

⁸¹² Bilagor till husförhörslängder, år 1755, nr. 486, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

⁸¹³ Bilagor till husförhörslängder, år 1756, nr. 490, H1a:1, Färila kyrkoarkiv.

Bild 18. Fram och baksida av Göli Siulsdotters flyttningsattest från år 1756

Källa: Bilagor till husförhörslängder, år 1756, nr. 490, HI:a:1, Färla kyrkoarkiv. Foto: Riksarkivet

Den medvetenhet som fanns om flyttningsattesternas roll (liksom andra former av pass) och att man var tvungen att skriva under vissa skriftliga handlingar bör ha inneburit att kvinnor och män förstod hur delar av skriftkulturen fungerade. Den geografiska och sociala mobiliteten bidrog i allra högsta grad till detta. En insikt om det skrivna ordets betydelse bör ha växt fram, liksom en strävan att bemästra det. De som varken kunde läsa eller skriva var sannolikt betydligt mer begränsade i ett samhälle där det skrivna ordet fick en allt mer framträdande roll än de som faktiskt hade dessa färdigheter.

Det är kanske i dessa sammanhang färdigheternas betydande roll i samhället blir allra mest framträdande, nämligen i de fall människors handlingsutrymme faktiskt blev begränsat för att de saknade läs- och skrivförmåga. Detta kunde dock undvikas om det fanns kunniga personer att tillgå. Det var till exempel tur att Anna Lisa Berg, som nämnts ovan, kunde bistå sin mor som annars hade varit tvungen att försvara sig själv. Alla individer hade däremot inte denna möjlighet utan var tvungna att förlita sig på sin egen kompetens. Detta kunde vara särskilt problematiskt då den egna kompetensen var begränsad. Exempelvis var det Jan Hanssons oförmåga att "läsa skrifwit" som gjorde att en del av kopparen som han fraktade från Avesta till Västerås beslagtogs år 1807. I förklaringen som han gav inför

Västerås accisrätt menade Jan att han hade trott ”at altsammans woro an-tecknat på förpassningen” och därför angett att han inte hade något annat att deklarerat vid tullen.⁸¹⁴ Det är tydligt att Jans oförmåga att tyda handskrivna texter hade försatt honom i en besvärlig situation.

Det blev därför allt svårare att klara sig i den skriftkultur som växte fram om man saknade dessa färdigheter. För vissa grupper var detta kanske särskilt gällande. Många äldre hade sannolikt inte haft samma möjlighet att bekanta sig med det handskrivna ordet som nu mötte dem i allt fler sammanhang. De hade inte stött på det lika ofta under sitt leverne. Dock bör den ökande kontakten med det skrivna ordet ha betytt att många ändå gavs möjlighet att bekanta sig med det vilket betydde att nya möjligheter att lära sig skapades – detta gällde sannolikt både den tryckta och den handskrivna texten. Som nämnts ovan menade till exempel en biskop år 1762 att de äldre församlingsborna i Adelöv, som inte tidigare hade lärt sig läsa, nu förväntades förvärva denna färdighet.⁸¹⁵ Om denna uppmaning gav resultat eller inte är svårt att yttra sig om – för detta krävs en egen studie av läskunnigheten i Adelöv. Dock är det rimligt att anta att förkovringsmöjligheterna hade förbättrats i församlingen om även de äldre förväntades lära sig läsa. Då färdigheten dessutom blev allt viktigare i samhället var dessa uppmaningar kanske nödvändiga. De som misslyckades att förvärva de nödvändiga kunskaperna riskerade helt enkelt att hamna utanför.

Slutsatser

Detta kapitel har visat att kvinnor (och män) mötte och använde det handskrivna ordet på olika sätt under 1700-talet. Läs- och skrivkunnet fick olika slags avkastning beroende av den specifika kontexten. Genom sin underskrift visade en kvinna till exempel sitt samtycke då hon sålde sin jord. Denna praktik kan förklaras av att visat samtycke påverkade ett avtals rättsliga bärkraft. Detta gällde bland annat de kvinnor som genom arv hade tilldelats jord. Den kvinna som ämnade sälja sin arvslott var tvungen att visa samtycke genom att sätta sitt namn på papper för att avtalet skulle vinna laga kraft.

Underskriften gjorde det också möjligt för kvinnor och män – oavsett social grupp – att ansöka om att bryta sin förlovnings eller ansöka om skilsmässa. Det var här av största vikt att de själva visade sitt samtycke, som i detta fall skedde genom att sätta sitt namn på papper. Att någons giftoman skrev under räckte inte. Kvinnan och mannen var själva tvungna efter för-måga att skriva under.

⁸¹⁴ Domböcker, år 1807, opag, A:3, Accisrätten i Västerås.

⁸¹⁵ Födelse och dopböcker, år 1762, s. 36f, C:2, Adelövs kyrkoarkiv.

Underskrifter förekom också i samband med utbetalningar. Som visats var det vanligt att individer som var beroende av läs- och skrivkunnighet i sitt försörjningsarbete utan problem kunde skriva under en verifikation och i vissa fall skriva hela verifikationen själv. Vad som dock blev vanligare under 1700-talet är att detta började praktiseras av kvinnor och män som av allt att döma *inte* var beroende av skrivkunnighet i sitt försörjningsarbete. Där en skrivare eller präst tidigare hade bistått började allt fler sätta sitt namn på papper. Då färdigheterna blev allt vanligare föddes sannolikt en förväntan även från institutionens sida att alla kunde ta till pennen.

Det går även att se läs och skrivkunnighetens praktiska funktion ur ett bredare perspektiv. Då skriftliga dokument var i ständig rörelse ledde detta till att mötet med det handskrivna ordet blev allt vanligare. Bland annat vittnar användningen om att skriftliga dokument ofta förekom i olika rättsliga tvister. Allt fler människor åberopade brev, kvittenser liksom andra skriftliga handlingar i försök att hävda sin rätt. I dessa situationer är det rimligt att påstå att de individer som inte behärskade det skrivna ordet befann sig i en prekär situation om motparten besatt dessa färdigheter och inte minst använde dem. I en sådan situation hade motparten ett övertag.

Inte minst blev det skrivna ordet centralt för kommunikationen under denna tid. Exempelvis var det skriftliga handlingar som i många fall över huvud taget gjorde det möjligt att kommunicera med instanser och myndigheter. Det förekom även att instanserna sände kallelser till de kvinnor och män som skulle inställa sig. Det fanns därmed en förväntan på att folk på något sätt skulle kunna tyda det handskrivna ordet. Allt detta bör ha bidragit till att allt fler lärde sig tyda det handskrivna ordet. Vi kan även se att folk mötte det handskrivna ordet i form av flyttningsattester (som visats i kapitel 3) och pass. Då många kvinnor och män var tvungna att erhålla dessa skriftliga handlingar när de flyttade eller reste blir det påtagligt att mötet med det handskrivna ordet skedde i allt högre grad. Den tidigmoderna människan var helt enkelt tvungen att förhålla sig till det handskrivna ordet och ibland aktivt använda det. Det blev därmed allt viktigare att kunna läsa och skriva för att kunna delta i ett samhälle vars informationsspridning blev allt mer medierat genom skriften. Detta vittnar om en skriftkultur som berörde de allra flesta kvinnor och män, oavsett om de ville det eller inte.

Sammanfattande diskussion

Denna avhandlings syfte har varit att undersöka hur kvinnor använde läs-, skrivkunnighet och till viss del räknekonst och vilken betydelse färdigheterna fick för deras arbete och försörjning i 1700-talets Sverige. I tidigare historisk forskning har läs- och skrivkunnigheten varit ämne för undersökningar. Flera svenska studier har bidragit till vår kunskap om läskunnighetens utbredning under denna period. Dessutom har flera svenska studier bidragit till vår förståelse av skrivundervisning i skolan liksom skrivkunnighetens förekomst i vissa sociala grupper under 1700- och 1800-talen. För att bredda vår förståelse av läs- och skrivkunnigheten under denna period behöver emellertid nya frågor ställas. På senare tid har fokus i den internationella forskningen allt mer flyttats från hur läs- och skrivkunnigheten har lärts ut i skolundervisningen till vilken plats färdigheterna hade i vardagen – med andra ord hur de har använts. Att nya frågor behöver ställas blir särskilt viktigt om fokus ligger på just kvinnors faktiska kunskaper då flickor i lägre grad än pojkar tog del i sockenskolans skriv- och räkneklasser. Låter vi deltagande i dessa klasser representera färdigheternas utbredning borde slutsatsen rimligtvis bli att kvinnor sällan var skrivkunniga. Likaledes måste det handskrivna ordet till stor del ha varit främmande för dem till skillnad från den tryckta frakturstilen som präglade folkundervisningen. Dock vittnar källorna om att flera kvinnor kunde läsa handskrift, skrev och på flera sätt använde det handskrivna ordet. Ett alltför stort fokus på skolundervisningen – och den färdighetsrepertoar den ofta har ansetts återspegla – riskerar att förbise dessa praktiker. Dessa praktiker kan ge oss en betydligt mer differentierad bild av den tidigmoderna läs- och skrivkunnigheten.

Syftet med denna avhandling har alltså varit att se hur kvinnor använde läs-, skrivkunnighet och räknekonst och vilken betydelse färdigheterna fick för deras arbete och försörjning. För att kunna göra detta har huvudfrågorna varit:

- Hur och i vilka sammanhang använde kvinnor läs- och skrivkunnighet?
- Vilka var dessa kvinnor?
- Vad gav färdigheterna för avkastning?

För att besvara frågorna ovan har jag rent metodiskt fokuserat på praktiker: med andra ord hur läs- och skrivförmåga samt till viss del räknekonst användes av kvinnor. För att komma åt några av dessa praktiker har jag studerat olika slags verbfraser i källorna. Jag har visat att räkenskaper kan berätta att en kvinna hade *undervisat*, eller hade *lärt någon att läsa*. På samma sätt kan ett domstolsprotokoll berätta för oss att en kvinna *läste upp* eller *uppvisade* en skriftlig handling i ett försök att hävda sin rätt. Den verborienterade metoden har i dessa fall kommit väl till hands. När det kommer till användningen av skrivkunnigheten har jag i stället till stor del fokuserat på de fysiska spåren i källorna. Det är trots allt de fysiska spåren som på bästa sätt vittnar om vad de skrev. Visst fokus har jag lagt på handföreläggning vilket kan ge en indikation på hur vana de var att skriva och vilken kunskapsnivå de besatt. De fysiska spåren har också gjort det möjligt att jämföra handstilar vilket i vissa fall har kunnat tyda på vem som höll i pennen.

Då kvinnor använde läs- och skrivkunnighet i olika sammanhang kan en ensam källgrupp inte återspegla alla de olika betydelser läs- och skrivförmåga faktiskt hade. Spåren tenderar istället att vara utspridda i flera olika källgrupper. Jag har därför haft fördel av Janken Myrdals källpluralistiska metod som har inneburit att flera typer av källmaterial har insamlats. Detta har varit nödvändigt då vissa praktiker återspeglas i en särskild källgrupp medan andra praktiker har satt sina spår i en annan källgrupp. Då syftet har varit att studera hur läs- och skrivkunnigheten har använts ur ett bredare perspektiv har många källgrupper studerats. Ett fokus på flera olika källgrupper har också gjort det möjligt att lyfta fram material som vittnar om hur kvinnor som befann sig långt ned i samhällshierarkin mötte och i vissa fall använde det skrivna ordet.

En aktiv läskultur

Som framkommit i de empiriska kapitlen använde kvinnor läs- och skrivförmåga på olika sätt. Detta har jag kommit åt genom att undersöka flera olika källgrupper och framför allt genom att fokusera på praktiker. I kapitel 3 visade jag genom att studera uppgifter om läskunnighet i flyttningsattester från norra Sverige att den inomkyrkliga läskulturen var långt

ifrån passiv. Här framkom att de kvinnor som ämnade flytta i dessa områden noggrant förhörde om de kunde läsa och behärskade andra kristendomsstycken. Enligt flyttningsattesterna var denna kontroll vanlig och kunde förekomma i både den gamla och nya församlingen. Denna kontroll gjorde att folk rimligtvis behövde upprätthålla sina läsfärdigheter. De som flyttade var alltså tvungna att aktivt ta del i läskulturen, de var tvungna att öva och träna. Detta var också gällande för dem vars kunskaper inte bedömdes vara tillräckligt goda vilket ledde till att de var tvungna att förbättra sina kunskaper. Flera tillägg på attesterna vittnar om att detta inte var ovanligt och senare förhör berättar om att många förbättrade sina kunskaper efter sådan förkovring. Således handlade det inte bara om att upprätthålla kunskaperna på en viss nivå utan genom att praktisera kunde läskunnigheten också förbättras.

Att det rörde sig om en aktiv läskultur har också framkommit i kapitel 4 där jag undersökte kvinnor i rollen som lärare i folkundervisningen i landets mellersta och norra delar. Precis som församlingsborna förväntades att aktivt läsa fanns det en förväntan att de själva skulle bidra till förmedlingen. Det fanns en förväntan att det gifta paret tog ansvar för att hushållsmedlemmarna lärde sig tyda det skrivna ordet. Genom att studera likpredikningar, personalier och sockenstämmoprotokoll från olika områden har jag även visat att kvinnor tidigt tog en aktiv roll i folkundervisningen. I hushållet undervisade kvinnor sina barn och sitt tjänstefolk. Genom att undersöka fattigräkenskaper och sockenstämmoprotokoll från flera dalasocknar och i Arjeplog har det också framkommit att kvinnor kunde ta rollen som byskolelärare och kateketer. Om det är någon situation som verkligen kräver aktivt bemästrande av kunskaper så är det undervisningssituationen.

Don Kulick och Christopher Stroud har understrukit att läsarna spelar en viktig roll i en läskultur. Detta gällde också den läskultur som präglade 1700-talets Sverige. Att kvinnor faktiskt läste gjorde att färdigheterna upprätthölls men också utvecklades. Detta tillsammans med den rådande undervisningsmodellen gjorde dessutom att skrivkunnigheten utvecklades. Detta var kanske särskilt vanligt i sammanhang där färdigheterna hade en naturlig roll i de vardagliga sysslorna och ständigt praktiserades, här skapades en gynnsam lärmiljö. I dessa sammanhang fanns det, som Egil Johansson har lyft fram, särskilda behov att medlemmarna kunde läsa och skriva samt till viss del behärskade siffror i skrift. Detta kan förklara varför många läs- och skrivkunniga kvinnor som lyfts fram i denna avhandling kan knytas till sociala sammanhang där färdigheterna behövdes och var vanliga. Många hade troligtvis försetts med dessa kunskaper redan som barn. Redan innan de ingick äktenskap hade de förkunskaper som gjorde det möjligt för dem att försörja sig inom ett visst yrkesområde.

I kyrkliga källor i från Bergslagen framkommer att kvinnor som var verksamma som boktryckare och gästgivare kunde både läsa och skriva

och ofta använde dessa färdigheter då de skrev och undertecknade verifikationer och räkningar. Likaså visar material från Stockholm att det var vanligt att läs- och skrivkunnighet användes av kvinnor som tog över en verksamhet men också av kvinnor som avvecklade sin makes verksamhet. Spår i de kyrkliga källorna vittnar även om att kvinnor var verksamma i den kyrkliga organisationen där de skrev räkningar, verifikationer och skötte vissa utbetalningar. Det är rimligt att påstå att det blev betydligt lättare att driva en verksamhet eller för en änka att fortsatt vara aktiv i den kyrkliga organisationen om de var läs- och skrivkunniga.

Avhandlingens andra huvudfråga gällde vilka dessa kvinnor var. Fick färdigheterna olika betydelse för olika grupper? Med hjälp av flyttningsattesterna i Färila visade jag att den största delen innehafvs av pigor då det främst var tjänstefolk som flyttade mellan olika församlingar i jakt på anställning. Detta betydde att denna grupp förhördes tämligen ofta. Källmaterialet visar att läskunnigheten hade stor betydelse för denna grupp, nämligen de ogifta. Flera historiker har understrukit att det först var när församlingsborna kunde läsa som de fick ta nattvarden och det var först efter att de tagit nattvarden de fick tillstånd att gifta sig – något som uttrycktes i de religiösa instruktionerna. Men hur såg detta krav ut i praktiken? Inskärptes det? Jag har genom mina studier av flyttningsattester kunnat precisera att detta kunskapskrav verkligen efterlevdes i områdena kring Färila under 1700-talet. Det fanns därför ett behov av att kunna läsa för de som ville gifta sig. Då äktenskapet var en viktig försörjningsmöjlighet under denna period var det kanske särskilt viktigt för pigor (och drängar) att kunna läsa om de ville kunna gifta sig. Färdigheten gjorde det möjligt för dem att bli en del av den religiösa gemenskapen, ingå äktenskap samt att klara de krav som senare skulle ställas på dem i rollen som mor och matmor (respektive husbonde). På detta sätt gav läskunnigheten dem tillgång till en rad olika resurser. Att färdigheten verkligen spelade roll framkommer tydligt i materialet då det var vanligt att de som uppvisade bristande kunskaper inte släpptes fram till nattvardsbordet. Jag har pekat på flera fall där kvinnor (och män) uppmanades att förkovra sig innan de släpptes fram och i vissa fall krävdes det flera uppmaningar. Vägen till att trygga sin försörjning var alltså inte helt enkel utan krävde att aktivt försöka förbättra sin läskunnighet. Jag har också visat exempel på att borgen användes för att få en läskunnig maka/make att undervisa en mindre läskunnig maka/make.

Olika typer av avkastning

Den tredje huvudfrågan i avhandlingen har varit: vilken avkastning gav läs- och skrivförmåga? Då jag har visat att färdigheterna kunde användas av olika individer och i olika sammanhang genererade färdigheterna också

olika slags avkastning. Lika lite som läskunnighet endast fick betydelse för tillägnandet av religiös text gav skrivkunnighet endast ett slags avkastning. I ekonomihistorisk forskning har skrivkunnighetens betydelse ofta mätts utifrån den ekonomiska avkastningen. Med denna utgångspunkt har Lars G. Sandberg ansett att skrivkunnighetens avkastning var ringa då det inte kunnat påvisas något samband mellan läs- och skrivkunnighet och ekonomisk tillväxt – varken för individ eller för samhället i stort. Om vi emellertid utgår från ett vidare avkastningsbegrepp och beaktar individuella praktiker tyder mycket på att färdigheterna gav olika typer av avkastning. Som jag visat i kapitel 3 fick den läskunnighet som kontrollerades i folkundervisningen stor betydelse för dem som ämnade ingå äktenskap. Likaledes har framkommit med hjälp av olika källgrupper att läskunnigheten gjorde det möjligt för gifta kvinnor att undervisa sitt hushåll i rollen som mor och matmor – ett ansvar som prästerskapet ofta underströk och som säkert genererade anseende och socialt kapital. Pressen från kyrkan bör rimligtvis ha varit stor och måste ha betytt att det var svårt att fly undan detta ansvar, särskilt då hushållsmedlemmarnas kunskaper kontrollerades vid mer än ett tillfälle. Den förkunskap många kvinnor hade förvärvat för att över huvud taget få ingå äktenskap var ur denna synpunkt praktiskt användbar. Men läskunnigheten gav också möjligheter att kunna försörja sig – den kunde generera löneinkomster. Kvinnor var verksamma som byskolelärare och kateketer och flera var verksamma under flera år. Den gällande folkundervisningen kunde således också ge ekonomisk avkastning för vissa kvinnor.

Skrivkunnighet kunde ha olika slags betydelse beroende av situation. En näringsidkare kunde till exempel hålla reda på sina inkomster och utgifter. Likaså var hon kapabel att kommunicera med olika slags myndigheter som ofta behövdes under denna tid. Det blev med andra ord enklare att sköta verksamheten om man var läs- och skrivkunnig samt till viss del behärskade siffror i skrift. Likaså gjorde färdigheterna det möjligt att fortsätta driva verksamheten i rollen som änka. Skrivkunnigheten fick således stor betydelse för försörjningen. Färdigheten fick ekonomisk avkastning indirekt. Att hävda sin rätt i olika sammanhang var viktigt i det tidigmoderna samhället där allt fler utnyttjade möjligheten att driva sina ärenden till domstolarna.

Olika läs- och skrivkunnighet

Alla människor hade dock inte en lika utvecklad läs- och skrivkunnighet som näringsidkarna. Men eftersom det fanns situationer som inte ställde lika höga krav på individens kunskapsnivå var även en begränsad läs- och skrivkunnighet en tillgång. Kapitel 6 har visat att underskrifter förekom i flera olika sammanhang. Till exempel var det vanligt att kvinnor som sålde sin arvslott eller deltog i arvskiften undertecknade med egen hand. I dessa

sammanhang var de tvungna att visa sitt samtycke i skrift. Likaså var de som ansökte om att bryta sin förlovning eller ansökte om skilsmässa tvungna att skriva under sin ansökan. Då alla inte besatt lika utvecklad skrivkunnighet gjordes detta efter förmåga. Detta kunde ske genom att skriva hela namnet eller med hjälp av initialer. I dessa sammanhang blev en skrivkunnighet som i andra sammanhang skulle ha varit alltför begränsad ändå funktionell. Den fyllde sitt syfte. Kraven kunde i dessa situationer anpassas efter individens kompetens. En del individer kunde också anpassa sig efter den specifika situationen. Praktikerna vittnar således om den kreativitet Michel de Certeau har menat präglar det vardagliga levernet. Likaså ger praktikerna belägg för det inflytandet receptionen av det skrivna ordet har på en läs- och skrivkultur som presenterats av Carlo Ginzburg.⁸¹⁶

Mötet med det skrivna ordet

Läs- och skrivkunnighetens olika användningsområden och avkastning bör ha betytt att det fanns starka incitament för kvinnor (och män) att förvärva dessa färdigheter. Det bör ha funnits en aktiv strävan att lära sig läsa och skriva då man mötte den tryckta men också den handskrivna texten i olika sammanhang. Skillnaden mellan tryckt och handskrivna text är viktig att lyfta fram om vi vill förstå vilken betydelse läs- och skrivkunnighet hade för kvinnor (och män) i 1700-talets Sverige. Det var den tryckta frakturstilen som präglade den läskunnighet som förvärvades genom folkundervisningen medan det var den handskrivna som användes när man skrev till vardags och som därmed konstituerade skrivkunnighet. Den samtida läs- och skrivkulturen präglades således av två olika stilar. Det var alltså inte säkert att någon som kunde tyda den tryckta texten kunde läsa handskrivna text. Denna skillnad har till viss del bidragit till en uppfattning om att den generella läskunnigheten endast gjorde det möjligt att tillgodogöra sig religiös text – på ett tämligen passivt sätt skall tilläggas. Jag har i denna avhandling dock argumenterat för att denna passiva läskultur är alltför överdriven. I själva verket fick färdigheterna stor betydelse för gemene kvinna och man vilket gör tesen om en passiv läskultur inte särskilt trolig. För det första *nille* troligtvis många lära sig läsa det tryckta ordet – hur påtvingad undervisningen än ha må varit – då de var tvungna att kunna detta för att få gifta sig. Denna läskunnighet var också viktig för att kunna undervisa sitt hushåll, något som förväntades av gifta kvinnor. För det andra vittnar flera praktiker om att kvinnor (och män) i allt högre grad också mötte det skrivna ordet i allt fler situationer i samhället – både tryckt och handskrivet. Det bör rimligtvis ha betytt att läsförmåga var användbar

⁸¹⁶ Se vidare Jarrick 1992, s. 122.

i olika situationer. Denna utveckling återspeglas i källornas diskussioner kring folkundervisningen där allt mer vikt lades på nyttan. Medan tyngdpunkten tidigare främst hade legat på förmågan att läsa Guds ord underströks nu också att läskunnigheten skapade goda samhällsmedborgare.⁸¹⁷ I kapitel 6 har jag visat att kyrkan och andra myndigheter bidrog till att många mötte det handskrivna ordet genom flyttningsattesterna men även i samband med att kvinnor hade utfört arbete för kyrkan. Detta bidrog till att allt fler kvinnor, som av allt att döma inte var beroende av färdigheterna i sitt försörjningsarbete, började skriva under handlingar. Det var också vanligt att de som inte behärskade det handskrivna ordet kunde få hjälp av andra vilket bidrog till en medvetenhet om hur den framväxande läs- och skriftkulturen fungerade. Kvinnor och män visste till exempel att de var tvungna att skaffa sig en attest om de ämnade flytta till en ny församling men också om de skulle ha chans att anställas i ett nytt hushåll – åtminstone på laglig väg. Många var förmodligen medvetna om att det kunde finnas situationer som krävde att de själva tog till pennan eller fick någon annan att göra det.

Att behärska det handskrivna ordet skapade ett slags handlingsutrymme i vissa situationer. Genom domstolsprotokoll från 1700-talet har jag visat att skriftliga handlingar åberopades som bevis i ett försök att hävda sin rätt. Det kunde handla om att genom en kvittens visa att man inte längre var skyldig pengar eller att med hjälp av andra handlingar bestrida en tvist. Även om detta inte var försörjningsarbete i snäv bemärkelse kunde läs- och skrivförmåga användas för att påverka den ekonomiska situationen. Det är rimligt att påstå att de individer som saknade läs- och skrivförmåga, och befann sig i en tvist, kunde hamna i en utsatt situation om den andra parten inte bara behärskade det skrivna ordet utan också använde det. Ur detta perspektiv går det att komma med slutsatsen att texten, i de Certaus mening, i vissa situationer kunde vara ett kulturellt vapen.⁸¹⁸

Inte minst var färdigheterna viktiga för kommunikationen i samhället. Detta kan vi se genom suppliker men även genom kallelser där mottagaren på något sätt förväntades kunna tillgodogöra sig informationen. Det handlade om att på olika sätt kunna ta del i samhället. Kvinnors användning av läs- och skrivkunnighet vittnar således om en framväxande skriftkultur som ställde allt högre krav på kvinnors och mäns läs- och skrivkunnighet. Praktikerna vittnar dessutom om en läs- och skrivkultur där det tryckta och det handskrivna ordet många gånger existerade sida vid sida, ibland sammanflätades samt berörde de allra flesta, oavsett om man ville det eller inte.

⁸¹⁷ Handlingar, år 1777, opag, F:3, Bara kontrakts prostarkiv.

⁸¹⁸ de Certeau 1984, s. 171

Summary

In 1736, Warg Karin of Orsa Parish, Sweden, received 2 daler for teaching a merchant's son to read. The Swedish Lutheran Church had an early ambition to teach the entire population to read. The church wanted everyone, women and men, young and old, to be able to read the Word of God themselves and to know specific parts of Luther's small Catechism by heart. Karin was part of this ambition. Her reading ability gave her not only important knowledge of Christianity, but also a source of income. This thesis explores how women used reading and writing (and numeracy) in 18th century Sweden and how these abilities could provide income and other valuable forms of capital.

Studying women's work during this period is a challenge. Occupational titles were uncommon for women, and their work, much of which was unpaid and unrecorded, tends to be hidden behind their husbands'. Many historians have therefore started to focus on what people actually did for a living. By studying activities described in the source material, we can get a glimpse of how people supported themselves. If we want to know the significance of reading and writing for some women, we need to focus on the social practices of reading and writing. In which contexts did women use their ability to read? What did they write? These are essential questions if we want to understand the importance of literacy to women in that age.

Earlier research has rarely assumed that people actively practiced reading in 18th century Sweden. Several historians have suggested that the reading culture promoted by the teaching campaign was passive: that people merely learned texts by heart or read already memorized texts. It has also been suggested that the demands were often quite low. However, there are several reasons to question these assumptions. First, reading ability affected more than parishioners' ability to read religious texts. It also provided a new way to make a living, which made many want to acquire the skill. Second, several sources tell us that the clergy's demands on parishioners were often quite harsh. They were examined on their religious knowledge on several occasions other than the yearly examination (*husförhör*). This meant that neither women nor men could be passive; they had to take an active part in the reading culture not only by *reading*, but

also by teaching each other. Taking an active part was therefore the foundation of the teaching campaign.

The church's control and frequent examinations meant that women and men had to maintain their reading ability through *practice*. This is important to grasp if we want to understand the early modern reading (and writing) culture. Michel de Certeau asserted that reading is "anything but passive" and every text is modified by its reader.⁸¹⁹ Readers shape the reading culture. It is important, therefore, to study not only how literacy affects people, but also how people affect literacy.⁸²⁰ We should assume that the early modern reading and writing culture developed or was constantly reshaped by how people used literacy. According to de Certeau, the "scriptural system moves forward on its own."⁸²¹

A focus on practice also allows us to study women's relationship to writing. Earlier research has mainly studied how writing, which was not part of the general teaching campaign, was taught in specific paid classes and mostly to boys. As a result, women have been overlooked. However, if we focus on how writing was used, it becomes clear that several women could write. It is also clear that these skills were used by different types of people, in different circumstances and different ways, showing the inventiveness of the literate culture.⁸²² Hence, it is not possible to discuss only one type of literacy. Here, I follow James Collins and Richard Blot, who claim that we must "conceptualize literacy as literacies, that is, as embedded in a multiplicity of social practices, rather than as a monolithic technology or tradition."⁸²³

David Mitch's argument that 19th century English women's economic returns from literacy were low⁸²⁴ may share assumptions with Lars G. Sandberg's claim that literacy had no economic effect in early modern Sweden.⁸²⁵ However, these claims are problematic. As this study shows, women (like men) used reading and writing in different ways and under different circumstances, which meant they earned different types of return. Whether literacy had an effect on economic growth in general is hard to study – the early modern material provides little if any insight into this possibility and no way to quantify it. Nevertheless, literacy skills were clearly important in specific types of work, so they must have provided some economic return. A wife who could write and count was a valuable member of a trading household. Literacy skills could also affect women's

⁸¹⁹ de Certeau 1984, p. xxii & p. 169.

⁸²⁰ Street 1994, p. 102.

⁸²¹ de Certeau 1984, p. 136.

⁸²² Highmore 2002, p.148.

⁸²³ Collins and Blot 2003, p. 60.

⁸²⁴ Mitch 1984, p. 562.

⁸²⁵ Nilsson 1999, p. 277 & p. 294.

social standing and, by extension, their opportunities to make a living. Although it is difficult to estimate the exact economic return, reading and writing clearly affected women's income, at least indirectly.

The purpose of this thesis is to understand how women in 18th century Sweden used reading, writing, and counting, and how these skills affected their work and sources of income. The main questions are:

- How, and in which circumstances, did women use reading and writing?
- Who were these women?
- What types of return did they gain from reading and writing?

How women used reading and writing is not easily apparent. Their work was often unpaid, and most evidence of it is fragmented and scattered in the source material. Therefore, this thesis draws on Janken Myrdal's *källpluralism* (source pluralism), in which different types of source material are analyzed, the *verb-oriented method* of the Gender & Work project at Uppsala University, and physical traces in the sources (such as women's signatures) to investigate how women used reading and writing in their work.

A number of 18th century sources informed this thesis, but some stand out. Moving certificates made it possible to study how reading ability affected women (and men) from a broader perspective. The main source materials for female teachers were funeral sermons and personal and church account books and the primary sources for women's writing were verifications (proof of work for the church), contracts, passports, and other written documents that were part of the early modern writing culture.

The first empirical chapter (Chapter 3) deals with a specific social group: unmarried women. Geographic mobility in this group was common. Many worked as servants and moved between houses and parishes. However, one could not simply move. If a maid wanted to seek work in another parish, she had to report to the local vicar, who would issue the legally-required moving certificate, including name, origin, and notes on conduct. Moving certificates also commonly mentioned reading ability and Christian knowledge. A total of 459 women's moving certificates from Färila parish in 1711–1799 were collected and analyzed. The majority (367) were issued to maid servants: 155 mention reading ability, 129 mention Christian knowledge, only 11 say that a maid could not read. How did so many acquire reading and so few not? Servants were often absent from the general examinations because they had moved or had to mind the farm while the rest of the household attended church in the village. However, information in the certificates makes it clear that many were examined

when they moved from a parish and sometimes again in their new. Skills were therefore more often recorded for mobile maid servants than for those who stay in one place.

Why was it important to learn to read? What were the consequences of not learning to read? First, those who could not read, servants included, were barred from taking communion until they could pass an examination showing they had learned. It is clear that the clergy could be quite strict, and their constant control meant that servants (female and male) had to maintain their reading ability. They had to practice it. The fact that several maids improved their reading ability when it had not been good enough means that practice not only maintained reading ability, it also improved it.

Reading ability also affected the *unmarried*. To get permission to marry, women and men had to take communion, which required them to be able to read and to have central knowledge of the Christian faith. Marriage was a very important way to support oneself during this time. The “two-supported model” is essential to understanding how people, especially women, supported themselves in early modern Europe. Research has shown that women’s social status and opportunity to make a living vastly improved through marriage, both as wife and widow. In this perspective, reading ability, by allowing marriage, indirectly created a source of income for women.

An active role in the reading culture meant that readers also taught one another. In Chapter 4, I show that several women took on the role of teacher. In funeral sermons and personals, wives who had taught their children and servants to read were commonly portrayed as admirable. After all, they took care of their household.

Whether or not funeral sermons reflected everyday life or the clergy’s notion of an ideal wife, several church records suggest that women had responsibility for teaching the rest of the household. Both wives and husbands were encouraged to uphold this responsibility, especially in connection with visits by the bishop. The church demanded and expected it. The reading ability many had acquired to get married could now serve women in their roles as wives.

Chapter 4 also shows how women supported themselves as teachers. In the Orsa, Älvdalen, Floda (in Dalarna) parishes and in Arjeplog in the north of Sweden, several women were paid to teach. In these areas, the church struggled in their teaching campaign to reach parish members. Many villages were distant from a church and all lacked school buildings. If the church wanted the parishioners to acquire the proper knowledge, they had to use teachers in the villages, several of whom were women.

Who were these women? According to the accounts, both married and unmarried women were employed as teachers. The important thing was that they possessed the right qualifications: reading ability and knowledge

of the Catechism. There is nothing in the records to suggest that female teachers were treated any differently from their male colleagues. They seem to have earned equal wages to men, and in the sources women's and men's teaching and titles are described in equal terms. Some female teachers were even occasionally described as "schoolmasters," although these parishes lacked that position – officially at least. Although this may be an example of an as-yet unregulated teaching system that had not yet been regulated, I argue that women were not seen as lesser teachers. The main thing was that they possessed the right knowledge. Many of them were hired as teachers for several years. Had they not possessed the right qualifications, or if their teaching were poor, the church would probably have hired someone else. Also, all had specific overseers, which meant that information of any misconduct or incompetence would eventually have reached the clergy.

Through various accounts and protocols, I show that these teachers had several sources of income. One type of payment came from the poor relief. The teachers were paid with either money or grain according to the number of poor children they taught. The more "students", the bigger their salary. These payments were not massive, but several sources say these payments do not reflect the full teaching income. Funds from the poor relief were meant to cover students whose parents could not themselves afford to pay the teachers. Other parishioners, however, paid teachers directly, which was probably another important source of income. Payment also came in the form of food and accommodation, as teachers used the parishioners' own households as schoolrooms. Joachim Eibach's idea of the *open house* is important in understanding the teacher's situation and the teaching system itself at the time. This model also gives us insight into the extent of the teacher's responsibility. How much time must this have taken? After all, the teacher had to travel from house to house, often in sparsely populated areas. This is also important in understanding the different sources of income, which I suggest were bigger than expected.

Women used more than their reading ability. Although the general teaching campaign did not offer writing or handwriting skills, several women also used their ability to write. What did they write? Who were these women? What were their returns? In Chapter 5 an important source of material was verifications from the 1700–1799 Avesta parish accounts. This material is highly interesting because it tells us who wrote what, and what kind of work they did for the church. This allowed me to connect different writing practices with different types of work. For example, women who made a living as bookbinders or innkeepers were accustomed to using the written word. Several properly signed their verifications. Some wrote them themselves, and some also possessed written numeracy skills. These skills were important for them to be able to control and collect expenses and innkeepers were required to keep daily records.

The material also shows that widows of priests continued to take part in the church organization. They wrote accounts, verifications, and were responsible for outstanding payments. They could, for a time, step into their late husband's position as legitimate representatives of their households. This was the case not only in Avesta, but also in Skeppsholmen (Stockholm) and Härnösand in northern Sweden.

Literacy skills also meant that widows could take over businesses. I show that widows of pharmacists and brick masters were able continue the businesses, and reading and handwriting were crucial in a society where documents were sent left and right. These skills were also important if one wanted to liquidate the business. Many widows were responsible of paying their husbands' debts, which meant they had to examine contracts, etc. How could a widow control business expenses if she could not write? Traces in the evince clearly show that several women were capable of this. Many had probably learned these skills as or to become part of the business; others would have come from similar social backgrounds and learned these skills at a young age.

In this chapter, I also show that writing was practiced in the household. Wives wrote remedies and recipes and some controlled the household expenses.

In the last chapter (Chapter 6), I study reading and writing from a different perspective. While Chapter 5 addresses more developed literacy in groups expected to use these practices, the last empirical chapter shows that women (and men) increasingly met the handwritten word in situations outside of work and more people began to use it for a variety of reasons. In some circumstances, they had to. Although the teaching campaign focused only on printed text, many parishioners also had to use handwriting in connection to the church, such as getting a moving certificate or signing a verification of having worked for the church. The church was therefore a significant part of the writing culture that emerged in 18th century Sweden. Those who wanted to break off an engagement or file for divorce in the diocese of Lund in the south of Sweden had to sign their name. In this context, even a very limited ability to write was sufficient became more and more practical. The same practice (and differences in its development) can be found in contracts and petitions in which some women wrote short additions, some just signed their names, and some just used their initials.

Women and men also encountered the handwritten word in court. Court records show that women used documents to persuade the court. A woman who presented a receipt could prove that a debt had been paid. Those who could neither read nor write could end up in a vulnerable position if their counterpart used a written text. In these circumstances, the written word could be a cultural weapon.⁸²⁶ People who wanted to contact

⁸²⁶ de Certeau 1984, s. 171

the court did so in writing. The court also sent out handwritten summons detailing when people should appear in court – summons that sometimes had to be signed upon receipt. Clearly, the court expected that everyone could somehow extract the information. Society had moved to a point where women and men often met, and were required to respond to, the written word – printed and handwritten – whether they wanted to or not.

Bilaga 1. Källöverblick

Även om flera källserier har använts i denna avhandling har några studerats mer omfattande. Huvudfokus har legat på 1700-talet även om vissa källor från 1600-talet har använts. Om inget annat nämns har samtliga källor i följande serier systematiskt undersökts:

Färila kyrkoarkiv

- Bilagor till husförhörslängder och församlingsböcker t o m 1967 (HIIa:1), 1711-1760
- Bilagor till husförhörslängder och församlingsböcker t o m 1967 (HIIa:2), 1761-1865

Skattunge kyrkoarkiv

- Längder över nattvardsgäster (kommunionlängder) (DII:1). I denna återfinns fattigräkenskaper från åren 1731-1750.

Älvdalens kyrkoarkiv

- Räkenskaper för fattigvård. Specialräkenskaper (LIIIb:1), 1685-1741
- Räkenskaper för fattigvård. Specialräkenskaper (LIIIb:2), 1741-1770
- Räkenskaper för fattigvård. Specialräkenskaper (LIIIb:3), 1770-1835

Floda kyrkoarkiv

- Räkenskaper för kyrka (LIIa:1), 1638-1745
- Räkenskaper för kyrka (LIIa:3), 1718-1737
- Räkenskaper för kyrka (LIIa:5), 1792-1813
- Räkenskaper för kyrka (LIIa:6), 1745-1790
- Räkenskaper för kyrka (LIIa:9), 1778-1804

Arjeplogs kyrkoarkiv

- Kommunionlängd (DII:1), 1774-1803 (källserien innehåller räkenskaper från och med år 1752)

Avesta kyrkoarkiv

- Räkenskaper för kyrka och församling (LIa). Här har samtliga källor mellan åren 1700-1799 studerats. Dessa utgörs av LIa:9-32.

Mölnbacka bruk

- Juridiska handlingar (F1:9), 1764-1791
- Juridiska handlingar (F1:10), 1769-1825

Domkapitlet i Lund

- Äktenskapshandlingar (FIIIf:43), 1722
- Äktenskapshandlingar (FIIIf:83), 1788-1790
- Äktenskapshandlingar (FIIIf:86), 1795

Nyköpings S:t Nicolai (före 1953 Nyköpings Västra) kyrkoarkiv

- Räkenskaper för skola (LIIa:3), 1714-1733

Bilaga 2. Flyttningsattester från Färila.

Fördelningen av flyttningsattester mellan åren 1711-1799 från Färila

Titlar	Antal attester
Piga	29
Sedelviserskan	1
Madam	1
Matronan, fru Capitienskan	1
Hustru	1
Soldathustru	1
Änka	1
Totalt	35

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

Åren 1720-1729

Titlar	Antal attester
Piga	33
Hustru	2
Okänd	1
Totalt	36

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

Åren 1730-1739

Titlar	Antal attester
Piga	40
Hustru	1
Änka	2
Klockaränka	1
Kvinnoperson	1
Totalt	45

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

Kommentar: Två av dessa attester är utfärdade till två pigor.

Åren 1740-1749

Titlar	Antal attester
Piga	58
Jungfru	1
Kvinnoperson	3
Hustru	6
Änka	9
Okänt	2
Sedelvisare	1
Tjänstehjonet	1
Totalt	81

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

Kommentar: Två attester har räknats som en attest då dessa har tillhört samma piga.

Åren 1750-1759

Titlar	Antal attester
Piga	59
Flicka	7
Bondeänka	1
Båtmansänka	1
Dotter	1
Hustru	1
Soldathustru	1
Kvinnoperson	1
Okänd	2
Änka	3
Totalt	77

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1, Färila kyrkoarkiv.

Kommentar: Av dessa utfärdades en attest till en piga och en flicka. En attest till två pigor.

Åren 1760-1769

Titlar	Antal attester
Piga	37
Bonedotter	1
Dotter	1
Flicka	1
Hustru	6
Bondhustru	1
Jungfru	2
Madmoiselle	1
Tjänsteflicka	1
Änka	2
Soldatänka	1
Totalt	54

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:1 och HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

Kommentar: I tabell 1 (i kapitel 3) räknas tjänsteflickan som piga.

Åren 1770-1779

Titlar	Antal attester
Piga	60
Bonedotter	1
Dotter	2
Flicka	2
Hustru	2
Jungfru	1
Okänd	1
Änka	2
Soldatänka	1
Totalt	72

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

Kommentar: En attest är utfärdad till en hustru och hennes piga.

Åren 1780-1789

Titlar	Antal attester
Piga	24
Bonedotter	1
Flicka	1
Änka	1
Totalt	27

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

Kommentar: En attest är utfärdad till två pigor.

Åren 1790-1799

Titlar	Antal attester
Piga	24
Bonedotter	1
Flicka	1
Hustru	4
Kolaredotter	1
Madmoiselle	1
Totalt	32

Källa: Bilagor till husförhörslängder, HIIa:2, Färila kyrkoarkiv.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Borås stadsarkiv

- Borås accisrätt
- Protokoll och handlingar (A1)

Höja Gårdsarkiv

- Räkenskaper (A14:c)

Krigsarkivet

- Flottans pensionskassa
- Rullor (P2:2)
- Krigskollegium Krigskollegii kansli
- Krigskollegium brevböcker (Ec:87)

Kungl. Biblioteket

- Vardagstryck Kommunikationer Gästgiveridagböcker

Landsarkivet i Göteborg

- Bergs kyrkoarkiv
- Födelse och dopböcker (C:2)
- Billingsfors kyrkoarkiv
- Sockenstämmans protokoll och handlingar (KI:1)
- Tuns kyrkoarkiv
- Sockenstämmans protokoll och handlingar (KI:1)

Landsarkivet i Härmösand

- Alfta kyrkoarkiv
- Visitationsprotokoll och ämbetsberättelser (NI:1)
- Arbrå kyrkoarkiv
- Räkenskaper för kyrka, huvudböcker (LIa:2)
- Skuldböcker och fördelningsböcker (LIc:1)
- Arjeplogs kyrkoarkiv

- Husförhörslängd (AI:1 och AI:2)
- Födelse och dopböcker (C:1)
- Kommunionlängder (DII:1)
- Räkenskaper för kyrka, huvudräkenskaper(LIa:2)
- Attmars kyrkoarkiv
 - Räkenskaper för kyrka, verifikationer (LIId:1)
 - Övriga handlingar (PI:1)
- Färila kyrkoarkiv
 - Husförhörslängd (AI:1)
 - Födelse- och dopbok (C:3)
 - Bilagor till husförhörslängder (HIIa:1 och HIIa:2)
 - Räkenskaper för fattigvård (LIII:4)
- Gävle stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv
 - Magistratens allmänna protokoll (AIVaa:9)
 - Akter i konkursmål (FIIAa:21)
- Härnösands domkapitel
 - Visitationshandlingar (FIIIf:16)
- Härnösands Domkyrko församlings kyrkoarkiv
 - Husförhörslängder (AIIa:2)
 - Huvudräkenskaper för kyrkan (LIa:4, LIIa:6 och LIIa:10)
- Piteå Stad. Rådhusrättens och magistratens arkiv
 - Inneliggande handlingar till småprotokoll (FFIIId:1)
- Selångers kyrkoarkiv
 - Födelse- och dopböcker (C:1)

Landsarkivet i Lund

- Bara kontrakts prostarkiv
 - Handlingar (F:3)
- Karlshamns stadsarkiv: Rådhusrättens och Magistratens arkiv
 - Bouppteckningar och arvskiften (FIIa:41)
- Lunds domkapitel
 - Äktenskapshandlingar (FIIIf:43, FIIIf:83 och FIIIf:86)
- Malmöhus läns landskontor
 - Supplikakter (DIV:a128)
- Skårby kyrkoarkiv
 - Husförhörslängder (AI:1)
 - Födelse och dopböcker (CI:2)
 - Bilagor till kyrkobokföringen (HI:1)

Landsarkivet i Uppsala

- Accisrätten i Västerås
 - Domböcker (A:3)
- Avesta kyrkoarkiv
 - Husförhörslängder (AIIa:1, AIIa:2, AIIa:5 och AIIa:6)

- Död- och begravningsböcker (F:2)
- Räkenskaper för kyrka och församling (LIa:3, 10, 13, 15, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32)
- Bettna kyrkoarkiv
 - Skrivelser, resolutioner från Kunglig Majestät m.fl. (J:1)
- Dannemoras kyrkoarkiv
 - Husförhörslängd (AI:1)
- Floda kyrkoarkiv
 - Husförhörslängder (AI:2, AI:7 och AI:8)
 - Födelse och dopböcker (C:1)
 - Sockenstämmans protokoll och handlingar (KI:1)
 - Räkenskaper för kyrka (LIa:1, LIa:3, LIa:5, LIa:6 och LIa:9)
- Funbo kyrkoarkiv
 - Övriga handlingar och handskrifter (PIV:1)
- Karbennings kyrkoarkiv
 - Husförhörslängder (AI:1)
 - Död- och begravningsböcker (F:1)
- Kopparbergs länsstyrelse Landskansliet
 - Gästgiveridagböcker (Exa:2 och 8a)
- Nyköpings S:t Nicolais kyrkoarkiv
 - Räkenskaper för skola (LII:a:3)
- Orsa kyrkoarkiv
 - Husförhörslängd (AI:6)
- Skattunges kyrkoarkiv
 - Längder över nattvardsgäster (DII:1)
- Västerås Domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv
 - Husförhörslängd (AIa:3)
 - Lysnings- och vigselböcker (EI:1)
- Västerås Lundby kyrkoarkiv
 - Räkenskaper för kyrka och församling (LIa:4)
- Västerås rådhusrätt och magistrat
 - Domböcker före 1948 (AII:4)
- Älvdalens kyrkoarkiv
 - Husförhörslängd (AI:2, AI:3 och AI:5)
 - Räkenskaper för fattigvård (LIIIB1, LIIIB:2 och LIIIB:3)
 - Sockenstämmans protokoll (KI:1)
 - Visitationsprotokoll (NI:1 och NI:1a)

Landsarkivet i Vadstena

- Adelövs kyrkoarkiv
 - Födelse och dopböcker (C:2)
- Döderhults kyrkoarkiv
 - Födelse och dopbok (C:1)
- Häradsskrivarens i Norra och Södra Vedbo fögderi arkiv

Övriga handlingar (K:8)
Vadstena rådhusrätts och magistrats arkiv
Övriga handlingar (J:1)

Landsarkivet i Östersund

Ovikens kyrkoarkiv
Husförhörslängd (AI:1)
Ytterhogdals kyrkoarkiv
Husförhörslängd (AI:1)

Linköpings stifts- och landsbibliotek

Brev 22. 178 brev, framför allt till och av Filenius 1733.1780
Lindblomska brevsamlingen (E005/Br 29)
Brev till J.A. Lindblom 1796-97, brev 69, volym 11

Nordiska museét

Passansökningar och pass, Murare

Riksarkivet, Marieberg

1812 års Uppfostringskommitté
Från konsistorierna infordrade uppgifter om allmänna och enskilda skolor, (EIIb:3 och EIIB:4)
Brokindsamlingen
41 (E3378)
Collegium Medicum
Inkomna handlingar, allmän serie (E2:4)
Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t
Skrivelser från kommerskollegiet till Kungl. Maj:t (9:20)
Manuskriptsamlingen
Kokbok och hushållsrön. 1700-talet (105)
Svea Hovrätt
Advokatfiskalen Västmanlands län (EXIe:2295)

Stockholms stadsarkiv

Skeppsholms kyrkoarkiv
Räkenskaper, huvudserie (LIa:3)
Stockholms Magistrat och Rådhusrätt
Kriminalmålsprotokoll (A2a:25, A2a:42)

Universitetsbiblioteket i Lund

De la Gardieska arkivet,
Codices (III:5)

Uppsala universitets arkiv

Kansliarkivet

Lilla Arkivet (AI:86 och AI:138)

Värmlandsarkiv

Köla kyrkoarkiv

Död- och begravningsböcker (F:1)

Mölnbacka bruk

Juridiska handlingar (F1:9 och F1:10)

Älgå kyrkoarkiv

Bilagor till flyttningslängderna (HII:1)

Ålands landskapsarkiv

Ålands domsaga

Förmynderskapsprotokoll (Cc:1)

Tryckta källor

Een Christeligh Lijkpredikan: Öffuer[...]Frw Märtha Esbiörns Dotter
Bock, Stockholm 1632

Een Lijkpredikan hållen Uthöfwer then fordom Hederlige/Gudfruchtige och Dygderijke Matron/ H. Agneta Gudmundzdotter, Linköping 1648

Een Lijkpredikan I then hederlighe och dygdesamme Qwinnes/ hustru Birgitta Hieronymi dotters, Stockholm 1613

En Christeligh Lijk Predikan/ Öfwer[...]Frw Wioleta Lamb, Uppsala 1647

Een nyttigh och christeligh bönebook, bådhe aff gamla och nya kyrkionnes lärare tilhopa draghen, vibi allabanda nödtörffter til at bidia, och tacka Gudh för bewijsta welgerningar./ Aff Martino Helsingio förswenskat, 1577

Inrikesstidningar, 8 januari 1806

Kyrkolagen 1686

”Kyrkio-lagh, samptycket och stadgatt aff presterskapet i Väster-Norrlanden” i Kyrkohistorisk årsskrift 1911

Lijkpredikan öfwer then Ähreborne/Gudfruchtige och mycket Dygderijke Matrona H. Malin Carls Dotter, Västerås 1651

Posttidningar, 9 maj 1805

”Stadga om Tienstefolck och Legohjon 1664”, i von Stiernman, Anders Anton, *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sveriges rikes commerce, politie och oeconomie*Tredje delen, Stockholm 1753

Thens fordom Ähreborne/Hedersamme och dygderijke Matrones och Doctorinnes/ Hustru Karin Timansdotters[...]Lijkpredikning, Uppsala, 1628

Litteratur

- Alexandersson, Erland, 1997, *Bondeståndet i Riksdagen 1760-1772*, Lund
- Anderzén, Sölve, 2016, "Kyrkans undervisning i lappmarken under 1800-talet", i *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna, del 1*, Skellefteå
- Appel, Charlotte, 2001, *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark*, Köpenhamn
- Arosenius, Reinhold Fredrik, 1864, *Beskrifning öfver provinsen Dalarna. 3, Vester Dalarnes fögderi, H.1, Floda socken*, Falun
- Barton, David, 1994, "The social impact of literacy" i *Functional Literacy*, Philadelphia
- Barton, David, 2006, "Significance of a Social Practice View of Language, Literacy and Numeracy" i *Adult Literacy, Numeracy and Language*, New York
- Baten, Joerg och Luiten van Zanden, Jan, 2008, "Book production and the onset of modern economic growth" i *Journal of Economic Growth* Vol. 13, No. 3
- Beadie, Nancy, 2010, *Education and the Creation of Capital in the Early American Republic*, New York
- Bergström, Carin, 2000, *Skolmostrar och läsmästare*, Stockholm
- Boëthius, Johannes, 1957, "Undervisning och skolväsen" i *Orsa – En sockensbeskrivning*, red. Olle Veirulf, Stockholm
- Brandt, Deborah och Clinton, Katie, 2002, "Limits of the local – Expanding Perspectives on Literacy as a social practice" i *Journal of Literacy Research*
- Brayman Hackel, Heidi, 2005, *Reading Material in Early Modern England: Print, Gender, and Literacy* Cambridge
- Brayman Hackel, Heidi och Kelly, E. Catharine, 2008, *Reading Women: Literacy, Authorship, and Culture in the Atlantic World, 1500-1800*, Philadelphia
- Bygdén, L., 1923, *Hernösands Stifts Herdaminne*, Uppsala
- Cavonius, Gösta, 1943, *Folkskollärarnas föregångare i Finland, klockare och sockenskolmästare under frihetstiden*, Helsingfors
- Collins, James och Blot, Richard, 2003, *Literacy and Literacies*, New York
- Cook-Gumperz, Jenny, 1986, "Literacy and schooling" i *The social construction of literacy*, Cambridge
- Cook-Gumperz, Jenny och Keller-Cohen, Deborah, 1993, "Introduction: Alternative Literacies in School and Beyond: Multiple Literacies of Speaking and Writing" i *Anthropology & Education Quarterly*, Vol. 24, No. 4
- de Certeau, Michel, 1984, *The Practice of everyday life*, London
- Cipolla, Carlo, 1969, *Literacy and Development in the West*, Penguin

- Cressy, David, 1980, *Literacy and the social order: reading and writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge
- Cronberg Lindstedt, Marie, 1997, *Synd och Skam*, Tygelsjö
- Decock, Wim, 2013, *Theologians and Contract Law*, Leiden
- Dermineur, Elise M, 2018, "Credit, strategies, and female empowerment in early modern France" i *Women and Credit In Pre-Industrial Europe*, Turnhout
- Eibach, Joachim, 2011, "Das offene hause" i *Zeitschrift für Historische Forschung*, vol. 38 no 4
- Elmgren, Maja och Henriksson, Ann-Sofie, 2010, *Universitetspedagogik*, Stockholm
- Eriksson, Nils, 1992, *Sameskolor inom Åsele lappmark*, Umeå
- Estborn, Sigfrid, 1929, *Evangeliska Svenska Bönböcker under Reformationstidvarvet*, Lund
- Fant och Låsbom, 1842, *Uppsala ärkestifts berdaminne: 1:a delen*, Uppsala
- Fant och Låsbom, 1843, *Uppsala ärkestifts berdaminne: 2:a delen*, Uppsala
- Farge, Arlette, 1989, *Livets sköra tråd : våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*, Stockholm
- Gaunt, David, 1996, *Familjeliv i Norden*, Södertälje 1996
- Gawthrop, Richard och Strauss, Gerald, 1984, "Protestantism and Literacy in Early Modern Germany" i *Past & Present*, No. 104
- Ginzburg, Carlo, 1986, *Clues, myths and the historical method*, Baltimore
- Goody, Jack, 1986, *The logic of writing*, Cambridge
- Graff, J. Harvey, 2009, "Assesing the History of Literacy: Themes and Questions" i *Understanding Literacy in its Historical Contexts*, Falun
- Guttormsson, Loftur, 1990, *The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*
- Hagström, Carl P., 1807, *Vägnisare genom Svea och Göta Riken samt Storfurstendömet Finland*, Örebro
- Hansson, Stina, 1991, *Ett språk för själen*, Göteborg
- Harnesk, Börje, 1990, *Legofolk*, Umeå
- Hedberg, Arvid, 1949, *Stockholms bokbindare 1460-1880, Band I*, Stockholm
- Heldtander, Tore, 1955, *Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden*, Uppsala
- Hernroth, Uno, 1985, *Den konserverade änkan*, Uddevalla
- Highmore, Ben, 2002, *Everyday life and cultural theory*, London
- Holmgren, John, 1948, *Norrlandsläseriet*, Stockholm
- Houston, R.A., 2013, *Literacy in early modern Europe – culture and education, 1500-1800*, andra upplagan
- Humphries, Jane och Sarasúa, Carmen, 2012, "Off the Record: Reconstructing Women's Labor Force Participation in the European Past" i *Feminist Economics*
- Hunt, Margaret, 1996, *The Middling Sort*, Berkeley
- Hunt, Margaret, 2016, *Women in Eighteenth Century Europe*, London

- Jarrick, Arne, 1992, *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm*, Kristianstad
- Jhelt, E. A., Otto, 1891, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663-1812, Tredje delen*, Helsingfors
- Johansson, Carl Henry och Flodin, Johnny, 1991, *Åsele Lappskola 1735-1820 – bearbetad och kompletterad elevmatrikel*, Umeå
- Johansson, Egil, 1990, ”Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – en konturteckning” i *Kunskapens träd – Artiklar i folkundervisningens historia. II*, Umeå
- Johansson, Egil, 1972, *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845-1873*, Umeå
- Johansson, Egil, 1993, ”Läser själva orden. Läser i book” i *Kan själva orden – Artiklar i folkundervisningens historia IV.*, Umeå
- Johansson, Egil, 1977, *The history of literacy in Sweden*, Umeå
- Johansson, Egil, 2009, ”The history of Literacy in Sweden” i *Understanding Literacy in Its Historical Contexts: Socio-Cultural History and the Legacy of Egil Johansson*, Falun
- Johnsson, Theresa, 2016, *Vårt fredliga samhälle: ”Lösdriveri” och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala
- Karlsson Sjögren, Åsa, 1998, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle*, Umeå
- Karlsson Sjögren, Åsa, Larsson, Esbjörn och Rimm, Stefan, 2018, “Agents and subjects: schooling and conceptions of citizenship in early nineteenth-century Sweden” i *History of Education*
- Karlsson Sjögren, Åsa och Lindström, Peter, 2010, ”Widows, ownership and political culture: Sweden 1650-1800” i *Scandinavian Journal of History*, 29:3-4
- Klose, Gunilla, 2011, *Folkundervisningens finansiering före 1842*, Västerås
- Korpiola, Mia, 2004, *Between Betrothal and Bedding: The Making of Marriage in Sweden, ca. 1200-1610*, Saarijärvi
- Laquer, Thomas, 1974, “Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England” i *Past & Present*, no. 64
- Lennartsson, Malin, 1999, *I säng och säte; relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund
- Lennersand, Marie, Mispelaere, Jan, Pihl, Christopher och Ågren, Maria, 2017, ”Gender, Work, and the Fiscal-Military State” i *Making a Living*, New York
- Levertin, Alfred (red.), 1910, *Sveriges apotekarhistoria - Från konung Gustaf I:s till närvarande tid*, Stockholm
- Lindmark, Daniel, 1990, *Läs- och skrivkunnigheten före folkskolan*, Umeå
- Lindmark, Daniel, 1994, *Pennan, plikten, prestigen och plogen*, Umeå
- Lindmark, Daniel, 2004, *Reading, Writing and Schooling: Swedish practices of education and literacy, 1650-1880*, Umeå
- Lindmark, Daniel, 1993, *Sann kristendom och medborgerlig dygd: studier i den svenska katekesundervisningens historia*, Umeå

- Lindquist, David, 1939, *Studier i Den Svenska Andaktslitteraturen*, Uppsala
- Lindström, Dag, 1988, "Mästarna och deras gesäller, Stockholm ca 1400-1600" i *Scandia*
- Lindström, Dag, Fiebranz, Rosemarie, Lindström, Jonas, Jan, Mispelaere, och Rydén, Göran, 2017, "Working Together" i *Making a Living*, New York
- Lindström, Peter, 2003, *Prästval och Politisk Kultur 1650-1800*, Umeå
- Ling, Sofia, Jansson, Hassan, Karin, Lennerstrand, Marie, Pihl, Christoher och Ågren, Maria, 2017, "Marriage and Work" i *Making a Living*,
- Lundgren, Britta, 1987, "Det äro många postmästaränkor som sitta vid tjänsterna efter männen..." i *Historisk Tidskrift*, 1987:1, Stockholm
- Lövgren, Anna-Brita, 2010, "Pass inom riket?: javisst!" i *Ale* 2010:3
- Mantl, Elisabeth, 2012, "Legal Instructions on Marriage" i *The History of the Family*, 4:2
- Markkola, Pirjo, 2008, "Lutheranism, Women and the History of the welfare states in the Nordic countries" i *På kant med historien*, Köpenhamn
- Markussen, Ingrid, 2017, "The role of schools and education from the 16th to the end of the 18th century" i *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages (HSK 22)*
- Mascoll Silfverstople, Gunnar, 1930, *Bokbindare i Stockholm 1630-1930*, Stockholm
- McDowell, Paula, 1998, *The Women of Grub Street*, Oxford
- Mitch, David, 1984, "Underinvestment in Literacy? The Potential Contribution of Government Involvement in Elementary Education to Economic Growth in Nineteenth-Century England" i *The Journal of Economic History Vol. 44, No. 2, The Tasks of Economic History*, Cambridge University Press
- Montgomery, Arthur, 1933, "Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik" i *Historisk tidskrift*
- Muldrew, Craig, 2003, "'A Mutual Assent of her Mind'? Women, Debt Litigation and Contract in early modern England", i *History Workshop Journal*, No 55 Oxford
- Muncktell, Joh. Fr., 1843, *Westerås Stifts Herdaminne, Första delen*, Uppsala
- Muncktell, Joh. Fr., 1846, *Westerås Stifts Herdaminne, Tredje delen*, Uppsala
- Myrdal, Janken, 2007, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket" i *Historisk Tidskrift* 127:3
- Nilsson, Anders, 1999, "What do Literacy Rates in the 19th Century Really Signify?" i *Paedagogica Historica, Volym 35, nr 2*
- Nilsson, Anders, Pettersson, Lars och Svensson, Patrick, 1999, "Agrarian transition and literacy: The case of nineteenth century Sweden" i *European Review of Economic History, Vol. 3, No. 1*, Oxford University Press
- Nordberg, Erik, 1955, *Arjeplogs lappskola*, Stockholm
- Norberg, Per, 1956a, *Avesta under kopparbrukets tid – Första delen*, Stockholm

- Norberg, Per, 1956b, *Avesta under koppnarbrukets tid – Andra delen*, Stockholm
- Norrman, Ragnar, 1993, *Konserverade änkor och kvinnor på undantag*, Uppsala
- Näslund, Rolf, 1980, *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria - 1585-1800 talets mitt, Del 1*, Umeå
- Ogilvie, Sheilagh, 2003, *A Bitter Living*, New York
- Oz-Salzberger, Fania, 2015, "Languages and Literacy", i *Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*, New York
- Pihl, Christopher, Ågren, Maria, 2014, "Vad var en hustru? Ett begrepps-historiskt bidrag till genushistorien" i *Historisk Tidskrift, 2014:2*
- Pleijel, Hilding, 1962, *Husandaket, Husaga, Husförhör*, Stockholm
- de Pleijt, Alexandra M. och Luiten van Zanden, Jan, 2016, "Accounting for the "Little Divergence: What drove economic growth in pre-industrial Europe, 1300-1800" i *European Review of Economic History, 20*
- Putnam, Robert, 1993, *Making Democracy Work*, Princeton
- Raab, Carl Michael, 2006, "Crème brûlée och spioneri: om Elisabeth Wijk-mans receptsamling från 1740-talet" i *EB-nytt*
- Rietz, Johan Ernst, 1962, *Svenskt dialektlexikon – ordbok öfver svenska allmo-gespråket*, Lund
- Rimm, Anna Maria, 2009, *Elsa Fougé, Kungl. boktryckare: Aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*, Uppsala
- Roeber, A.G., 2013, *Hopes for better spouses*, Grand Rapids
- Rosenhane, Schering, 1811, *Anteckningar rörande till Kongl.vetensk. akademien historia, ramlad i ett tal vid praesidii nedläggande d.13 februari 1805*, Stockholm
- Rubinger, Richard, 2007, *Popular literacy in early modern Japan*, University of Hawaii Press
- Rubinger, Richard, 2006, "Signatures and Popular Literacy in Early Seventeenth-century Japan" i *Educational studies in Japan 2006, vol. 1*
- Sandberg, Lars G, 1979, "The Case of the Imporished Sopisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth before World War 1" I *The Journal of Economic History, vol 39, no 1*, Cambridge
- Sanderson, Michael, 2008, "Educational and Economic History" i *Social Change in the History of British Education*, Bodmin
- Sandin, Bengt, 1986, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan*, Lund
- Sandvik, Hilde, 2011, "Gender and Politics Before and After the Norwegian Constitution of 1814" i *Scandinavia in the age of revolution. Nordic political cultures 1740-1820*, Ashgate
- Schmidt, Carl, 1835-1836, *Juridiskt Arkiv - Sjette Bandet*, Christianstad
- Schofield, R. S., 1973, "Dimensions of illiteracy, 1750–1850" i *Explorations in Economic History, vol. 10 nr. 4*
- Simonton, Deborah, 1998, *A history of European women's work*, Routledge
- Sjöberg, Maria, 2001, *Kvinnors jord, manlig rätt*, Södertälje

- Sjöberg, Sven, 1959, *Gästgiveri och skjutsbåll: Ur det forna reselivets krönika*, Uppsala
- Sjöstrand, Wilhelm, 1961, *Pedagogikens Historia III:1*, Malmö
- Sogner, Sølvi, Cronberg Lindstedt, Marie och Sandvik, Hilde, 2000, "Women in Court" i *People Meet the Law*, Otta
- Sokoll, Thomas, 1997, "Old age in poverty" i *Chronicling Poverty*, London
- Solders, Severin, 1954, "Folkundervisningen i Älvdalen under 1800-talet" i *Folkundervisning i Älvdalen och Mora*, Stockholm
- Solders, Severin, 1981, *Älvdalens sockens historia, del 1*, Falun
- Stadin, Kekke, 2004, *Stånd och Genus*, Riga
- Stadin, Kekke, 2008, "Hade de svenska kvinnorna i stormaktstid" i *Scandia*
- Street, Brian, 1994, "Cross-cultural perspectives on literacy", i *Functional literacy*, Philadelphia
- Hofberg, Herman, 1906, *Svensk biografiskt handlexikon, Senare Delen*, Stockholm
- Swain, Warren 2013, "Contract as Promise – The Role of Promising in the Law of Contract. An Historical Account", i *The Edinburgh Law Review* 17:1, Edinburgh
- Ulvros, Eva Helen, 1996, *Fruar och mamseller: kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*, Lund
- Ulväng, Göran, 2007, "Grevarna Spens arkiv på Höja ett gårds- och släktarkiv från fyra sekel" i *Särtryck ur Personhistorisk Tidskrift* 2007:2
- Villstrand, Nils Erik, 2014, "Memorialets makt: Bonderiksdagsmän i det frihetstida Sverige som aktörer i en forskriftiligad politisk kultur" i *Historisk Tidskrift* 2014:2, Stockholm
- Wagnsson Ruben, 1955, *ABC – Vår folkundervisning från medeltid till enhets-skola*, Malmö
- Westberg, Johannes, 2017, *Funding the Rise of Mass Schooling*, Springer
- Westrin, Th. (red.), 1907, *Nordisk familjebok – Uggleupplagan. 6. Degebrg – Egyptolog*, Stockholm
- Westrin, Th. (red.), 1908, *Nordisk Familjebok, Uggleupplagan, 9. Fruktodling – Gossensass*, Stockholm
- Wolf, Alison, 2002, *Does Education Matter? Myths about Education and Economic Growth*, London
- Ylikangas, Heikki, V. Johansen, Jens Christian, Johansson, Kenneth och Næs, Hans Eyvind, 2000, "Family, State, and Patterns of Criminality" i *People Meet the Law*, Otta
- Ågren, Maria, 2013, 'His Estate' - or Hers? Three Chapters in the History of Married Women's Property Rights in Sweden, 1350-1850, i *Gender & History, Vol.25 No:2* 2013
- Ågren, Maria (red), 2017a, *Making a Living, Making a Difference – Gender and Work in Early Modern European Society*, New York
- Ågren Maria, 2018, "Providing security for others" i *Women and Credit In Pre-Industrial Europe*, Turnhout

- Ågren, Maria, 2017b, *The state as master*, Manchester
- Åhlman, Christoffer, 2012, ”Import, samlande och översättning – förekomsten av brittisk andaktslitteratur på originalspråk i Linköpings stift under 16- och 1700 talet” i *Soumen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja*, Jyväskylä
- Östholm, Hanna och Prytz, Cristina, 2017, ”Less than Ideal” i *Making a Living, Making a Difference – Gender and Work in Early Modern European Society*, New York

Acta Universitatis Upsaliensis
STUDIA HISTORICA UPSALIENSIA

Department of History, University of Uppsala,
Thunbergsvägen 3A, SE-751 26 Uppsala, Sweden

1. *Gustaf Jonasson*: Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702. 1960.
2. *Sven Lundkvist*: Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557. 1960.
3. *Tage Linder*: Biskop Olof Wallquiists politiska verksamhet till och med riksdagen 1789. 1960.
4. *Carl Göran Andra*: Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid. 1960.
5. *Bengt Henningsson*: Gejser som historiker. 1961.
6. *Nils Runeby*: Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden. 1962.
7. *Åke Hermansson*: Karl IX och ständerna. Tronfrågan och författningsutvecklingen 1598–1611. 1962.
8. Hundra års historisk diskussion. Historiska föreningen i Uppsala 1862–1962. 1962.
9. *Sten Carlsson*: Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden. 1963.
10. *Gunnar Christie Wasberg*: Forsvarstanke og suverenitetsprinsipp. Kretsen om Afteposten i den unionspolitiska debatt 1890–mars 1905. 1963.
11. *Kurt Ågren*: Adelsn bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680. 1964.
12. *Michael Nordberg*: Les ducs et la royauté. Etudes sur la rivalité des ducs d'Orléans et de Bourgogne 1392–1407. 1964.
13. *Stig Hadenius*: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899. 1964.
14. *Stellan Dahlgren*: Karl X Gustav och reduktionen. 1964.
15. *Rolf Torstendahl*: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. 1964.
16. *Stefan Björklund*: Oppositionen vid 1823 års riksdag. Jordbrukskris och borgerlig liberalism. 1964.
17. *Håkan Berggren & Göran B. Nilsson*: Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier. 1965.
18. *Torsten Burgman*: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. 1965.
19. *Erik Wävenstam*: Sveriges Nationella Ungdomsförbund och högern 1928–1934. 1965.
20. *Torgny Nevéus*: Ett betryggande försvar. Värnplikten och arméorganisationen i svensk politik 1880–1885. 1965.
21. *Staffan Runestam*: Förstakammarhögern och rösträttsfrågan 1900–1907. 1966.
22. *Stig Ekman*: Slutstriden om representationsreformen. 1966.
23. *Gunnar Herrström*: 1927 års skolreform. En Studie i svensk skolpolitik 1918–1927. 1966.
24. *Sune Åkerman*: Skattereformen 1810. Ett experiment med progressiv inkomstskatt. 1967.
25. *Göran B. Nilsson*: Självstyrelsens problematik. Undersökningar i svensk landstingshistoria 1839–1928. 1967.
26. *Klaus-Richard Böhme*: Bremisch-verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin. 1967.
27. *Gustaf Jonasson*: Karl XII:s polska politik 1702–1703. 1968.
28. *Hans Landberg*: Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget. 1969.
29. *Rolf Torstendahl*: Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934. 1969.
30. *Nils Runeby*: Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860. 1969.
31. *Fred Nilsson*: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893. En studie i urban utvandring. 1970.
32. *Curt Johanson*: Lantarbetarna i Uppland 1918–1930. En studie i facklig taktik och organisation. 1970.
33. *Arndt Öberg*: De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769. Med särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Storbritannien, Danmark och Preussen. 1970.
34. *Torgny Börjeson*: Metall 20 – Fackföreningen och människan. 1971.
35. *Harald Runblom*: Svenska företag i Latinamerika. Etableringsmönster och förhandlingstaktik 1900–1940. 1971.
36. *Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund & Sven A. Nilsson*: Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. 1971.
37. *Sture Lindmark*: Swedish America 1914–1932. Studies in Ethnicity with Emphasis on Illinois and Minnesota. 1971.
38. *Ulf Beijbom*: Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration. 1971.
39. *Staffan Smedberg*: Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76. 1972.
40. *Björn Rondahl*: Emigration, folkflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle. 1972.
41. *Ann-Sofie Kälveborn*: Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904. 1972.
42. *Lars-Göran Tedebrand*: Västerorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring. 1972.
43. *Ann-Marie Petersson*: Nyköping under frihetstiden. Borgare och byråkrater i den lokala politiken. 1972.
44. *Göran Andolf*: Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965. 1972.
45. *Jan Sundin*: Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget. En studie i studentmigration. 1973.
46. *Christer Öhman*: Nyköping och hertigdömet 1568–1622. 1973. (Ej i bokhandeln)

47. *Sune Åkerman, Ingrid Eriksson, David Gaunt, Anders Norberg, John Rogers & Kurt Ågren*: Aristocrats, Farmers and Proletarians. Essays in Swedish Demographic History. 1973.
48. *Uno Westerlund*: Borgarsamhällets upplösning och självstyrelsens utveckling i Nyköping 1810–1880. 1973. (Ej i bokhandeln)
49. *Sven Hedenskog*: Folkrörelserna i Nyköping 1880–1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet. 1973. (Ej i bokhandeln)
50. *Berit Brattne*: Bröderna Larsson. En studie i svensk emigrantagentverksamhet under 1880-talet. 1973.
51. *Anders Kullberg*: Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705. 1973.
52. *Gunilla Ingmar*: Monopol på nyheter. Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet. 1870–1919. 1973.
53. *Sven Lundkvist*: Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920. 1974.
54. *Kari Tarkiainen*: "Vår gamle Arffinde Ryssen". Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid. 1974.
55. *Bo Öhngren*: Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900. 1974.
56. *Lars Ekholm*: Svensk krigsfinansiering 1630–1631. 1974.
57. *Roland Nordlund*: Krig på avveckling. Sverige och tyska kriget 1633. 1974.
58. *Clara Nevéus*: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige. 1974.
59. *Bertil Jobansson*: Social differentiering och kommunalpolitik. Enköping 1863–1919. 1974.
60. *Jan Lindroth*: Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse till 1915. 1974.
61. *Richard B. Lucas*: Charles August Lindbergh, Sr. A Case Study of Congressional Insurgency, 1906–1912. 1974.
62. *Hans Norman*: Från Bergslagen till Nordamerika. Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915. 1974.
63. *David Gaunt*: Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter. 1975.
64. *Eibert Ernby*: Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefråset i Oppunda härad under 1600-talet. 1975.
65. *Bo Kronborg & Thomas Nilsson*: Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870–1910. 1975.
66. *Rolf Torstendahl*: Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870. 1975.
67. *Allan Ranehök*: Centralmakt och domsmakt. Studier kring den högsta rättskipningen i kung Magnus Erikssons länder 1319–1355. 1975.
68. *James Cavallie*: Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700. 1975.
69. *Ingrid Åberg*: Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet. 1975.
70. *Margareta Revera*: Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland. 1975.
71. *Aleksander Loit*: Kampen om feodalrätten. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. 1975.
72. *Torgny Lindgren*: Banko- och riksgäldsrevisionerna 1782–1807. "De redliga män, som bevakade ständers rätt". 1975.
73. *Rolf Torstendahl*: Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860–1940. 1975.
74. *From Sweden to America. A History of Migration*. Red. Harald Runblom & Hans Norman. 1976.
75. *Svante Jakobsson*: Från fädernejorden till förfäders land. Estlandssvenskt bondfolks rymningar till Stockholm 1811–1834; motiv, frekvens, personliga konsekvenser. 1976.
76. *Lars Åkerblom*: Sir Samuel Hoare och Etiopienkonflikten 1935. 1976.
77. *Gustaf Jonasson*: Per Edvin Sköld 1946–1951. 1976.
78. *Sören Winge*: Die Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung (WAV) 1945–53. Entwicklung und Politik einer „undoktrinären" politischen Partei in der Bundesrepublik in der ersten Nachkriegszeit. 1976.
79. *Klaus Misgeld*: Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten" in Stockholm 1942–1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges. 1976.
80. *Roland Karlman*: Evidencing Historical Classifications in British and American Historiography 1930–1970. 1976.
81. *Berndt Fredriksson*: Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675–79. 1976.
82. *Karl Englund*: Arbetarförskningsfrågan i svensk politik 1884–1901. 1976.
83. *Nils Runeby*: Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörundervisning och ingenjörorganisationer i 1870-talets Sverige. 1976.
84. *Erland F. Josephson*: SKP och Komintern 1921–1924. Motsättningarna inom Sveriges Kommunistiska Parti och dess relationer till den Kommunistiska Internationalen. 1976.
85. *Sven Lundkvist*: Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920. 1977.
86. *Bo Öhngren*: GEOKOD. En kodlista för den administrativa indelningen i Sverige 1862–1951. 1977.
87. *Mike L. Samson*: Population Mobility in the Netherlands 1880–1910. A Case Study of Wisch in the Achterhoek. 1977.
88. *Ugbana Okpu*: Ethnic Minority Problems in Nigerian Politics: 1960–1965. 1977.
89. *Gunnar Carlsson*: Enköping under frihetstiden. Social struktur och lokal politik. 1977.
90. *Sten Carlsson*: Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ögifta kvinnor i det svenska ståndssamhället. 1977.
91. *Rolf Pålbrant*: Arbetarrörelsen och idrotten 1919–1939. 1977.
92. *Viveca Halldin Norberg*: Swedes in Haile Selassie's Ethiopia 1924–1952. A Study in Early Development Co-operation. 1977.
93. *Holger Wester*: Innovationer i befolkningsrörligheten. En studie av spridningsförlopp i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten. 1977.
94. *Jan Larsson*: Diplomati och industriellt genombrott. Svenska exportsträvanden på Kina 1906–1916. 1977.
95. *Rolf Nygren*: Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet. Studier kring militieombundsmanåmbetets (MO) doktrin- och tillkomsthistoria 1901–1915. 1977.

96. *Kenneth Awebro*: Gustav III:s räfst med ämbetsmännen 1772–1799 – aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt. 1977.
97. *Eric De Geer*: Migration och influensfält. Studier av emigration och intern migration i Finland och Sverige 1816–1972. 1977.
98. *Sigbrit Plaenge Jacobson*: 1766-års allmänna fiskestadga. Dess uppkomst och innebörd med hänsyn till Bottenhavsfiskets rättsfrågor. 1978.
99. *Ingvar Flink*: Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938. 1978.
100. *Ingrid Eriksson & John Rogers*: Rural Labor and Population Change. Social and Demographic Developments in East-Central Sweden during the Nineteenth Century. 1978.
101. *Kerstin Moberg*: Från tjänstehjon till hembiträde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946. 1978.
102. *Mezri Bdina*: Relations internationales et sous-développement. La Tunisie 1857–1864. 1978.
103. *Ingrid Hammarström, Väinö Helgesson, Barbro Hedvall, Christer Knuthammar & Bodil Wallin*: Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige. Fyra studier. 1978.
104. *Gunnar Sundberg*: Partipolitik och regionala intressen 1755–1766. Studier kring det bottniska handelsvängets hävande. 1978.
105. *Kekke Stadin*: Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680. 1979.
106. *Ake Lindström*: Bruksarbetarfackföreningar. Metalls avdelningar vid bruken i östra Västmanlands län före 1911. 1979.
107. *Mats Rolén*: Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977. 1979.
108. *János Perényi*: Revolutionsuppfattningens anatomi. 1848 års revolutioner i svensk debatt. 1979.
109. *Kent Sivesand*: Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälarenregionen. 1979.
110. *Thomas Lindkvist*: Landborna i Norden under äldre medeltid. 1979.
111. *Björn M. Edsman*: Lawyers in Gold Coast Politics c. 1900–1945. From Mensah Sarbah to J.B. Danquah. 1979.
112. *Svanite Jakobsson*: Oslia–Maritima 1227–1346. Studier kring tillkomsten av svenska bosättningar i Balticum, i synnerhet inom biskopstiftet Ösel-Wiek. 1980.
113. *Jan Stattin*: Hushållningsällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft. 1980.
114. *Bertil Lundvik*: Solidaritet och partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936–1939. 1980.
115. *Ann-Sofie Källemark*: More children of better quality? Aspects on Swedish population policy in the 1930's. 1980.
116. *Anders Norberg*: Sågarnas ö. Alnö och industrialiseringen 1860–1910. 1980.
117. *Jan Lindegren*: Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640. 1980.
118. *Gustaf Jonasson*: I väntan på uppbrött? Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957. 1981.
119. *Erland Jansson*: India, Pakistan or Pakhtunistan? The Nationalist Movements in the North-West Frontier Province, 1937–47. 1981.
120. *Ulla-Britt Lithell*: Breast-feeding and Reproduction. Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden. 1981.
121. *Svenbjörn Kilander*: Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier. 1981.
122. *Håkan Holmberg*: Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokrati-frågan 1943–1977. 1982.
123. *Britt-Marie Lundbäck*: En industri kommer till stan. Hudiksvall och trävaruindustrin 1855–1880. 1982.
124. *Torkel Jansson*: Samhällsförändring och sammanslutningsformer. Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930. 1982.
125. *Per Jansson*: Kalmar under 1600-talet. Omland, handel och krediter. 1982.
126. *Svante Jakobsson*: Fattighushjonets värld i 1800-talets Stockholm. 1982.
127. *Runo Nilsson*: Rallareliv. Arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland–Härjedalen 1912–1928. 1982.
128. *J. Alvar Schilén*: Det västallierade bombkriget mot de tyska storstäderna under andra världskriget och civilbefolkningens reaktioner i de drabbade städerna. 1983.
129. *Bodil Nävdal-Larsen*: Erik XIV, Ivan Groznyj og Katarina Jagellonica. 1983.
130. *Birgitta Olai*: Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspglad i en östgöta socken. 1983.
131. *Ann Hörsell*: Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850. 1983.
132. *Ragnar Björk*: Den historiska argumenteringen. Konstruktion, narration och kolligation – förklaringsresonemang hos Nils Ahnlund och Erik Lönnroth. 1983.
133. *Björn Asker*: Officerarna och det svenska samhället 1650–1700. 1983.
134. *Erik Tiberg*: Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges. Die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562. 1984.
135. *Bertel Tingström*: Sveriges plåtmynt 1644–1776. En undersökning av plåtmyntens roll som betalningsmedel. 1984.
136. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 1: Ankomsten och interneringen. 1984. Andra upplagan 1995.
137. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 2: Utlämnningen och efterspelet. 1984. Andra upplagan 1995.
138. *Sven H. Carlson*: Trade and dependency. Studies in the expansion of Europe. 1984.
139. *Torkel Jansson*: Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tommrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer, ca 1800–1870. 1985.
140. *Bernt Douhan*: Arbete, kapital och migration. Valoninvandringen till Sverige under 1600-talet. 1985.

141. *Göran Rydeberg*: Skatteköpen i Örebro län 1701–1809. 1985.
142. *Habib Ben Abdallah*: De 'l'iqta' étatique à 'l'iqta' militaire. Transition économique et changements sociaux à Bagdad, 247–447 de l'Hégire/861–1055 ap. J. 1986.
143. *Margot Højfors Hong*: Ölanningar över haven. Utvandringen från Öland 1840–1930 – bakgrund, förlopp, effekter. 1986.
144. *Carl Johan Gardell*: Handelskompani och bondearistokrati. En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 1620. 1986.
145. *Birgitta Olai*: "... till vinnande af ett redigt Storskitte ...". En komparativ studie av storskittet i fem häradar. 1987.
146. *Torkel Jansson*: Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden. 1987.
147. *Anders Florén*: Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750. 1987.
148. *Tekeste Negash*: Italian Colonialism in Eritrea 1882–1941: Policies, Praxis and Impact. 1988.
149. *Lotta Grönning*: Vägen till makten. SAP:s organisation och dess betydelse för den politiska verksamheten 1900–1933. 1988.
150. *Ove Pettersson*: Byråkratisering eller avbyråkratisering. Administrativ och samhällsorganisatorisk strukturomvandling inom svenskt vägväsende 1885–1985. 1988.
151. *Knut Ohlsson*: Grosshandlare, bönder, småfolk. Trönös skogsnärings från och med det industriella genombrottet. 1988.
152. *Eva Österberg & Dag Lindström*: Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns. 1988.
153. *Marie C. Nelson*: Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868. 1988.
154. *Gisli Agúst Gunnlaugsson*: Family and Household in Iceland 1801–1930. Studies in the relationship between demographic and socioeconomic development, social legislation and family and household structures. 1988.
155. *Elsa Lunander*: Borgaren blir företagare. Studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändring, Örebro under 1800-talet. 1988.
156. *Ulla-Britt Lithell*: Kvinnoarbete och barn tillsyn i 1700- och 1800-talets Östern. 1988.
157. *Annette Thörnquist*: Lönearbete eller egen jord? Den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan 1908–1936. 1989.
158. *Stefán F. Hjartarson*: Kampen om fackföreningsrörelsen. Ideologi och politisk aktivitet på Island 1920–1938. 1989.
159. *György Nováky*: Handelskompanier och kompanihandel. Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel. 1990.
160. *Margareta Aman*: Spanska sjukan. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund. 1990.
161. *Sven A. Nilsson*: De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle. 1990.
162. *Birgitta Larsson*: Conversion to Greater Freedom? Women, Church and Social Change in North-western Tanzania under Colonial Rule. 1991.
163. *Dag Lindström*: Skrä, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622. 1991.
164. *Svenbjörn Kilander*: Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring. 1991.
165. *Christer Öhman*: Den historiska romanen och sanningen. Historiesyn, värdestruktur och empiri i Georg Starbäcks historiska författarskap. 1991.
166. *Maria Ågren*: Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850. 1992.
167. *Stina Nicklasson*: Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/1937. 1992.
168. *Lars Pettersson*: Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860. 1992.
169. *Alberto Tiscornia*: Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880. 1992.
170. *Irène Artéus*: Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås. 1992.
171. *Anders Fröjmark*: Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden. 1992.
172. *Hernán Horna*: Transport Modernization and Entrepreneurship in Nineteenth Century Colombia. Cisneros & Friends. 1992.
173. *Janne Backlund*: Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748. Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället. 1993.
174. *Agneta Breisch*: Frid och fredlöshet. Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid. 1994.
175. *Åsa Karlsson*: Den jämlike undersäten. Karl XII:s förmögenhetsbeskatning 1713. 1994.
176. *Elisabeth Elgán*: Genus och politik. En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget. 1994.
177. *Lennart Thorslund*: Humanism mot rationalism. Mora 1890–1970: Om två förhållningsätt och deras betydelse i småstadens planeringshistoria. 1995.
178. *Paul A. Levine*: From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944. 1996. (2nd revised and enlarged edition, with a new postscript by the author. 1998.)
179. *Bengt Nilsson*: Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft. 1996.
180. *Tsegaye Tegenu*: The Evolution of Ethiopian Absolutism. The Genesis and the Making of the Fiscal Military State, 1696–1913. 1996.
181. *Sören Klingnéus*: Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen. 1997.
182. *Dag Blanck*: Becoming Swedish-American. The Construction of an Ethnic Identity in the Augustana Synod, 1860–1917. 1997.
183. *Helene Carlback-Isotalo*: Att byta erkännande mot handel. Svenska-ryska förhandlingar 1921–1924. 1997.
184. *Martin Melkersson*: Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet. 1997.
185. *Henrik Ågren*: Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730. 1998.
186. *Peter Reinholdsson*: Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige. 1998.
187. *Gudrun Andersson*: Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal. 1998.

188. *Leos Müller*: The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800, A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour. 1998.
189. *Ylva Hasselberg*: Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856. 1998.
190. *Marie Lennersand*: Rättsvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. 1999.
191. *Orjan Simonson*: Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet. 1999.
192. *Cecilia Trenter*: Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i dansk historisk tidskrift, norsk historisk tidskrift och svensk historisk tidskrift 1965–1990. 1999.
193. *Stefan Johansson*: En omskriven historia. Svensk historisk roman och novell före 1867. 2000.
194. *Martin Linde*: Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget. 2000.
195. *Lars Båtefalk*: Staten, samhället och superiet. Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1700–1900. 2000.
196. *Lena Milton*: Folkhemmets barmorskor. Den svenska barmorskekeärens professionalisering under mellan- och efterkrigstid. 2001.
197. *Maj-Britt Nergård*: Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700. 2001.
198. *Silke Neunsinger*: Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer. Die Erwerbstätigkeit verheirateter Frauen in Deutschland und Schweden 1919–1939. 2001.
199. *Lars Geschwind*: Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet. 2001.
200. *Samuel Edquist*: Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918. 2001.
201. *Torbjörn Eng*: Det svenska våldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte. 2001.
202. *Peter Ericsson*: Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet. 2001.
203. Rosemarie Fiebranz: Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850. 2002.
204. *Håkan Gunneriusson*: Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957. 2002.
205. *Karin Hassan Jansson*: Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800. 2002.
206. *Johan Sjöberg*: Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1770–1850. 2002.
207. *Hanna Hodacs*: Converging World Views. The European Expansion and Early-Nineteenth-Century Anglo-Swedish Contacts. 2003.
208. *Louise Berglund*: Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470. 2003.
209. *Kristina Tegler Jerselius*: Den stora häxdansen. Vidskelpelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858. 2003.
210. *David Ludvigsson*: The Historian-Filmmaker's Dilemma. Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius. 2003.
211. *Börje Henningsson*: Det röda Dalarna. Socialdemokrater, anarkosyndikalister och kommunister inom Dalarnas Arbetarrörelse 1906–1937. 2004.
212. *Sofia Ling*: Kärningmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianlagade i Sverige omkring 1770–1870. 2004.
213. *Leos Müller*: Consuls, Corsairs, and Commerce. The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815. 2004.
214. *Mårit Gunneriusson Karlström*: Konsten att bli och förbli folklig. Svenska kyrkans och IOGT:s strategier och omvandling i kampen på offentlighetens arena 1880–1945. 2004.
215. *Carl Henrik Carlsson*: Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920. 2004.
216. *Henrik Edgren*: Publicitet för medborgsmannavett. Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831. 2005.
217. *Göran Norrby*: Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle. 2005.
218. *Tomislav Dulčić*: Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42. 2005.
219. *Mats Hemström*: Marschen mot makten. Västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809. 2005.
220. *Esbjörn Larsson*: Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866. 2005.
221. *Janne Holmén*: Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget. 2006.
222. *Joakim Malmström*: Herrskapen och den lokala politiken. Eds socken, ca 1650–1900. 2006.
223. *Patrik Winton*: Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766. 2006.
224. *Anna Hansen*: Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet. 2006.
225. *Johanna Widenberg*: Fäderneslandets antikviteter. Etnoterritoriella historiebok och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720. 2006.
226. *Erik Axelsson*: Historien i politiken. Historieanvändning i norsk och svensk EU-debatt 1990–1994. 2006.
227. *Anders Sundin*: 1809. Statskuppen och regeringsformens tillkomst som tolkningsprocess. 2006.
228. *Stefan Lundblad*: Hedersam handelsman eller verksam företagare. Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869. 2007.
229. *Sara Hansson*: I den goda världens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige. 2007.
230. *Fredrik Thisner*: Militärstatens arvegods. Officers-tjänstens socialproduktiva funktion i Sverige och Danmark ca 1720–1800. 2007.
231. *Laura Palosuo*: Yellow Stars and Trouser Inspections. Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945. 2008.
232. *Johannes Westberg*: Förskolopedagogikens framväxt. Pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835–1945. 2008.
233. *Karin Kvist Geverts*: Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944. 2008.
234. *Hanna Enefalk*: En patriotisk drömvärld. Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet. 2008.
235. *Jonas Lindström*: Distribution and Differences. Stratification and the System of Reproduction in a Swedish Peasant Community 1620–1820. 2008.
236. *Jonas Larsson Kraus*: Att odla ett samhälle. Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst. 2009.

237. *Jan Mispelaere*: Guldmynnt eller äpple. Straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800. 2009.
238. *Bo G Hall*: Perspektiv på Patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911). 2010.
239. *Stina Bohman*: Omsorg om livet. Spädbarnsdödlighetens förändring i Ådalen under 1800-talet. 2010.
240. *Andreas Åkerlund*: Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945. 2010.
241. *Anne Berg*: Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och socio-politiska förutsättningar ca 1780–1860. 2011.
242. *Per Sandin*: Ett kungahus i tiden. Den bernadoteska dynastins möte med medborgarsamhället ca 1810–1860. 2011.
243. *Sven Olofsson*: Till ömsesidig nytta. Entreprenörer, framgång och sociala relationer i centrala Jämtland ca. 1810–1850. 2011.
244. *David Ludvigsson (red.)*: Historiker i vardag och fest. Historiska föreningen i Uppsala 1862–2012. 2012.
245. *Lars Garpenhag*: Kriminaldårar. Sinnessjuka brottslingar och straffrihet i Sverige, ca 1850–1930. 2012.
246. *Christopher Pihl*: Arbete. Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige. 2012.
247. *Fredrik Lilja*: The Golden Fleece of the Cape. Capitalist expansion and labour relations in the periphery of transnational wool production, c. 1860–1950. 2013.
248. *Cristina Prytz*: Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal. 2013.
249. *Peter Ericsson, Fredrik Thisner, Patrik Winton och Andreas Åkerlund (red.)*: Allt på ett bräde. Stat, ekonomi och bondeoffer. En vänbok till Jan Lindegren. 2013.
250. *Fredrik Thisner*: Indelta inkomster. En studie av det militära löneindelningsverket 1721–1833. 2014.
251. *Tomas Högberg*: Ett stycke på väg. Naturavghållning med lotter i Västmanlands län ca 1750–1850. 2015.
252. *Susanna Erlandson*: Window of opportunity. Dutch and Swedish security ideas and strategies 1942–1948. 2015.
253. *Pontus Rudberg*: The Swedish Jews and the victims of Nazi terror, 1933–1945. 2015.
254. *Theresa Johnson*: Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet. 2016.
255. *Elin Hinnemo*: Inför högsta instans. Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860. 2016.
256. *Iva Lučić*: Im Namen der Nation. Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1956–1971). 2016.
257. *August Aronsson*: Löfte, tvist och försoning. Politikens spelregler i 1300-talets Norden. 2017.
258. *Jörgen Gustafson*: Historielärobokens föreställningar. Påbjuden identifikation och genreförändring i den obligatoriska skolan 1870–2000. 2017.
259. *Mia Löwengart*: En samhällelig angelägenhet. Framväxten av en symfoniorkester och ett konserthus i Stockholm, cirka 1890–1926. 2017.
260. *Ola Winberg*: Den statskloka resan. Adels peregrinationer 1610–1680. 2018.
261. *Josefin Englund*: Som folk är mest. Könsideal i svenska kontaktannonser 1890–1980. 2018.
262. *Katarina Nordström*: Trängsel i välfärdsstaten. Expertis, politik och rumslig planering i 1960- och 1970-talets Sverige. 2018.
263. *Christopher Thompson*: Norges Väpen. Cultural Memory and Uses of History in Norwegian Black Metal. 2018.
264. *Olov Simonsson*: God Rests in Rwanda. The Role of Religion in the 1994 Genocide in Rwanda. 2019.
265. *Christoffer Åhlman*: Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet. 2019.